

ОТГОВОРНОСТТА ПРЕД ЕЗИКА

Книга 6

СБОРНИК, ПОСВЕТЕН НА
65-ГОДИШНИНАТА НА
ПРОФ. Д-Р МАРИЯНА СТЕФАНОВА

Университетско издателство
„Епископ Константин Преславски“
2020

***„Сборникът се издава в рамките на
вътрешноуниверситетския проект на
Катедрата по български език „Отговорността пред
езика“, № РД-08-131/04.02.2020 г.
Ръководител на колектива: гл. ас. д-р Николай Николов***

***Ш У М Е Н С К И У Н И В Е Р С И Т Е Т
„ Е П И С К О П К О Н С Т А Н Т И Н П Р Е С Л А В С К И “***

ЗАЕДНО ПИШЕМ ИСТОРИЯТА

Редакционна колегия:

Гл. ас. д-р Стефка Александрова – отговорен редактор

Проф. д-р Кина Вачкова

Доц. д-р Анета Тихова

Доц. д-р Иво Братанов

Гл. ас. д-р Ани Ангелова

Гл. ас. д-р Жанета Андреева

Редакция на резюметата на английски език:

Гл. ас. д-р Аглика Добрева

Предпечатна подготовка и печат: издателство Асеновци, 2026

ISSN 1313-695X (Print)

ISSN 2815-4312 (Online)

ПРОФ. Д-Р МАРИЯНА СТЕФАНОВА НА 65 ГОДИНИ

С Ъ Д Ъ Р Ж А Н И Е

ПРОФ. Д-Р МАРИЯНА СТЕФАНОВА НА 65 ГОДИНИ – ПЪТЯТ НА ЕДИН УЧЕН И ПРЕПОДАВАТЕЛ (<i>Стефка Александрова, Румяна Русинова</i>)	10
--	----

БИБЛИОГРАФИЯ НА НАУЧНИТЕ ТРУДОВЕ НА ПРОФ. Д-Р МАРИЯНА СТЕФАНОВА (<i>Стефка Александрова</i>).....	18
---	----

С Т А Т И И

<i>Стефка Александрова</i> ОТНОВО ЗА ПАРАЛИНГВИСТИЧНИЯ ЕТИКЕТЕН ЕЗИК.....	33
--	----

<i>Кина Вачкова</i> ЗА ЕТИКЕТА НА ПИСМАТА ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО.....	42
---	----

<i>Надежда Стойкова</i> ОБРЪЩЕНИЕТО КАТО ИНСТРУМЕНТ ЗА ВЕРБАЛНА АГРЕСИЯ В РУСКИЯ И БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК	46
--	----

<i>Менент Шукриева</i> СВАТБАТА И СВАТБЕНИТЕ БЛАГОСЛОВИИ В ТУРСКАТА КУЛТУРА НА СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ: РИТУАЛ, РЕЧЕВ ЕТИКЕТ И СОЦИАЛНА ЛЕГИТИМАЦИЯ	55
---	----

<i>Камелия Колева-Иванова</i> ЗА ЧИСТОТАТА НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК В ПЕРИОДА ОТ ОСВОБОЖДЕНИЕТО ДО СЪЕДИНЕНИЕТО	62
---	----

<i>Надка Николова</i> ЛЕКСИКАЛНИЯТ ПУРИЗЪМ – ИЗЖИВЯНА ИЛИ ВСЕ ОЩЕ АКТУАЛНА НАГЛАСА НА БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО	77
--	----

<i>Ани Ангелова</i> БЪЛГАРСКИ ФРАЗЕОЛОГИЗМИ ЗА „ДОБРИЯ“ И „ЛОШИЯ“ ЧОВЕК (СТРУКТУРНИ И СИНТАКТИЧНИ ОСОБЕНОСТИ)	91
---	----

<i>Христо Кючуков</i> ПСИХОЛИНГВИСТИЧНИ АСПЕКТИ НА БЪЛГАРО-РОМСКИЯ ДЕТСКИ БИЛИНГВИЗЪМ	101
<i>Ганка Янкова, Десислава Иванова</i> РОЛЯТА НА ПЕДАГОГИЧЕСКАТА КОМУНИКАЦИЯ ЗА РАЗВИТИЕ НА КОМУНИКАТИВНАТА КОМПЕТЕНТНОСТ НА ДЕЦАТА В ПРЕДУЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ	115
<i>Красимира Чепишева, Маргарита Стоянова</i> ПЪТЯТ КЪМ ОБРАЗОВАНИЕ БЕЗ ПРЕДРАЗСЪДЪЦИ. МЕТОДИЧЕСКО РЪКОВОДСТВО ЗА ПРИОБЩАВАЩО ОБРАЗОВАНИЕ В КЛАСНАТА СТАЯ.....	122
<i>Oksana Ushakova, Huseyin Kyuchuk, Valentina Yashina</i> THE SEMANTIC ASPECT OF LANGUAGE ACQUISITION IN THE PRESCHOOL CHILD	129
<i>Ивелина Савова</i> ФИЛОЛОГИЯТА КАТО МАСОВО ПОЗНАНИЕ	137
<i>Андрей Бобев</i> ПРИНЦИПНО ЗА ЕДИН ПРИНЦИП	153
<i>Красимира Алексова</i> СИНТАГМАТИКА ГРАММАТИЧЕСКИХ АФФИКСОВ В СИНТЕТИЧЕСКОЙ ГЛАГОЛЬНОЙ СЛОВОФОРМЕ В СОВРЕМЕННОМ БОЛГАРСКОМ ЯЗЫКЕ	168
<i>Анета Тихова</i> ПОЕТИЧЕСКИЯТ СИНТАКСИС В ЦИКЛИТЕ „БЛУДЕН СИН“ И „ПАСТОРАЛНА ПЕСЕН“ ОТ СТИХОСБИРКАТА „ПЛАНИНСКИ ВЕЧЕРИ“ НА АСЕН РАЗЦВЕТНИКОВ	183
<i>Станислава Теофилова</i> СЛОВОРЕД НА ДВУСЪСТАВНОТО НЕРАЗШИРЕНО ИЗКАЗВАНЕ В БЪЛГАРСКАТА РАЗГОВОРНА РЕЧ	195
<i>Андреана Ефтимова</i> ПОЛИТИЧЕСКИ КОРЕКТНАТА РЕЧ КАТО СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕН ФЕНОМЕН В БЪЛГАРСКАТА, ПОЛСКАТА, ЧЕШКАТА, РУСКАТА И УКРАИНСКАТА МЕДИЙНА СРЕДА.....	208
<i>Цветелина Цветанова-Цанева</i> ЗА АСОЦИАЦИИТЕ НА ДУМИТЕ „МАМА“ И „ДОМ“ В КОНЦЕПТОСФЕРАТА НА БЪЛГАРИ, РОДЕНИ ЗАД ГРАНИЦА	219

<i>Альфия Солтанбекова</i> СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ТЕОРИИ ФУНКЦИОНАЛЬНО- СЕМАНТИЧЕСКОГО ПОЛЯ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ	228
<i>Жанета Андреева</i> КОГНИТИВНИТЕ МЕТАФОРИ В БЪЛГАРСКИТЕ ПАРЛАМЕНТАРНИ РЕЧИ ОТ КРАЯ НА XIX ВЕК.....	237
<i>Майра Сарыбай</i> МЕНЕДЖМЕНТ ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ЭКСПЕРИМЕНТА: ПЛАНИРОВАНИЕ И РЕАЛИЗАЦИЯ	247
<i>Албена Добева</i> ОСНОВНИТЕ ЕЛЕМЕНТИ НА ПРОФЕСИОНАЛНИЯ ИМИДЖ НА ЖЕНАТА ЛИДЕР В ЗДРАВЕОПАЗВАНЕТО	258
<i>Иво Братанов</i> „АЛФА И ОМЕГА“	266
<i>Кольо Хубенов</i> ПО ВЪПРОСА ЗА ПИСМЕНОТО РАЗГРАНИЧАВАНЕ НА ПРЯК ОТ КОСВЕН ПАДЕЖ ПРИ ИМЕНАТА ОТ МЪЖКИ РОД В ДОКУМЕНТИ НА ВАРНЕНСКАТА ОБЩИНА ОТ ТРЕТАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX ВЕК (ПО МОДЕЛА НА ПЛОВДИВСКАТА КНИЖОВНОЕЗИКОВА ШКОЛА)	269
<i>Анар Фазылжан, Мадина Абаева, Асель Абзалкызы</i> РУСИЗМЫ В АССОЦИАТИВНЫХ РЕАКЦИЯХ КАЗАХСКОЙ МОЛОДЁЖИ: КОГНИТИВНЫЙ ПОДХОД	278
<i>Елимай Шынатый, Алия Назарова</i> РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КОНЦЕПТА «ОТАН/MOTHERLAND» В ЯЗЫКОВОМ СОЗНАНИИ КАЗАХСКОЯЗЫЧНЫХ И АНГЛОЯЗЫЧНЫХ РЕСПОНДЕНТОВ: АССОЦИАТИВНО-СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ	285
<i>Quwatbek Duysen</i> THE NAMES OF WAR HORSES IN A KAZAKH EPIC POEM: SEMANTIC LAYERS	296
<i>Любима Йорданова</i> ЗА СЪЗДАВАНЕ НА ЦЕНТЪР ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК И ЕВРОПЕЙСКА КОМУНИКАЦИЯ.....	300

CONTENTS

PROF. DR. MARIYANA STFANOVA AT 65 – THE CAREER OF A SCIENTIST AND A LECTURER (<i>Stefka Aleksandrova, Rymyana Rusinova</i>).....	10
--	----

BIBLIOGRAPHY OF THE SCIENTIFIC WORKS OF PROF. DR. MARIYANA STFANOVA (<i>Stefka Aleksandrova</i>)	18
--	----

ARTICLES

<i>Stefka Aleksandrova</i> REVISITING THE TOPIC OF THE PARALINGUISTIC ETIQUETTE LANGUAGE	33
--	----

<i>Kina Vachkova</i> ON THE LETTER ETIQUETTE IN THE BULGARIAN REVIVAL PERIOD.....	42
--	----

<i>Nadezhda Stoykova</i> FORMS OF ADDRESS AS AN INSTRUMENT OF VERBAL AGGRESSION IN RUSSIAN AND BULGARIAN	46
--	----

<i>Menent Shukrieva</i> WEDDINGS AND WEDDING BLESSINGS IN THE TURKISH CULTURE OF NORTHEASTERN BULGARIA: RITUAL, VERBAL ETIQUETTE AND SOCIAL LEGITIMATION	55
---	----

<i>Kameliya Koleva-Ivanova</i> ABOUT THE PURITY OF THE BULGARIAN LANGUAGE IN THE PERIOD FROM THE LIBERATION TO THE UNIFICATION.....	62
---	----

<i>Nadka Nikolova</i> LEXICAL PURISM AN OUTDATED OR STILL RELEVANT ATTITUDE IN BULGARIAN SOCIETY	77
--	----

<i>Ani Angelova</i> BULGARIAN PHRASEOLOGICAL UNITS ABOUT THE „GOOD“ AND THE „BAD“ PERSON	91
--	----

<i>Hristo Kyuchukov</i> PSYCHOLINGUISTIC ASPECTS OF BULGARIAN-ROMANI CHILD BILINGUALISM.....	101
--	-----

<i>Ganka Yankova, Desislava Ivanova</i> THE ROLE OF PEDAGOGICAL COMMUNICATION IN THE DEVELOPMENT OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF PRESCHOOL CHILDREN	115
<i>Krasimira Chepisheva, Margarita Stoyanova</i> THE PATH TOWARDS EDUCATION WITHOUT PREJUDICES. A METHODOLOGICAL GUIDE FOR INCLUSIVE EDUCATION IN THE CLASSROOM	122
<i>Oksana Ushakova, Huseyin Kyuchuk, Valentina Yashina</i> THE SEMANTIC ASPECT OF LANGUAGE ACQUISITION IN THE PRESCHOOL CHILD	129
<i>Ivelina Savova</i> PHILOLOGY AS MASS KNOWLEDGE	137
<i>Andrey Bobev</i> IN PRINCIPLE ABOUT A PRINCIPLE	153
<i>Krasimira Aleksova</i> THE SYNTAGMATICS OF GRAMMATICAL AFFIXES IN THE SYNTHETIC VERB FORM IN MODERN BULGARIAN.....	168
<i>Aneta Tihova</i> POETIC SYNTAX IN THE CYCLES OF POEMS „A PRODIGAL SON“ (BLUDEN SIN) AND „A PASTORAL SONG“ (PASTORALNA PESEN) IN ASEN RAZTSVETNIKOV’S BOOK OF POEMS „MOUNTAIN EVENINGS“ (PLANINSKI VECHERI).....	183
<i>Stanislava Teofilova</i> WORD ORDER OF TWO-COMPONENT UNEXTENDED UTTERANCE IN THE BULGARIAN ORAL SPEECH	195
<i>Andreana Eftimova</i> POLITICALLY CORRECT SPEECH AS A SOCIOLINGUISTIC PHENOMENON IN THE BULGARIAN, POLISH, CZECH, RUSSIAN, AND UKRAINIAN MEDIA ENVIRONMENT	208
<i>Tsvetelina Tsvetanova-Tsaneva</i> ON THE WORD ASSOCIATIONS OF ‘MOTHER’ AND ‘HOME’ IN THE CONCEPTUAL SPHERE OF BULGARIANS BORN ABROAD.....	219
<i>Alfiya Soltanbekova</i> THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE THEORY OF THE FUNCTIONAL-SEMANTIC FIELD IN KAZAKH LINGUISTICS.....	228

<i>Zhaneta Andreeva</i> COGNITIVE METAPHORS IN BULGARIAN PARLIAMENTARY SPEECHES AT THE END OF THE NINETEENTH CENTURY	237
<i>Maira Sarybay</i> MANAGEMENT OF A PSYCHOLINGUISTIC EXPERIMENT: PLANNING AND IMPLEMENTATION	247
<i>Albena Dobрева</i> KEY ELEMENTS OF THE PROFESSIONAL IMAGE OF FEMALE LEADERS IN HEALTHCARE.....	258
<i>Ivo Bratanov</i> ALPHA AND OMEGA	266
<i>Kolyo Hubenov</i> REGARDING THE WRITTEN DIFFERENTIATION OF DIRECT FROM INDIRECT CASE IN NAMES OF MASCULINE GENDER IN DOCUMENTS OF THE VARNA MUNICIPALITY FROM THE THIRD QUARTER OF THE 19TH CENTURY (AFTER THE MODEL OF THE PLOVDIV LITERARY LANGUAGE SCHOOL)	269
<i>Anar Fazylzhan, Madina Abaeva, Assel Abzalkyzy</i> RUSSIANISMS IN THE ASSOCIATIVE REACTIONS OF KAZAKH YOUTH: COGNITIVE APPROACH.....	278
<i>Elimay Shinatay, Aliya Nazarova</i> REPRESENTATION OF THE CONCEPT „MOTHERLAND“ IN THE LINGUISTIC CONSCIOUSNESS OF KAZAKH-SPEAKING AND ENGLISH-SPEAKING RESPONDENTS: ASSOCIATIVE-COMPARATIVE ANALYSIS.....	285
<i>Quwatbek Duysen</i> THE NAMES OF WAR HORSES IN A KAZAKH EPIC POEM: SEMANTIC LAYERS	296
<i>Lyubima Yordanova</i> TOWARDS AN ESTABLISHMENT OF A CENTRE FOR BULGARIAN LANGUAGE AND EUROPEAN COMMUNICATION	300

ПРОФ. Д-Р МАРИЯНА СТЕФАНОВА НА 65 ГОДИНИ – ПЪТЯТ НА ЕДИН УЧЕН И ПРЕПОДАВАТЕЛ

През 2018 г. проф. д-р Марияна Иванова Стефанова – изтъкнат учен и уважаван преподавател в Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“ – отбеляза своята 65-годишнина. Настоящият юбилеен сборник е израз на признателност към нейния принос в областта на съвременната българска лингвистика, университетското образование и академичната култура, както и на уважение от страна на нейните ученици, колеги и съмишленици. Шуменският университет „Епископ Константин Преславски“ е естествената академична среда, в която в продължение на повече от три десетилетия се развива нейният професионален и научен път.

Още от първите си научни изяви проф. Стефанова се отличава с ясно заявена и последователно отстоявана изследователска позиция, с принципност и вискателност към научния анализ и с отчетливо съзнание за обществената отговорност на хуманитарното знание. Нейният академичен стил се характеризира с методологическа прецизност, интердисциплинарност и траен интерес към функционирането на езика в реалната комуникативна практика. Тези характеристики остават константни през цялото ѝ професионално развитие и определят облика ѝ на учен с разпознаваем научен почерк.

Като дългогодишен и заслужил преподавател проф. Марияна Стефанова е добре позната в университетската общност с високите си постижения в учебно-преподавателската дейност, с активната си научна работа и с ангажираността си към институционалното развитие на филологическото образование. Нейният принос за утвърждаването на специалността „Българска филология“, както и за повишаването на качеството на езиковото обучение в различни образователни степени и направления, е съществен и многопосочен.

Проф. д-р Марияна Стефанова е автор на учебни програми за петнадесет лекционни курса по съвременен български език, езикова култура, стилистика, речев етикет, култура на общуването и сродни дисциплини, преподавани в различни специалности и образователни степени. Активната ѝ научноизследователска дейност е засвидетелствана и чрез участието ѝ в девет научни проекта – седем университетски, един национален и един международен, осъществен в сътрудничество с Университета в Саганоу, САЩ. На четири от тези проекти проф. Стефанова е ръководител: „Изучаването на българския език в интеркултурна среда“, „Езикът в обществото и обществото в езика“, „Езикът на българите“ и „Съвременни и исторически аспекти на българската речева комуникация“.

Наред с това проф. Марияна Стефанова има съществен принос и в управлението на академични структури, където проявява висока институционална култура, далновидност и последователна грижа за

качеството на образователния процес. Заеманите от нея ръководни и административни длъжности не са само формално изпълнение на функции, а активна форма на участие в изграждането и модернизирването на университетската среда.

Проф. д-р Марияна Иванова Стефанова е родена на 30 декември 1953 г. в село Мировци, Шуменска област. Началното, основното и средното си образование получава в град Шумен, където завършва Математическата гимназия с отличен успех. През 1972 г. е приета да следва специалност „Българска филология“ във Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“. Поради семейни причини след първата година на обучение се прехвърля в Шуменския университет.

През 1976 г. завършва специалност „Българска филология“ с втора специалност „Руски език“ в Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“ (тогава Висш педагогически институт). Първите шест години от професионалната ѝ реализация са свързани със средното образование, където работи като учител по български език и литература и по руски език.

Паралелно с учителската си дейност, от 1979 г., след успешно положен конкурсен изпит, в продължение на пет години проф. Стефанова е хоноруван преподавател по езикова култура, асистент по фонетика и асистент по стилистика в катедра „Български език“ към Факултета по хуманитарни науки на Шуменския университет. Този период бележи началото на нейното трайно академично присъствие във висшето образование и формирането ѝ като университетски преподавател.

През учебната 1982 г., след успешен конкурсен изпит – теоретичен и практически – по съвременен български език, постъпва на работа като старши преподавател в Полувисшия институт за начални учители „Д-р Петър Берон“. През академичната 1984/1985 г. е изпратена от ръководството на института на едногодишна следдипломна специализация „Езиковедски и методически основи на обучението по български език“ към Факултета по славянски филологии на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Именно от този период датират и първите ѝ активни научни и творчески изяви – участия в научни конференции, както и разработването и успешната защита на специализантска теза.

По препоръка на комисията по защитата, през 1986 г. проф. д-р Марияна Стефанова е зачислена без научен ръководител като докторант на свободна подготовка към катедра „Български език“ на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. През 1987 г. ѝ е присъдена научната степен „кандидат на филологическите науки“ (доктор по филология).

От 1986 г. Полувисшият институт за начални учители „Д-р Петър Берон“ става част от структурата на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“. С това започва и щатният преподавателски път на проф. Стефанова в университета – първоначално като асистент, впоследствие като главен асистент, доцент (от 1992 г.) и професор (от 2014 г.).

През целия си академичен път проф. д-р Марияна Стефанова се утвърждава като компетентен и уважаван специалист, преподавател с високи професионални изисквания, с отговорно отношение към учебния процес и с постоянен стремеж към актуализиране на преподаваното знание. Водените от нея дисциплини отразяват както задълбочената ѝ научна подготовка, така и широката ѝ професионална ерудиция, формирана в динамичното взаимодействие между теорията и практиката на езиковото обучение.

Учебно-преподавателската дейност на проф. Стефанова е впечатляваща. Тя осъществява подготовката на студенти, като чете лекционни курсове и води практически упражнения върху различни раздели на съвременния български книжовен език – за специалисти и неспециалисти, бакалаври, професионални бакалаври и магистри. Водила е семинарни упражнения и е изнасяла лекции по *съвременен български език* както като цялостен курс, така и по всички негови дялове: *фонетика, морфология, синтаксис, лексикология и стилистика*, включително и по *езикова култура*.

В Педагогическия факултет и в Колежа в Добрич проф. Стефанова е преподавала по *съвременен български език и езикова култура* на студенти от специалностите *Начална училищна педагогика, Предучилищна педагогика, Начална училищна педагогика и чужд език, Предучилищна педагогика и чужд език, Начална училищна педагогика и информационни технологии*. Преподавателската ѝ дейност в тези направления е насочена както към овладяване на нормативните аспекти на езика, така и към формиране на комуникативна компетентност, адекватна на бъдещата педагогическа практика на обучаваните. Във Факултета по хуманитарни науки проф. Стефанова е чела лекции по *съвременен български език* на студенти от специалностите *Българска филология, Английска филология, Руска филология, Приложна лингвистика, Приложна германистика, Журналистика, Връзки с обществеността* и други направления.

Наред с основните дисциплини проф. д-р Марияна Иванова Стефанова е чела и три специализирани курса: *Журналистическа стилистика и редактиране на медиен текст, Редакторство и коректорство и Речниково богатство и типология на изречението в съвременния български език*. Тези курсове са насочени към задълбочаване на професионалните езикови компетентности на студентите и към прилагането на лингвистичните знания в реална комуникативна и редакторска практика.

В обучението за образователно-квалификационна степен „магистър“ проф. Стефанова е чела лекции по пет дисциплини, пряко свързани с научните ѝ интереси: *Култура на общуването, Актуални проблеми на вербалната и невербалната комуникация, Речев етикет, Паралингвистика и Металингвистика и метайнформация*. В тези курсове особено ясно се откроява продуктивното обвързване на научноизследователската ѝ дейност с учебната работа, което намира израз най-вече в избираемите дисциплини, предлагани в магистърските програми.

Съществено място в преподавателската дейност на проф. д-р Марияна Стефанова заема и извънаудиторната работа със студентите. Тя отделя значително време и усилия за индивидуална и групово работа извън рамките на учебните занятия, поддържа активна и ефективна комуникация със студентите и успешно ги ангажира в научноизследователска и проектна дейност. За тази допълнителна ангажираност недвусмислено свидетелства фактът, че под нейно научно ръководство успешно са защитени двадесет дипломни работи в образователно-квалификационна степен „бакалавър“ и дванадесет магистърски тези.

Проф. Стефанова е автор и ръководител на първата магистърска програма в Педагогическия факултет на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“, както и инициатор и организатор на първата научна конференция с участие на студенти от тази програма. Докладите от конференцията са публикувани през 2000 г. в Годишник на Педагогическия факултет на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“, т. XV D, в обем от 174 страници.

Богатият и дългогодишен учебно-преподавателски опит на проф. д-р Марияна Стефанова закономерно намира отражение в създаването на учебна литература по съвременен български книжовен език. Разработването на учебници и учебни помагала е дейност с висока степен на отговорност, която изисква съобразяване както с равнището на подготовка на обучаваните, така и с необходимостта от балансирано съчетаване на теоретично знание и практическа приложимост. В този смисъл учебната литература на проф. Стефанова представлява естествено продължение на нейната преподавателска дейност.

Проф. д-р Марияна Стефанова е автор на пет самостоятелни книги с учебен профил и съавтор на още две. Двата учебника по съвременен български език, включително допълненото издание на единия от тях, са предназначени за студенти нефилолози и създават условия за системно и ефективно овладяване както на теоретичните основи на българския език, така и на практиката на езиковия анализ.

Съществен принос представлява и създаденият от проф. Стефанова електронен модул за дистанционно обучение „Морфология на имената в съвременния български език“ (2013). В него са включени теоретични разработки, упражнения и тестове, разработени и апробирани в реална учебна среда, което повишава неговата функционалност и ефективност.

Особено значима е дейността на проф. Стефанова в областта на преподаването на български език като чужд. През 1993 г., при създаването на Отделението за езиково обучение по български език за чуждестранни студенти към Факултета по хуманитарни науки на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“, тя е определена за негов ръководител. С ясна концепция, заразителен ентусиазъм и последователна организационна работа проф. Стефанова изгражда преподавателски екип от специалисти по български

език, към който по-късно се присъединяват и преподаватели по методика на обучението.

В началния етап в отделението се обучават чуждестранни кандидат-студенти от български произход – бесарабски и банатски българи, както и граждани на Република Северна Македония, насочвани към Шуменския университет по спогодби с Министерството на образованието и науката. През 2005 г. отделението прераства в Център за езиково обучение на чуждестранни граждани (ЦЕПЧГ) със самостоятелен правилник, материална база и административен статут в структурата на университета. Проф. д-р Марияна Стефанова е директор на ЦЕПЧГ в три последователни мандата. В рамките на центъра се обучават и граждани на Турция, Гърция и Китай, като в учебния процес участват докторанти и хонорувани преподаватели по български език.

В подкрепа на обучението по български език като чужд проф. Стефанова създава и специализирани учебни помагала. Помагалото „Картинен речник по съвременен български език за чужденци“ (2009) се отличава с ясно концептуално решение и висока степен на ефективност в учебния процес. Комбинирането на тематичен и азбучен принцип улеснява ориентацията на обучаваните и подпомага усвояването на лексиката.

Пряк резултат от интереса ѝ към лингводидактиката и обучението по български език като чужд са и двете помагала, създадени в съавторство: „Тестове по български език за чужденци“ (2008, с Г. Янкова) и „Практически български език за чужденци. Част първа“ (2013, с Н. Николова и Н. Николов). Последното издание е предназначено за начинаещи и е насочено към овладяване на съвременния български книжовен език на ниво А2.

Проф. д-р Марияна Стефанова има богат опит и в преподаването на български език като чужд не само в Шуменския университет, но и в други висши училища в чужбина. В периода от 2000 до 2004 г. тя е лектор по български език, литература и култура в Дебреценския университет в Унгария, а през 2010 г. осъществява лекторска дейност и в Минския държавен университет в Република Беларус.

Наред с това проф. Стефанова е била гост-преподавател по програма „Еразъм“ в редица чуждестранни университети. В Унгария тя е преподавала в Университета в Сегед през 2008 и 2009 г., както и в университети в Будапеща през 2011 и 2012 г. През 2013 г. е гост-преподавател в Карловия университет в Прага, Чешка република. През 2014 г. изнася лекции в Одринския университет в Република Турция, а през 2015 г. – в частния университет „Айдън“ в Истанбул.

Тези международни преподавателски ангажименти разширяват професионалния ѝ опит, допринасят за популяризирането на българския език и култура в чуждестранна академична среда и обогатяват нейната преподавателска и научна работа с интеркултурна перспектива.

Многогранна е **научната дейност** на проф. д-р Марияна Стефанова като изследовател и като консултант по фундаментални проблеми на съвременните науки за българския език. В рамките на своята изследователска

работа тя развива последователни и концептуално обосновани научни търсения, насочени към анализ на езика в неговото функциониране като социално, културно и комуникативно явление. С цялостната си научноизследователска дейност проф. Стефанова се утвърждава като задълбочен учен, прилагащ съвременна методология и интердисциплинарен подход при изследванията на езиковите явления, отличава се с тематична широта и методологическа последователност. За това свидетелства и общият брой на научните ѝ трудове – 126 публикации, сред които три монографии, седем учебника, както и множество статии и научни съобщения, част от които са публикувани в чуждестранни научни издания. Този внушителен по обем и съдържание научен корпус свидетелства за устойчивата ѝ изследователска активност и за последователното ѝ присъствие в научния живот.

Научните интереси на проф. Стефанова обхващат широк кръг от области: съвременен български език, теория на комуникацията, лингводидактика, социолингвистика, психолингвистика, паралингвистика и металингвистика.

Трудовете на проф. Марияна Стефанова се отличават с подчертана функционалност. Както учебниците ѝ, така и създаденият от нея електронен модул по морфология надхвърлят рамките на традиционните учебни помагала. Те „надрастват“ първоначалния си замисъл, което се дължи на иновативното мислене на авторката, на нейните теоретични интерпретации и обобщения. В този смисъл тези условно наричани учебници притежават специфична енциклопедичност и холистичност, които подпомагат ориентацията на студентите във функционирането на езика.

Научните трудове на проф. Стефанова не са резултат от кабинетни изследвания, а поставят във фокуса си практико-приложни проблеми на съвременното изучаване на българския език като първи, като втори и като чужд език. Специално внимание заслужава концептуализирането на нови теоретични постановки, свързани с философията на обучението по български език, с въвеждането на съвременни методически подходи в теорията и практиката на езиковото образование, с очертаването на нови страни на съществуващите научни хипотези и с установяването на тяхното действие на праксеологично равнище. По този начин се актуализират парадигми и функционални модели на обучението по български език като различни фенотипи в развитието на образователната система.

Най-значителен принос в научните търсения на проф. Стефанова е извеждането на преден план на ново тематично поле на изследване, свързано със съвременните европейски тенденции и отразяващо езиковото и социокултурното битие на „говорещия човек“. В този смисъл нейните разработки в областта на социолингвистиката, прагматиката, лингвокултурологията и сродни направления решават съществени проблеми на съвременните науки за българския език. Сред богатото тематично разнообразие, което трудно може да бъде детайлизирано изчерпателно, се открояват няколко устойчиви тематични области – речевият етикет, паралингвистиката и металингвистиката, които поетапно са били във фокуса на

изследователското внимание на проф. Стефанова. Пряк резултат от проучванията ѝ в тези направления са и трите ѝ монографии.

Първата тематична група в научните разработки на проф. Стефанова е посветена на етикетния език. На тази предметна област са посветени двата монографични труда „Познаваме ли българския речев етикет“ (1997) и „Паралингвистичният етикетен език“ (1999). Изследванията предлагат приносно описание на системата от етикетни средства в българската комуникативна практика и убедително разглеждат както вербалния, така и невербалния етикетен компонент на общуването. Добре е открояна националната специфика на езиковите и паралингвистичните етикетни знаци, а направените компаративни наблюдения над етикетните подсистеми на българския език и други езици разширяват аналитичната перспектива.

Сред актуалните научни постижения на проф. Стефанова се открояват изследванията върху метакомуникацията и метаинформацията. В тази предметна сфера тя формулира последователна и продуктивна изследователска позиция. Основният труд в това направление е монографията „За българската метакомуникация: метаезик и метаинформация“ (2014). Тя представлява системно и завършено изследване на избрания обект, като формулираните изводи са аргументирани с богата емпирична база, а заключенията почиват върху обективни наблюдения и анализи. Изследването засяга сравнително нова област за българската езиковедска наука и с основание може да бъде оценено като новаторско, актуално и приносно. Особено ценни са разсъжденията и констатациите за видовете метаинформация, излъчвани в процеса на реалното общуване в българската диалогична реч, както и описанието на техните изразители – т.нар. метаинформационни оператори.

Макар че речевият етикет, паралингвистиката и металингвистиката са своеобразната „емблема“ на научното творчество на проф. Стефанова, тя не се ограничава само с тази проблематика. Тематичното разнообразие на нейните статии и научни съобщения е показател за широки и задълбочени познания и за профила ѝ на всестранно подготвен и ерудиран лингвист. Сред тези разработки се открояват изследвания върху детското двуезичие, междусловната фонетика на съвременния български книжовен език, лексикалното творчество във възрожденски текстове, функционалните модели на обучение по български език за чужденци, както и проблемите на билингвизма в образователна среда.

Приложна насоченост имат и разработките с методически характер, свързани с различни аспекти на преподаването и усвояването на българския език. Част от тях са посветени на културата на етикетното речево поведение на подрастващите, други – на вербалните и невербалните метакомуникации в образователния процес. Особено привлекателни са изследванията, разглеждащи проблемите на детското двуезичие и обучението на деца билингви с ромски майчин език.

Научните трудове на проф. д-р Марияна Стефанова са добре познати в академичната общност. До момента авторката има над 40 регистрирани цитирания, като най-често се цитират изследванията ѝ върху проблемите на

речевия етикет. От 1988 г. тя е член на Съюза на учените в България, а от 1993 г. – и на Международното социолингвистично дружество „INSOLIKO’93“.

Административната и организационната дейност на проф. д-р Марияна Стефанова представлява съществен и органичен компонент от нейния цялостен академичен профил. Наред с активната си преподавателска и научноизследователска работа тя последователно участва в управлението и развитието на университетските структури, като поема редица отговорни ръководни и представителни функции.

В различни периоди от професионалния си път проф. Стефанова заема следните административни длъжности: ръководител на катедра „Филологически дисциплини“ в Педагогическия факултет (1988 – 1990; 1996 – 2000), ръководител на катедра „Български език“ във Факултета по хуманитарни науки (2015), ръководител на Отделението за обучение по български език на чуждестранни студенти към Факултета по хуманитарни науки (1993 – 1999), както и директор на Центъра за езиково обучение на чуждестранни граждани към Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“ в периода 2005 – 2017 г.

Нейната институционална ангажираност се изразява и в дългогодишно участие в колективните органи за управление на университета. Проф. Стефанова е член на Факултетния съвет на Педагогическия факултет (1996 – 2000) и на Факултетния съвет на Факултета по хуманитарни науки (2008 – 2018). В периода 2012 – 2018 г. тя е и заместник-председател на Общото събрание на Факултета по хуманитарни науки.

Заеманите от проф. д-р Марияна Стефанова административни и организационни позиции свидетелстват за високо институционално доверие и за нейния авторитет в академичната общност. Те допълват образа ѝ на учен и преподавател с ясно изразено университетско мислене, отговорност към развитието на академичните структури и последователна грижа за качеството на образователния и научния процес.

Да пожелаем на проф. д-р Марияна Стефанова здраве, дълголетие и спокойствие, както и вдъхновение за бъдещи научни и обществено значими изяви. Нека нейното научно наследство продължи да бъде ориентир и опора за следващите поколения изследователи.

*Стефка Александрова
Румяна Русинова*

**БИБЛИОГРАФИЯ НА ТРУДОВЕТЕ
НА
ПРОФ. Д-Р МАРИЯНА ИВАНОВА СТЕФАНОВА**

1985

За един аспект на филологическото обучение в учителските институти. – В: *Сборник с резюмета от Юбилейна научно-практическа конференция*. Дупница: УИ „Св. Климент Охридски“, 1985, с. 35–36.

Проблеми на българския речев етикет. Защитена специализанска теза. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1985, 134 с.

1986

Към историята на обучението по български език. – В: *Сава Ил. Доброплодни*, Шумен: Читалищно издателство „Добри Войников“, 1986, с. 123–127.

Първо ръководство за разговорна реч. – *Студентски глас*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 1986.

1987

Лингвистични и методически аспекти на българския речев етикет. Дисертационен труд за присъждане на научна степен „кандидат на науките“ – доктор по филология. София, 1987, 217 с.

Лингвистични и методически аспекти на българския речев етикет. Автореферат към дисертационния труд. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1987, 30 с.

1988

Стилистични особености на българския речев етикет. – В: *Сборник с резюмета от Юбилейна научна конференция на ВТУ „Св.св. Кирил и Методий“*. Велико Търново: УИ „Св.св. Кирил и Методий“, 1988, с. 60–61.

1989

Българският етикет в социолингвистичен план. – В: *Проблеми на социолингвистиката*. т. III, София: БАН, 1989, с. 128–137.

1990

За българския етикет като семиотична сестема. – В: *Проблеми на социолингвистиката*, т. II, София: БАН, 1990, с. 198–206.

За някои методи на обучението по речева култура във ВУЗ. – В: *Научна организация на обучението във ВУЗ*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 1990, с. 39–42.

1991

За развитието на комуникативните способности на учениците. – *Начално образование*, кн. 6, 1991, с. 44 – 50. ISSN 6204-951.

Въпросът за социализацията и речевото развитие на учениците от ранна училищна възраст. – В: *Социалната ситуация и автономията на личността*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 1991, с. 82–84.

Етикетни единици за поздрав в микросистемата на българския етикет. – *Български език и литература*, 1991, кн.5, с. 29–34. ISSN 0323-9519.

1992

Етапи на развитие на българския речев етикет. – *Български език*, 1992, кн.1, с. 91–94, ISSN 0323-9519.

Към въпроса за професионално-практическата подготовка на началния учител. – В: *Проблеми на образованието в демократизиращото се общество*. Смолян: УИ „Паисий Хилендарски“, 1992, с. 75–77.

За българската паралингвистична етикетна микросистема. София, 1992, 183с.

1993

Българският соматичен етикетен език днес. – В: *Проблеми на социолингвистиката*, т. III. Велико Търново: УИ „Св.св. Кирил и Методий“, 1993, с. 114–121, ISBN 954-524-0154-6.

1994

За паралингвистичните знаци в българския етикет като микросистема. – В: *Ното balkanicus: знаковост и културна идентичност*. София: УИ на НБУ, 1994, с. 99–105.

Българският етикет като социолингвистична реалност – В: *Годишник на Института за чуждестранни студенти*, том 9, София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1994, с. 149–154.

Паралингвистичната етикетна кинетика в българската книжовно-разговорна реч. – В: *Проблеми на българската разговорна реч*, кн. 2. Велико Търново: УИ „Св.св. Кирил и Методий“, 1994, с. 142–152, ISBN 954-524-071-7.

За учебното съдържание по речев етикет. – В: *Епископ-Константинови четения*. Т. Тотев (отг. ред.). Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 1994, кн. 1, с. 106–115, ISBN 954-577-003-1.

Паралингвистичните етикетни знаци в българското речево общаване днес. – В: *Хуманитарно обучение и възпитание*. Варна: ВВМУ „Н.Й.Вапцаров“, 1994, том 4, с. 568–576.

Теоретичен модел на българската етикетна кинетика. – В: *Хуманитарно обучение и възпитание*. Варна: ВВМУ „Н. Й. Вапцаров“, 1994, том 4, с. 576–584.

Българският етикет като социолингвистична реалност. – В: *Годишник на Института за чуждестранни студенти*, том 9, София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1994, с. 149–154.

Паралингвистичната етикетна кинетика в българската книжовно-разговорна реч. – В: *Проблеми на българската разговорна реч*, кн. втора. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 1994, с. 142–152, ISBN 954-524-071-7.

За учебното съдържание по речев етикет. – В: *Епископ-Константинови четения*. Т. Тотев (отг. ред.). Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 1994, кн. 1, с. 106–115, ISBN 954-577-003-1.

1995

За опозицията етикетно-неетикетно в българското речево общуване. – В: *Език и свят. Съвременна филологическа проблематика, Езикознание*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 1995, т.1, с. 211–215.

Методи и похвати на обучението по речев етикет. – В: *Епископ-Константинови четения*. Шумен: УИ Епископ Константин Преславски, 1995, кн. 2, с. 55–60, ISBN 954-577-014-7.

Изграждане на речевата култура чрез игровата дейност в занятията по български език в 1- клас. – В: *Езиково обучение и актуални проблеми на езиковата култура*. Смолян: УИ „Паисий Хилендарски“, 1995, кн. 4, с. 3–8.

Към въпроса за първото ръководство по етикет за българите. – В: *Математика и филологии*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 1995, част 5, с. 141–148.

„Личностните средства“ за езиково обучение на студентите от педагогическите висши училища. – В: *Езиковото обучение в българските висши училища*. Варна: Университетско издателство на ИУ, 1995, с. 10–19.

Един тип желателни изказвания в българската разговорна реч. – В: *Проблеми на българската разговорна реч*, книга трета, Велико Търново: УИ „Св.св. Кирил и Методий“, 1995, с. 180–191, ISBN 954-524-133-0.

За българската етикетна норма в речевото общуване. – В: *Проблеми на социолингвистиката*, т. IV. *Социолингвистика и комуникация*. София: График'93, 1995, с. 190–194, ISBN 954-8818-03-5.

1996

Социалното израстване – основа на езиковото развитие на учениците от 1 – 4 клас. – В: *Диалогизмът и учебният процес*. Кърджали: УИ „Паисий Хилендарски“, 1996, с. 17–21.

За една от подгрупите дидактични игри в процеса на начално ограмотяване на деца билингви. – В: *Съвременни тенденции в усъвършенстване на педагогическия процес*. Добрич, УИ „Епископ Константин Преславски“, 1996, с. 278–282, ISBN 954-577-052-X.

Дидактични игри за езиков анализ в обучението по грамотност на деца билингви. – В: *Съвременни тенденции в усъвършенстването на педагогическия процес*. Добрич, УИ „Епископ Константин Преславски“, 1996, с. 282–286, ISBN 954-577-052-X.

Теоретични аспекти на езиковото творчество на учениците от началните класове. – В: *Проблеми на възпитателната работа*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 1996, с. 133–136.

За началното усвояване на етикетната подсистема на българския език в условия на билингвизъм. – В: *Епископ-Константинови четения*. Т. Тотев (отг. ред.). Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 1996, кн. 3, с. 216–224, ISBN 954-577-023-6.

1997

Познаваме ли българския речев етикет. София: Клуб`94, 1997, 128 с., ISBN 954-9510-03-5.

За овладяването на речев опит по български език от ромските деца в българското училище. EDUCATION OF ROMA CHILDREN IN EUROPE PROBLEMS AND PERSPECTIVES. – В: *Обучението на ромските деца в Европа. Проблеми и перспективи.* Варна: ИПКУ „Д-р Петър Берон“, 1997, с. 62–64, ISBN 954-087-010-2.

1998

Съвременен български език в семинари и упражнения. Фонетика и морфология. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 1998, 256 с., ISBN 954-577-044-9.

ON THE PROFESSIONAL PEDAGOGIC TRAINING OF PROSPECTIVE PRIMARY SCHOOL TEACHERS. – In: *Teachers and their university education at the turn of the millennium.* Prague, Czech Republic, 1998, с. 113–116. <<http://www.pedf.cuni.cz>.>

За един актуален проблем на обучението по български език в педагогическите колежи. – В: *Традиции и новаторство в българското образование на границата на двете столетия.* Пазарджик, 1998, с. 169–173, ISBN 954-9601-06-4.

Някои езикови наблюдения върху български народни клетвени изрази. – В: *Езикознание и методика на езиковото обучение.* Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 1998, с. 129–136, ISBN 954-577-046-5.

Обучението на двуезичните деца в диалогична българска реч чрез играта и в играта. – *Начално образование*, 1998, кн. 9 – 10, с. 22–28, ISBN 0204-4951.

1999

Паралингвистичният етикетен език. – Шумен: Антос, 1999, 160 с., ISBN 954-8901-42-0.

Към въпроса за перцепцията на българския език при деца с майчин ромски език – В: *Психолингвистични и социолингвистични проблеми на езиковото обучение на ромските деца.* Варна: ИПКУ „Д-р Петър Берон“, 1999, с. 48 (на български език); с. 92 (на английски език), ISBN 954-68777-026-9.

Към методиката на обучението по български език на децата с роден ромски език. – В: *Обучението на ромските деца в Европа. Библиотека билингвизъм*. Варна: ИПКУ „Д-р Петър Берон“, 1999, с. 92–102, ISBN 954-58777-025-0.

Проблемът за детското двуезичие у нас. – В: *Проблеми на социолингвистиката. Езикът и съвременността*. София: Делфи, 1999, кн. 6., с. 165–169, ISBN 954-8630-24-9.

2000

Съвременен български в семинари и упражнения. Синтаксис и лексикология. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2000, 240 с., ISBN 954-577-083-X.

Цитирано в: Салим, М. *Подчинителните изречения в турския език (върху текст на анонимно съчинение)*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2014, с. 200.

Поглед към лексикалното словотворчество в езика на Бероновия „Рибен буквар“. – В: *Българското образование между традицията и бъдещето*. Варна: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2000, с. 23–30, ISBN 954-687-038-2.

Познаваме ли правописа и правоговора на съвременния български книжовен език. – *Български културен форум*. Будапеща, 2000, бр. 4, с. 3–4.

Християнската традиция в българския национален етикет. – В: *Годишник на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“*, т. XV D, Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2000, с. 101–107, ISBN 1311-834X.

Етикетният паралингвистичен код и културата на българското национално етнообщуване. – В: *Годишник на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“*, т. XV D, Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2000, с. 107–114, ISBN 1311-834X.

2001

За някои варианти на паралингвистичните етикетни кинеми в българската разговорна реч. – В: *Проблеми на българската разговорна реч*, кн. 5. Велико Търново: УИ „Св.св. Кирил и Методий“, 2001, с. 233–241, ISBN 954-775-029-1.

За развитието на детската етикетна реч в условията на естествен билингвизъм у нас. – В: *Психолингвистични и социолингвистични проблеми на езиковото обучение на ромските деца*. София: ИКТУС ПРИНТ ООД, 2001, с. 82–89, ISBN 954-907-2-1.

Към въпроса за перцепцията на българския език при деца билингви с майчин ромски език. – В: *Психолингвистични и социолингвистични проблеми на обучението на ромските деца*. София: ИКТУС ПРИНТ ООД, 2001, с. 182–192, ISBN 954-907-2-1.

Метаинформационни структури в диалогичното общуване. – В: *Summa cum pietate. Studia literarum. Series linguistica. Отговорността пред езика*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2001, с. 233–241, ISBN 954-577-116-X.

[Рец.] за сборника „Отговорността пред езика“ на УИ „Епископ Константин Преславски“, Шумен, 2000; In: *ANNALES INSTITUTISLAVICI UNIVERSITATIS DEBRECENIENSIS. SUMMA GUM PIETATE STUDIA LITTEARUM*. Slavika XXXI, Debrecen, KLTE szlav Filologiai, 2001, с. 227–231, ISSN 058-5356.

2002

Етнокултурен диалог и културата на речевото общуване. – В: *Етнокултурен диалог на Балканите и световният мир*. София: БАН, 2002, с. 421–437, ISBN 954-9865-07-X.

Невербални паралингвистични средства за поздрав в националните етикетни системи на българи и унгарци. – In: *Bolgarok es magyarok – 1000 eve egutt*. Budapest: GlobePrint, 2002, с. 105–113, ISBN 963-00-9829-6.

Метаинформационни глаголи за предаване на различен вид информация в българската езикова комуникация. – В: *Езикът: история и съвременност*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2002, с. 184–192, ISBN 954-577-116-7.

Teaching Lulgarian to Roma children. – In: *NEW ASPECTS OF ROMA CHIDREN EDUCATION*. Sofia: Diversity ICTUS, 2002, с. 122–133, ISBN 954-91156-3-1.

Познаваме ли правописа и правоговора на съвременния български книжовен език. – *Български културен форум*. Будапеща: GlobePrint, 2002, с. 3–4.

2003

За културата на етикетното речево поведение на децата в детската градина. – В: *Съвременни проблеми на предучилищното и началното образование*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2003, с. 54–59, ISBN 954-577-172-0.

Един метаинформационен проблем при изучаването на българския език като чужд/с оглед на речевото общуване на български език. – In: *Nyelv es identitas Gondoldaok a bolgar onismeretrol*, Budapest; *Език и идентитет/Страници за българското себепознание*. Велико Търново: Faber, 2003, с. 50–57. ISBN 954-77-5284-7.

2004

Български метаинформационни оператори – маркери на нова информация в речевото общуване. – In: *Alapinformacio es metainformacio, Szerkesztette Levai Bela*. Debrecen: KOSSUTH EGYETEMI KIADO, 2004, с. 121–127, ISBN 963-472-853-7.

О некоторых болгарских метаинформационных операторах. – In: *Alapinformacio es metainformacio, Szerkesztette Levai Bela*. Debrecen: KOSSUTH EGYETEMI KIADO, 2004, с. 128–135, ISBN 963-472-853-7.

Грамматические средства выражения метаинформации в болгарском диалогическом тексте. – In: *Alapinformacio es metainformacio, Szerkesztette Levai Bela*. Debrecen: KOSSUTH EGYETEMI KIADO, 2004, с. 136–144, ISBN 963-472-853-7.

[Рец.] Езиковата метафора и балканската картина за света. – In: *ANNALES INSTITUTISLAVICI UNIVERSITATIS DEBRECENIEENSIS Slavika XXXIII*, Debrecen, KLTE szlav Filologiai., 2004, с. 227–231, ISBN 0583-5356.

2005

Метаезикът на въпросите и отговорите в обучението по български език. – В: *Комуникативната компетентност в съвременния научен дискурс*. София: Булвест 2000, 2005, с. 318–324, ISBN 954-18-0455-1. // *LiterNet*, 17.05.2008, №5, (102).

Паралингвистичният етикетен език в социокултурен план. – В: *Езиковедски приноси в чест на проф. д-р Боян Байчев*. Велико Търново: УИ „Св.св. Кирил и Методий“, 2005, с. 313–321, ISBN 954-524-4385-2.

Паралингвистични кинематики с металингвистична натовареност в изказвания от художествен текст. – В: *Езиковедски приноси в чест на чл.-кор. проф. Михаил Виденов*. Велико Търново: УИ „Св.св. Кирил и Методий“, 2005, с. 369–378, ISBN 954-524-452-6.

К вопросу о болгарской языковой картине. – In: *A Balkan es a keleti keres a nagyhatalmi politikaban*. Budapest: HUNGAROVOK KUIADO, 2005, с. 26–39, ISBN 963-7504-13-3.

Следи от прабългарско културно влияние в етикета на българи и унгарци днес (Наблюдения над етикетни средства от подсистемата за запознаване). – В: *90 години Дружество на българите в Унгария*. Будапеща: GlobePrint, 2005, с. 136–144, ISBN 1416-7646.

2007

Съвременен български език. Фонетика и морфология, II допълнено изд. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2007, 260 с., (преизд. 2012 г.), ISBN 978-954-577-408-9.

За междусловната фонетика на съвременния български книжовен език. – *Управление и образование*. Бургас: УИ „Проф. д-р Асен Златаров“, 2007, кн.2, том 3, vol. № 2, с. 211–215, ISBN 1312-6121.

Към българската етикетна паралингвистика. – *Управление и образование*. Бургас: УИ „Проф. д-р Асен Златаров“, 2007, кн. 2, том 3, vol. № 2, с. 221–227, ISBN 1312-6121.

Към въпроса за паралингвистичната етикетна система като стереотипност в речевото общуване. – В: *Научни трудове*, том 46, серия 7.3. Майски научни четения. Филиал Силистра. Русе: РУ „Ангел Кънчев“, 2007, с. 11–18, ISBN 1311-3321.

За паралингвистичната компетентност на бъдещия начален учител. – В: *Научни трудове*, том 46, серия 7.3. Майски научни четения, Филиал Силистра. Русе: РУ „Ангел Кънчев“, 2007, с. 188–195, ISBN 1311-3321.

Български метаинформационни структури за евфемистично предаване на информация. – В: *Филологически и методически изследвания*. Badania filologiczne i metodyczne. Redakcja naukowa Maria Petrova, Petar Sotirov. Smolyan – Lublin: Uniwersytetu Marii Curie - Skłodowskiej, 2007, с. 234–241, ISBN 978-954-08767-21-7; – *Български език и литература*, 2007, кн. 2., с. 22–27. // *LiterNet*, 15.06.2007, №6 (91).

Кога пишем А, Я, а произнасяме Ъ, ЪЪ, ЙЪ в съвременния български език – Шуменска заря, 19.04.2007, с. 4., Шумен, 2007.

2008

Метаинформационни структури в фатическа функция в българския език.
– In: *STUDIA HUNGARO-BULGARICA*, TOMUS 2. Shumen – Szeged: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2008, с. 271–284, ISBN 1789-1353.

За изучаването на българския език в Института по славистика на Дебреценския университет и в Българското самоуправление на Дебрецен. – В: *Българският език и литература на кръстопътя на културите*. Szeged: Szeged Egyetemi Kiado, Tomus 1., 2008, с. 180–187, ISBN 978-963-482-864-8 (в съавторство с Д. Мишколци).

„Криворазбраната цивилизация“ на Добри Войников и историята на българския етикет. – В: *ДОБРИ ВОЙНИКОВ 175 години от рождението му*. Шумен: Читалищно издателство „Добри Войников“, 2008, с. 111–125, ISBN 978-954-92086-8-9. // *LiterNet*, 22.08.2009, №8 (117).

Тестове по български език за чужденци. Велико Търново: Фабер, 2008, 206 с., ISBN 978-954-775-982-4 (в съавторство с Г. Янкова).

2009

Към българския етикет през Възраждането. – В: *Summa cum pietate. Studia literarum. Series linguistica. Отговорността пред езика. Доклади от Юбилейната научна конференция „Отговорността пред езика“*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2009, кн. 2, с. 62–71. ISBN 13113-695X.

Картинен речник на българския език за чужденци. Велико Търново: Фабер, 2009, 152 с. ISBN 978-954-400-144-5.

Рецензия от: *Ганка Янкова*: Това е – В: Любословие, брой № 11, Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2011, с. 137–138. ISSN 2603-5111.

Метаинформации в езика на младите хора. В: *Научни трудове, том 48, серия 10. Майски научни четения*. Русе: РУ „Ангел Кънчев“, 2009, с. 9–13, ISSN 1311-3321.

За метаинформациите в устната комуникация. – В: *Summa cum pietate. Studia literarum. Series linguistica. Отговорността пред езика. Сборник, посветен*

на 65-годишнината на проф. д-р Кина Вачкова. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2009, кн. 3, с. 263–271, ISBN 1313-695X.

Метаезикът на шуменския младежки сленг. – Във: *Всекидневието: памет, места, езици*. Шумен: ИК Знак 94, 2009, с. 259–267, ISBN 978-954-400-192-6.

2010

Етикетният език в речта на героите от повестта „Злочеста Кръстинка“ на Илия Р. Блъсков. – В: *Юбилейна конференция на тема: „Двамата Блъсковци“ по случай 170 години от рождението на Илия Р. Блъсков*. Шумен, 2009. //LiterNet, 01.08. 2010, №8, (139).<<http://liternet.bg/publish7/mstefanova/.htm>>

Традиции и новаторство в изучаването на български език от чуждестранните студенти на Шуменския университет. – В: *Иновации в образованието*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2010, с. 737–740, ISBN 978-954-400-298-5.

О переносный значений двух лексико-тематических группы слов в балканских этнокультурах. – В: *IV чтения, посвященные 70-летию со дня рождения профессора В. А.Карпов. Сборник научных статей*. Часть 2. Минск: РИВШ, 2010, с. 174–179; Международной научно-практической конференции „Мир языков: ракурс и перспектива“. Республика Беларусь, Минск: БГУ, 2011, с. 206–2011.

2011

За някои металингвистични оператори с манипулативната функция в българската метакомуникация. – В: *Епископ-Константинови четения „VIVAT ACADEMIA“*, В. Попова (отг. ред.). Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2011, т. 17, с. 88–94. <<http://shu.bg/faculties/fhn/izdaniq/ek-cheteniq.>>

Към историята на българския речев етикет. – In: *Kocsis Mihály (ed.): Българският език и литература в славянски и неславянски контекст*. Международна конференция в Сегед, Унгария. Szeged: JATEPress, 2011, с. 99–105, ISBN 978-963-306-100-8.

За една от функциите на българския метаезик. – В: *Карповские научные чтения. Сборник научных статей*. Минск: Белорусский дом печати, 2011, Выпуск 5, Часть 2, с. 170–174, ISBN 978-985-6995-15-9.

Власт и етикет. – Във: *Власт и кодификация*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2011, с. 297–308, ISBN 978-954-423-660-1.

Метаинформационни структури в езика на улицата. В: *Проблеми на социолингвистиката. ЕЗИКЪТ И СОЦИАЛНИЯ ОПИТ*. София: ИК Знак '94, 2011, т. X, с. 270–276, ISBN 9778–954–8305–12–9.

Вербални и невербални метакомуникации в образователния процес. – В: *Преподаване, учене и качество във висшето образование – 2011. Висшето образование в България и стратегия „Европа 2020“*. София, 2011, с. 750–760.] *Научни трудове*. Шуменски университет, Педагогически факултет. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2011, част II, с. 179–187, ISBN 978-954-577-618-2.

Речеви стратегии и подходи при изучаването на български език от чужденци. – В: *НАУЧНИ ТРУДОВЕ. „40 години Шуменски университет 1971 – 2011“*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2011, с. 389–392, ISBN 078-954-577-618-2 (в съавторство с Г. Янкова).

За някои граматически оператори в българския метаезик. – В: *Е. Ф. Карский и современное языкознание. Материалы XII международных научных чтений*. Гродно: ГрГУ им. Я. Купалы, 2011, с. 433–440, ISBN 978-985-515-456-4.

Български език за англоговорящи. Електронно помагало за чужденци. Curriculum in Bulgarian for students at SAGINAW VALLEY UNIVERSITY. Course for beginners module 1 – Distance learning (january – april). ШУМЕН – SAGINAW, 2011, 104 с. (в съавторство с Н. Николова и Н. Николов).

2012

За метаинформацията в полето на информация при речево общуване. – В: *Езикът и културата в съвременния свят*. Бургас: УИ „Проф. д-р Асен Златаров“, 2012, с. 445–452, ISBN 978-954-8305-4-2.

Етикетната подсистема за обръщение в българския и в турския етикет. – В: *НАУЧНИ ТРУДОВЕ. „40 години Шуменски университет 1971 – 2011“*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2012, с. 79–84, ISBN 978-954-577-604-5.

Метаинформационни изказвания с фатическа функция в българския диалог. – В: *Карповские научные чтения посвященные 70-летию со дня рождения профессора В.А.Карпова. Сборник научных статей*. Минск: БГУ, Часть 2, 2012, с. 212–216, ISBN 978-985-6995-19-7.

О переносный значений двух групи слов в балканских этнокултурах. – В: *Европа и современная Россия. Europe and Contemporary Russia*. Moscow – Paris – London: МАНПО, 2013, с. 310–315. ISBN 978-5-94755-349-9.

Метакомуникативни изказвания с един вид глаголи в българската комуникация. – В: *НАУЧНИ ТРУДОВЕ*. Майски научни четения. Филиал Силистра. Русе: РУ „Ангел Кънчев“, 2013, том 53, серия 11, с. 18–23, ISBN 1311-3321.

Към функционалния модел на обучение по български език за чужденци. – В: *Езиковото обучение днес – защо, за кого и как*. Варна: Наука и икономика, 2013, с. 64–71, ISBN 978-954-1-06659-2.

Морфология на имената в съвременния български език. Електронен модул на учебник по морфология. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2013, 67 с. ISBN 978-9543-577-710-3.

Практически български език за чужденци. Част първа. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2013, 115 с., ISBN 978-954-577-708-0 (в съавторство с Н. Николова и Н. Николов).

За един вид метокомуникативни изказвания при речевото общуване в българския език. – В: *50 години – врата към образованието и прозорец към света*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2013, с. 240–258, ISBN 078-954-07-3610-5.

Езикови средства за изразяване на метакомуникация в диалогичното общуване. – В: *Епископ-Константинови четения*, том 19, Д. Чавдарова (отг. ред.). Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2013, с. 229–236. <http://shu.bg/sites/default/files/harakteristiki/fhn/EK_19a.pdf>.

Метакомуникативни изказвания с един вид глаголи в българската комуникация. – В: *Научни трудове*. Майски научни четения. Русе: РУ „Ангел Кънчев“, 2013, том 52, серия 11, с. 18–23.

Снова к вопросу о балканской языковой картине. – In: *THE EDUCATIONAL AND SOCIAL SCIENCES IN THE 21 CENTURY*. Bratislava: University of Social Sciences and Health Care, 2013, с. 420–425, ISBN 978-30-8132-088-0.

2014

Метаезикът и металингвистичната функция на езика. – *Любословие*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2014, бр. 14, с. 88–98, ISSN 1314-6033.

Към българската метакомуникация: метаезик и метаинформация. Велико Търново: Знак`94, 2014., 192 с. ISBN 978– 954– 8305– 36– X.

2015

Метаинформационни глаголни структури в българското речево общуване. – В: *ПРИНОСИ КЪМ ТЕОРИИЯТА И ПРАКТИКАТА НА ЕЗИКОВОТО ОБРАЗОВАНИЕ. Юбилеен сборник в памет на проф. Кирил Димчев*. София: Булвест 2000, 2015, с. 75–86, ISBN 978-954-18-0960-0.

За българската комуникация и метакомуникация. – In: *A mai bulgarriszika tudományos perspektivái*. Budapest: ELTE BTK Slav Filologiai Tanszek, 2015, с. 256–263, ISBN 978-963-12-2873-1.

2016

Обръщенията като маркер за учтивост в българското речево общуване. – In: *Dinamické procesy v súčasnej slavistike. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie 3. – 4. novembra 2016 pri príležitosti 80. narodenín doc. PhDr. Vasilu Jabura, CSc., a 20. výročia založenia lektorátu bulharského jazyka na PU*. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej Univerzity, 2016, с. 291–302, ISBN 978-9080-555-15-38-7.

Лингвистика и металингвистика: език и метаезик. – В: *Аспекти на българската речева комуникация*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2016, с. 146–160, ISBN 978-619-201-135-2.

За историята на българския речев етикет – В: *Отговорността пред езика. Сборник, посветен на 65-годишнината на проф. д-р Добрин Даскалова*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2016, кн. 4, с. 182–196, ISSN 1313-695X.

Социалните евфемизми – позитивната стратегия за учтивост в езика на медиите. – В: *Медиялингвистика. Выпуск 5. Язык в координатах массмедиа. Материалы I международной научно-практической конференции*, 6 – 9 септември 2016. Варна: Изд. Санкт-Петербург, 2016, с. 103–105.

2017

Провокиращите дескрипции – проява на съзнателна неучтивост в българската речева комуникация. – В: *Язык в координатах массмедиа. Материалы II Международной научно-практической конференции*. Санкт-Петербург, 2017, с. 185–187. //<<https://elibrary.ru/item.asp?id=30578328>>
<http://medialing.spbu.ru/upload/files/file_1508934576_1379.pdf>

Метаинформационни структури в българското речево общуване. – В: *Език свещен. Сборник по случай 70-годишнината на проф. д-р Пенка Радева*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2017, с. 512–525, ISBN 078-9544-577- 618-2.

Метаезикът в българското речево общуване. – В: *Чуждият език и съвременното висше училище*. Варна: УИ „Проф. д-р П. Стоянов“, 2017, част 1, с. 164–172, ISBN 987-619-221-070-0.

2018

За един вид метакомуникативни изказвания при речевото общуване на български език. – В: *Език, реч, речева дейност*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2018, с. 32–40, ISBN 978-619-201-195-6.

2019

Желателните изказвания като етикетни единици за изказване на благопожелания. – В: *Отговорността пред езика. Сборник, посветен на 40-годишнината на Катедрата по български език*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2019, т. 5, с. 114–121, ISSN 1313-695X.

Към първия етап от изграждането на българския речев етикет. – В: *NOMEN EST OMEN. Юбилеен сборник по случай 70-годишнината на проф. д-р Кирил Цанков*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2019, с. 565–583, ISBN 978-516-208-193-5.

Стефка Александрова

ОТНОВО ЗА ПАРАЛИНГВИСТИЧНИЯ ЕТИКЕТЕН ЕЗИК

Стефка Александрова
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“
e-mail: st.aleksandrova@shu.bg

REVISITING THE TOPIC OF THE PARALINGUISTIC ETIQUETTE LANGUAGE

Stefka Aleksandrova
Konstantin Preslavsky University of Shumen
e-mail: st.aleksandrova@shu.bg

Abstract: The current research examines the role of the kinetic paralinguistic tools in the expression of politeness in addressing and in the attraction of attention in contemporary Bulgarian communication. The analysis is based on the data from a survey with 245 respondents, distributed in five age groups. The expressions, viewed as polite and impolite are examined with a special emphasis on age variability and pragmatic ambivalence of part of the kinemes. The results show that the assessment of the kinetic etiquette signs is based on the intensity of performance, the situational framework and the social distance between the communicators. The acquired data support the thesis of the paralinguistic etiquette language as a dynamic, culturally regulated system of signs with contextually motivated pragmatic value.

Key words: paralinguistic etiquette language, kineme, politeness, impoliteness

Темата за паралингвистичния етикетен език заема особено място в научното наследство на юбилярката проф. Марияна Стефанова. Със своята едноименна монография тя не само въвежда и теоретично обосновава понятието, но и очертава системен модел на невербалните средства като неделима част от речевия етикет в българската културна традиция. В духа на нейния принос настоящият текст си поставя за цел да се върне „отново“ към тази тематика – чрез наблюдения въз основа на данни от емпиричен материал, събран в рамките на по-широко изследване, посветено на езиковата учтивост.

Настоящото проучване разглежда ролята на кинетичните паралингвистични прояви при изразяването на учтивост в съвременното българско общуване, като акцентът е поставен върху възприемането им при обръщение и привличане на внимание. Интерес представляват социално маркираните нагласи към такива прояви като носители на вежливо или невежливо поведение в зависимост от комуникативната ситуация, характера на междуличностните отношения и културната обусловеност. Изложението е едновременно продължение на утвърдена научна традиция и израз на

уважение към изследователската фигура, допринесла съществено за проучването на българския национален етикет.

Понятието паралингвистичен етикетен език е въведено и системно разработено в българската лингвистика от М. Стефанова. Според нея то представлява „система от конвенционални паралингвистични знаци и правила за тяхното функциониране при междуличностна комуникация“ [Стефанова 1999: 17]. Става дума за цялостна подсистема от невербални етикетни знаци, която действа в рамките на речевото общуване с цел:

- да допълва семантиката на вербалните компоненти;
- да дублира значението на езиковите формули;
- да ги замества в определени тематични етикетни ситуации

[Стефанова 1999: 18].

В структурата на паралингвистичния етикетен език се обособяват два основни вида знаци – фонационни (свързани със звученето) и кинетични (свързани с движение). В настоящото изследване фокусът е насочен единствено към кинетичните паралингвистични средства, които включват:

- мимики и изражения на лицето;
- жестове с ръце, глава и тяло;
- пози и телесна ориентация;
- стандартни действия като кимане, махане, подаване на ръка, прегръдка и др.

Жестовите кинематики, като основни единици на тази система, се отличават с висока степен на стереотипност и социална регулация. Те могат да изразяват уважение, внимание, съпричастност, но също и пренебрежение, ирония или агресия. Тяхната употреба се подчинява на културно и ситуативно обусловени норми, а правилната им интерпретация предполага споделени знания за етикетните правила и конкретната комуникативна ситуация.

М. Стефанова подчертава функционалната взаимозаменяемост между езиковите и кинетичните етикетни формули, която се реализира в способността им да изразяват еднозначна тематична семантика в даден контекст [Стефанова 1999: 48]. В зависимост от комуникативната ситуация и съчетанието им с вербалните средства кинетичните знаци изпълняват допълваща (усилваща смисъла на речевия акт), дублираща (повтаряща вербалното послание) и заместваща функция (действаща като самостоятелен знак на учтивост). В рамките на тази етикетна подсистема основна единица е паралингвистичната кинематика [Стефанова 1999: 28].

Настоящият анализ се основава на данни от онлайн анкетно проучване, в което участват 245 респонденти, обособени в пет възрастови групи. От общия масив въпроси тук са изведени и анализирани отговорите на един въпрос (№11), като е взета предвид само онази част от него, която се отнася до обръщението и привличането на внимание. Въпрос 11 е отворен и изисква участниците да посочат кинетични паралингвистични средства, които според тях се възприемат като учтиви или неучтиви. Респондентите

са разпределени по следните възрастови категории: 18 – 25 г. (75), 26 – 35 г. (48), 36 – 45 г. (56), 46 – 60 г. (45), над 60 г. (21). Събраните данни са обработени качествено и количествено, а резултатите са представени в процентно съотношение.

В Таблица 1 са представени отговорите, свързани с възприемането на учтивите кинемати.

Таблица 1

Кинемати	18 – 25 г.	26 – 35 г.	36 – 45 г.	46 – 60 г.	над 60 г.
Усмивка	60%	50%	70%	50%	50%
Кимане с глава	26,7%	87,5%	50%	62,5%	26,7%
Поглед	20%	27,5%	20%	12,5%	20%
Помахване/махане с ръка	–	12,5%	10%	37,5%	–
Ръкостискане	–	–	10%	12,5%	26,7%
Потупване по рамото	13,3%	–	–	–	–
Вдигане на ръка	–	12,5%	20%	–	–
Целувка	–	–	20%	12,5%	–
Прегръдка	–	20%	4,9%	–	–
Лек поклон	–	–	–	12,5%	–

Данните¹ от анкетата очертават отчетлив и сравнително устойчив модел на възприемане на паралингвистичните прояви като учтиви стратегии за обръщение и привличане на внимание. Във всички възрастови групи, макар и с различна интензивност, усмивката и кимането се посочват като най-социално приемливи и предпочитани знаци. Усмивката е най-често посочваното средство в три от четирите възрастови групи, като достига най-висока честотност при групата 36 – 45 г. (70%). Сред младите (18 – 25 г.) тя също има висока честота – 60%, което я утвърждава като универсален знак на позитивна ориентация, свързан с добронамереност и неутрализиране на потенциална заплаха за „лицето“ на събеседника.

Усмивката е ключов и многофункционален етикетен знак, който изпълнява допълваща и заместваща функция в комуникацията, а в контекста на обръщението функционира като покана за контакт. Тя се отличава с висока прагматична гъвкавост – възможна е както в официален, така и в неофициален контекст, както между близки, така и между непознати, което обяснява водещата ѝ позиция във всички възрастови групи. Характеризира се с деликатност, ненаатрапчивост и социална неутралност, което я прави универсално приложима в разнообразни комуникационни ситуации. Тя се интерпретира не само като акт на позитивна вежливост, но и като инициатор

¹ Процентите са изчислени спрямо броя на участниците във всяка възрастова група. Възможно е посочването на повече от една кинематика. Тирето (–) означава липса на посочване в съответната група.

на взаимоотношение, при който липсва натиск и имплицитна санкция. Същевременно в определени комуникативни ситуации усмивката може да придобие индиректна регулативна сила, като ненатрапчиво насочва поведението на събеседника. В този дух Т. Стоицова уместно отбелязва „Усмивката наистина може да бъде заповед, ако сме усвоили уменията да общуваме добре“ [Стоицова 1992: 124].

Тези резултати потвърждават изводите от проведеното от М. Стефанова анкетно проучване, както и тезата ѝ, според която паралингвистичният етикетен език функционира чрез знаци, „които не налагат присъствие, а предлагат присъединяване“ [Стефанова 2008: 43].

Сходна функция изпълнява и кимането, особено в комбинация с установяване на визуален контакт. По честотност то заема второ място, като във възрастовата група 26 – 35 г. достига 87,5%, което го прави най-отчетливо предпочитания знак сред респондентите в тази категория. В групите 36 – 45 г. и 46 – 60 г. също се наблюдава висока честота (съответно 50% и 62,5%), докато при 18 – 25 г. то е значително по-слабо посочвано (26,7%).

Погледът има стабилно, но умерено присъствие във всички възрастови групи: 20% (18 – 25 г. и 36 – 45 г.), 27,5% (26 – 35 г.) и 12,5% (46 – 60 г.). Макар и по-рядко маркиран като учтив знак, той изразява проява или липса на интерес и „има свойството да „открива“ или да „запушва“ комуникативния канал“ [Йосифова 2008: 45]. Погледът изпълнява регулираща и когнитивна функция – привлича вниманието, сигнализира за готовност за комуникация и често се комбинира с други кинемии (напр. усмивка, кимване), за да засили ефекта им.

В съответствие с наблюденията на Р. Йосифова може да се заключи, че умереният и кратък поглед се възприема като учтив и уважителен, докато продължителният или втрещен поглед (анализиран в контекста на неучтивите средства) се свързва с надмощие или агресия [Йосифова 2008: 45].

Очерталите се различия подсказват, че с нарастване на възрастта се засилва предпочитанието към невербални утвърдителни знаци, които могат да съпровождат или да заменят езиковото обръщение, без да нарушават личното пространство. Това съответства на описаната от М. Виденов степен на стереотипизация и ритуалност на утвърдителните кинемии [Виденов 1982: 28], както и на идеята на М. Стефанова за тематична взаимозаменяемост с езиковите формули [Стефанова 1999: 48].

Наблюдава се и възрастово обусловено разширяване на репертоара от учтиви паралингвистични прояви. При по-зрелите респонденти (46 – 60 г.) се появяват традиционни етикетни форми като помахване, лек поклон, ръкостискане, което е показателно за това, че изразът на внимание се кодира и чрез ритуализирани действия с висока социална маркираност. Подобни стратегии могат да се интерпретират като индекси на взаимност и близост,

вписани в културната матрица на поколението и отразяващи по-висока толерантност към кинесична експресивност в публичната комуникация.

Интересен е случаят с помахането с ръка, което не присъства при най-младата група, но е отчетено при 26 – 35 г. (12,5%), 36 – 45 г. (10%) и особено високо при 46 – 60 г. (37,5%). Тази динамика показва възрастово обусловена вариативност в степента на ритуализация на кинемите – с възрастта се засилва предпочитанието към ритуализирани, отчетливи, но ненатрапчиви жестове, които функционират като невербално „повикване“ на внимание от дистанция, без вербална намеса. Подобни жестове се отличават със семантична цялост и автономност, тъй като съдържат в себе си завършено послание: махането с ръка, по думите на Д. Морис, представлява „от начало до край късче информация“ [Морис 2007: 34].

Ръкостискането е от кинемите с ясно културно и поколенческо кодиране. То принадлежи към официалния регистър на речевото поведение и се свързва с по-структурирани модели на социално взаимодействие, при които демонстрацията на уважение има формализиран характер. Според М. Виденов тези кинемати попадат в категорията на етикетните ритуали, при които движението кодира социална роля и статус [Виденов 2005: 107–109]. Разминаването между твърдението, че ръкуването е най-честият „ритуален жест в човешките взаимодействия“ [Йосифова 2008: 66], отбелязващ както тяхното начало, така и приключването им, и резултатите от анкетирането вероятно се дължи на факта, че колкото по-ритуализиран е един жест, толкова по-автоматично се извършва и по-рядко се осъзнава като самостоятелен. В конкретния случай следва да се има предвид и обстоятелството, че въпросът е свързан с привличане на внимание, а не със самото начало на интеракцията.

Прегръдката и целувката, посочени от 20% от респондентите във възрастовите групи 26 – 35 г. и 36 – 45 г., показват готовност за по-висока степен на кинетична експресивност в междуличностните отношения. Те са типични за комуникацията между близки събеседници или при емоционално оцветени социални контакти. Както отбелязва М. Стефанова, целувката може да има функциите на поздрав, благодарност, сбогуване или проявено съчувствие, като нейната интерпретация зависи от тематичната ситуация и степента на близост между участниците [Стефанова 1999: 39–40].

Потупването по рамото, с относително ниска стойност (13,3%) и отчетено единствено при най-младите респонденти, се интерпретира като неформален знак на доброжелателност. Показателно е, че този жест има граничен прагматичен потенциал, тъй като в друга част от анкетата той е посочен и като неучтив – в зависимост от контекста и социалната роля на участниците. Това потвърждава тезата за контекстуалната поливалентност на кинемите, при която едно и също движение може да бъде възприето като проява на внимание, така и като нахлуване в личното пространство.

Включването на тези по-редки, но културно натоварени паралингвистични средства в отговорите на участниците показва, че етикетното поведение не се изчерпва с универсалните кинеми, а съдържа и знаци с висока социална, възрастова и ситуационна чувствителност. Те представляват културен ресурс, който се активира в зависимост от социалната дистанция, ролевия статус и общата етикетна компетентност на комуникантите.

Емпиричните данни от анкетата разкриват съществени възрастови различия във възприятията за неуместност, грубост или социална недопустимост на определени кинетични прояви, използвани при обръщение и привличане на внимание. Резултатите показват, че като негативно оценени се повтарят онези кинеми, които или нарушават личното пространство на събеседника (напр. тупане по рамото, побутване, хващане за ръка), или демонстрират власт и контрол (напр. вдигане на ръка, привикване с пръст, щракане). Част от посочените жестове носят амбивалентен прагматичен потенциал, при който контекстът и междуличностните отношения определят дали ще бъдат възприети като приемливи, или като груби.

В Таблица 2 са представени средствата, маркирани като неучтиви в различните възрастови групи.

Таблица 2

Кинеми	18 – 25 г.	26 – 35 г.	36 – 45 г.	46 – 60 г.	над 60 г.
Потупване/тупане по рамото	26,7%	37,5%	40%	17,5%	23,8%
Побутване/почукване	20%	25%	–	–	14,3%
Втречен поглед	6,7%	10,4%	8,9%	11,1%	–
Мятане/размахване на ръка	13,3%	–	–	25%	47,6%
Изсвирване/свирене с уста	–	–	20%	–	47,6%
Щракане с пръсти	6,7%	12,5%	–	10%	–
Кратко кимване	–	–	10%	–	19%
Вдигната ръка	–	–	10%	12,5%	–
Хващане за ръка	–	–	–	15%	–
Липса на реакция (игнориране)	13,3%	–	–	–	–
Прекомерно скъсяване на дистанция	–	12,5%	–	–	–
Свити рамене/ръце в джобове	–	–	10%	–	–
Ръка с изправени пръсти	–	–	8%	–	–
Привикване с пръст	–	–	–	5%	–

Най-висока честота сред неучтивите средства има потупването по рамото, отчетено като такова от третата възрастова група (36 – 45 г.) – 40%, от групата (26 – 35 г.) – 37,5%, от най-младите респонденти (18 – 25 г.) – 26,7% и от най-възрастните анкетираните – 23,8%. Подобно разпределение показва, че този жест се възприема като твърде фамилиарен или нахлуващ, особено когато липсва близост между комуникантите. Побутването, подобно на потупването, функционира като маркер на прекомерна кинетична ангажираност, която нарушава проксемичната норма на социална дистанция [Стоицова 2004: 94]. Както подчертава Е. Хол, навлизането в личната зона без изрично съгласие се разчита като заплаха или неуважение [цит. по Фаст 1993: 36–37]. Това важи с особена сила за младите участници, за които телесната автономия е високо ценена, а контактът чрез физическо докосване – силно контекстуално ограничен.

Втрещеният поглед, маркиран като неучтив от четири възрастови групи, макар и с относително нисък процент, е показателен за нарастващо напрежение или демонстрация на власт, особено когато не е придружен от вербално средство или друг смекчаващ жест. В подобни случаи погледът губи фатическата си функция и се превръща в акт на контрол [Йосифова 2008: 45].

Особено интересно е присъствието и на звукови сигнали изсвирване и щракане с пръсти, определени като неучтив от респондентите в някои възрастови групи: изсвирване (свирене с уста) – 47,6% при над 60 г. и 20% при 36 – 45 г.; щракане с пръсти: 12,5% при 26 – 35 г., 10% при 46 – 60 г. и 6,7% при 18 – 25 г. Макар субстанционната природа на тези средства да е по-скоро фонационна, отколкото кинетична, и функционално да са насочени към привличане на вниманието, те нарушават принципите на очакваната вежливост според културната норма. В същото време подобни сигнали дават информация за адресанта – за неговия темперамент, възпитание и за отношение към събеседника и към конкретната ситуация на общуване [вж. Матвеева 2010: 293–294]. Неучтивостта се оказва не само оценка на конкретно действие, а и индикатор за социално възприеманата норма на поведение.

Хващането за ръка (15% при 46 – 60 г.) също попада в категорията на физически инвазивните кинеми, чиято социална допустимост е силно зависима от степента на близост между събеседниците. При липса на такава се тълкуват като неприемлива агресия или нарушаване на автономията на комуниканта.

Част от разглежданите кинеми са изградени от едно значещо движение, докато други представляват комплекс от две или повече движения, което допълнително усложнява тяхната интерпретация и увеличава зависимостта им от контекста.

Сред паралингвистичните прояви, посочени в анкетата, се открояват няколко кинеми, които едновременно присъстват както в списъка на учтивите, така и сред неучтивите стратегии. Най-ярките примери са:

- Потупване по рамото – посочено като учтиво от 13,3% при 18 – 25 г., но и като неучтиво от 26,7% до 40% в различни възрастови групи;

- Помахване с ръка – възприемано като учтиво в групата 46 – 60 г. (37,5%), но оценявано като неуместно или неучтиво от част по-възрастни респонденти. Следва да се отчете семантичната разлика между неутралното помахване (посочено като учтиво) и по-експресивното размахване/мятане на ръка, маркирано като неучтиво. Различието в оценката произтича не от самия тип движение, а от неговата интензивност и прагматична насоченост;

- Поглед – в една ситуация изразява интерес и уважение, в друга – доминация или заплаха (втрепеност, прекомерна продължителност);

- Кимване – в типичната си форма функционира като учтив утвърдителен знак, но в някои случаи – особено при рязко или много кратко кимване – може да се интерпретира като дистанцирано или демонстративно.

Този тип прояви демонстрират висока прагматична вариативност. Както подчертава М. Стефанова, „значението на паралингвистичната кинема се определя от конкретната ситуативна употреба, която я натоварва със семантична значимост“ [Стефанова 1999: 33], т.е. при отсъствие на ясно ситуативно рамкиране жестът остава семантично недоопределен. Сходна позиция заема и Т. Попова, която, припомняйки мисълта на Ортега и Гасет, отбелязва, че „изолираната дума често е двусмислена и се уточнява само в контекста на изказването – същото важи и за погледа и жеста“ [Попова 2014: 37]. Амбивалентните кинемии следва да се тълкуват като културни и социални маркери със зависима прагматична стойност. Те открояват необходимостта от висока етикетна компетентност, която включва уменията да се „чете ситуацията“ и да се избира уместна, културно и ролево съобразена кинетична стратегия.

Проведеният анализ потвърждава, че кинетичните паралингвистични средства функционират като съществен компонент на етикетното поведение в съвременното българско общуване. Данните очертават възрастово обусловена вариативност както в избора на учтиви стратегии за обръщение и привличане на внимание, така и в оценката на неучтивите прояви. Ритуализираните, семантично компактни жестове запазват устойчивостта си при по-зрелите групи, докато по-младите респонденти демонстрират по-висока чувствителност към нарушаването на личното пространство и към директивните форми на сигнализиране. Особено показателна е амбивалентността на част от кинемите, чиято оценка се изменя в зависимост от интензитета, продължителността и ситуативната рамка на употреба. Тази контекстуална обусловеност потвърждава разбирането, че паралингвистичните компоненти на речта и кинетичните прояви на тялото са „онези имплицитни „говорители“, които поемат деликатните задачи в общуването, запълват мълчаливите епизоди и помагат на слушателя да вникне в тоталния смисъл на съобщението“ [Йосифова 2008: 150].

Получените резултати потвърждават концепцията за паралингвистичния етикетен език като динамична система от културно

регулирани средства, чието тълкуване изисква висока степен на етикетна компетентност. Настоящото изследване може да се разглежда като продължение и емпирично потвърждение на научната линия, очертана от проф. Марияна Стефанова, в която невербалният компонент на комуникацията се осмисля като равностоен и функционално взаимодействащ с езиковия код.

Цитирана литература

Виденев 2005: Виденов, М. Невербалната реч – секундарна и универсална. – В: Езикът и неговата динамична природа. Юбилеен сборник по случай 70-годишнината на Иван Кънчев. София: НИБА Консулт, 2005, с. 104–111.

Йосифова 2008: Йосифова, Р. Мълчанието. София: ЛЦР „Ромел“, 2008.

Матвеева 2010: Полный словарь лингвистических терминов. Ростов н/Д : Феникс, 2010.

Морис 2007: Морис, Д. Жестове и поведение. Въведение в езика на тялото. София: ИК Сиела, 2007, с. 503.

Попова 2014: Попова, Т. Невербалната комуникация и езиковият изказ – равнопоставени начини за общуване. – В: Български език и литература, кн. 56, №1, 2014, с. 32–45.

Стефанова 1999: Стефанова, М. Паралингвистичният етикетен език. Шумен: Антос, 1999.

Стоицова 1992: Стоицова, Т. И усмивката може да бъде заповед. София: Ико-Интеллект, 1992.

Фаст 1993: Фаст, Дж. Езикът на тялото. София: Наука и изкуство, 1993.

ЗА ЕТИКЕТА НА ПИСМАТА ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

Кина Вачкова

Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

e-mail: kina.vachkova@gmail.com

ON THE LETTER ETIQUETTE IN THE BULGARIAN REVIVAL PERIOD

Kina Vachkova

Konstantin Preslavsky University of Shumen

e-mail: kina.vachkova@gmail.com

Abstract: The article presents the contribution of some of the published printed samples for letter writing (letter models) in the Bulgarian Revival period, towards the building of normativity in the so-called *letter etiquette*. This phenomenon is viewed as part of the process of formation of the new Bulgarian literary language which took place at the time of their publishing and use.

Key words: Bulgarian Revival period, letter models, etiquette, normativity

От втората четвърт на 19. век до навечерието на Освобождението в България биват издадени 15 печатни писмовника, които, най-общо казано, представляват образци, модели за писането на писма.² Тяхната поява се свързва с оживлението на стопанския живот в Османската империя като следствие от т. нар. Танзимат. Възниква необходимостта от писмено общуване от разстояние на множество предприемачи, което се осъществява чрез писма. Това довежда до въвеждането на нов предмет в тогавашните български училища, наречен *писмописание*. Първото такова пособие излиза през 1835 година и е именувано „Славяноболгарский предручный послателник за наставление на българските юноши ..., Част шестая.“, а неговите автори са Неофит Хилендарски Бозвели и Емануил Васкидович. Последният възрожденски писмовник с автор Добри Войников бива отпечатан през 1874 г. като част от неговото „Ръководство за словесност“ (частта „За писмата и слогът им“). Тези съчинения се появяват в периода, когато се осъществява формирането на новобългарския книжовен език (от средата на 19. век до началото на 20. век) [История 1989] и без съмнение вземат участие в някои от разнообразните особености на този мащабен процес, характерен за Българското възраждане. Формирането на речевия етикет на новобългарския книжовен език се осъществява през Възраждането. До голяма степен този процес е проучен въз основа на

² Преди тях са съществували ръкописни писмовници, обикновено съставени от учители за упражнения в училище. За съжаление, засега липсва опис на тези пособия, както и тяхно изследване.

материал, който се съдържа във възрожденската художествена литература, а също и в появилите се през периода ръководства по култура на поведението [Стефанова 2007].

В тази статия ще разгледаме препоръките на двама от авторите на писмовници относно етикета на писмата.

I. Първият от тях е: ПИСМЕННИКЪ / СОЧИНЕНЪ / ОТЪ САВВА И. ДОБРОПЛОДНАГО / СЛАВИЕНИНА / и з д а н и е п ъ р в о. / ВЪ ЗЕМУНЪ АУСТРИЙСКИЙ / ВЪ I. К. СОПРОНОВАТА БЪРЗОТИСКА / 1853

ЧАСТЪ В. „ОСОБЕННИ ПРИГЛЕДВЯНИЯ“ [Писменникъ 1853: 132–142] е посветена на специалните атрибути на писмата (етикет на писмата).

Започва се с „Поздравлението и титлы тѣ“ (обръщението и титулуването). Поздравленията, или обръщенията, са много разнообразни и зависят от общественото положение и възрастта на лицето, на което се пише, както и отношенията му с *писмописеца*. Те се състоят обикновено от по една титла и едно или повече прилагателни.

Отделно се разглежда въпросът за адресирането: „За надписы тѣ и какъ ся сгжватъ и какъ ся запечатватъ писма та“ [Писменникъ 1853: 138–139]. След сбит преглед на практиката в миналото авторът препоръчва: „Обычно писватъ отъ горѣ на писмо то име то на кого то го проваждатъ, прилагателно то му, Титли тѣ му, и мѣсто то гдѣто ся намерува. За да иде писмо то на здраво“. На „святически“ лица преди надписа (адреса) се изписват кръстове – на Патриарха три кръста, а на Митрополит – само един кръст. Интересна е и бележката с оглед тенденция в историята на НБКЕ, че: „Останалъ старъ обичай да пишѣтъ надписы тѣ съ Дателенъ надежѣ. Сегашии тѣ по много употребяватъ Винителныя съ предлога -къ или -до“. Следват две цели страници с примери за надписи на писма към различни по чин лица, например: „За Императоръ – его Величеству Императору и Кралю и проч.“; „За Посланникъ, Министръ и проч. – Его Превозходителству“; „За Майка – Превозлюблѣной ми Майцѣ Господжѣ Г. Мари“.

Следват указания как да се сгъва писмото. И тук има разлика, ако подателят (като дипломат, търговец, военен) иска да е сигурен в запазване на съдържанието на писмото или да се избегне протриване и скъсване на „вѣнкашната книга на писмото“. Накрая писмата се запечатват с червен восък. Понякога восъкът може да е черен, ако в писмото се съобщава „за умрѣло“. Накрая се завършва с напомнянето, че „Краснописаніе то е за всяко писмо благодарно, а за Чиновницы тѣ и нужно“ [Вачкова 1986].

II. Добри Попов Войников е автор на два писмовника:

1. Сборникъ / отъ / разны съчинения. / Исчерпаны изъ Французскѣ-тѣ литературѣ и прѣ/ведены съ прибавления на нѣколко българскы съчи-/нения за примѣръ на млади-ты, что ся занимавѣтъ / въ писменность / отъ / Добря В. Попова / и / издаденъ / отъ / Р. И. Блъскова. / Издание първо. / Цариградъ – Галата. / Въ Книгопечатницѣ-тѣ на Д. Цанкова. / 1860 (по-нататък Сб.);

2. Ръководство / за словесностъ / съ примѣри за упражнение въ разни видове съчинения за ученици въ народни-тъ ни / мъжски и женски училища / отъ / Д. П. Войниковъ / Вiena 1874 / Книжарница на Хр. Г. Дановъ / въ / Пловдивъ, Русчукъ, Велесъ (по-нататък: Рък.).

Двата учебника са издадени в отстояние от 14 г. В тях се вижда развоят на схващанията на автора за такива особености на писмописанието като: дефиниция за него, класификация на видовете писма и отговори, т.нар. церемониал на писмата, използваните титли, терминология, учтива форма, похвати и методи на преподаването и пр. Така се постига представа за приноса на Добри Войников в още един процес на Българското възраждане – установяването на епистоларния стил на новобългарския книжовен език, което става главно чрез писмописанието.

В Сб. Войников само споменава за церемониала на писмото, когато говори за отговорите на писмата: „А колко-то до отговори-ты, кои-то трѣбва да бждѣтъ съразмѣрны съ писма-та, и за церемониалъ-тъ что трѣбва да става въ тѣхъ, тукъ нѣма да кажемъ ничто, зашто-то ти ся научаватъ само чрѣзъ опыта“ [Сб. 1860: 24–25]. В Рък. обаче развива схващанията си по този въпрос по-пространно. Обособява отделна част „За церемониала на писмото“ [Рък. 1874: 113–114]. Какво съдържание влага той в термина церемониал на писмото, т.е. етикет на писмото? Дефинира го по следния начин:

„Церемониалъ на едно писмо се казватъ ония приличности, които трѣба да ставатъ въ избираніето хубава книга (хартия), въ написваніето титлитѣ споредъ чинътъ или достоинството, на което лице се пише, въ оставеніето празно мѣсто на хартията, въ захващаніето и въ свършваніето на писмото; за мѣстото на денесловието (датата); въ сгаваніето, надписа и запечатваніето“.

Към церемониала на писмата Войников отнася и „титлите, които трѣба да се помнятъ въ случай да се отнесемъ на нѣкое горньо – на чинъ или съ достоинство лице“ [Рък. 1874: 114]. Авторът уточнява в кои случаи е особено необходимо да се използват такива титли: „Такивато титли особно се изискуватъ кога имаме да напишемъ нѣкое прошение или прозба, което не е друго освѣнъ едно писмо, съ което просимъ нѣкоя милость или, въ името на закона, искаме нѣкое оправдание“. Следва изброяване на по-главните титли, които учениците трябва да познават. Този момент е интересен, тъй като показва кои са били най-разпространените титли тогава: на цар, на княз, на министър и паша, на знаменит гражданин, на патриарх, на архиепископ, на поп, на монах. Те, както ги е представил Войков, са следните:

„На царь: *Ваше Величество* или *Държавнѣйшии Государь*о.

На князь: *Ваше Високопревъсходителство* или *Ваше Сиятелство*.

На министръ и паша: *Ваше Височество* или *Ваше превъсходителство*.

На знаменитъ гражданинъ: *Уважаемый* или *Почитаемый Господине*.

На патриархъ: *Ваше Блаженство* или *Ваше Святѣйшество*.

На архиепископъ: *Ваше Преосвященство* или *Отче святей*.

На попъ: *Ваше Блаженство* или *Отче*.

На монахъ: *Ваше Преподобие*“.

Отделно авторът посочва какво е обръщението между роднини и приятели: „обикновено се пише: Драгий ми, Обичливий ми, Милий ми, Любезни ми“ [Рък. 1874: 114].

Някои от тези титли днес вече не са в обиход поради исторически (например за паша) и езикови промени (напр. отпадането на пълната форма на -ий при прилагателните), но други са останали (например в областта на православия като: Ваше Блаженство, Ваше Святейшество, Ваше Преподобие, Отче).

Интересни са и термините, които използва Добри Войников, когато говори за т.нар. от него „писмена наука“ [Сб. 1860: 22], т.е. науката за писането на писма: „разговорка“, т.е. разговор, диалог [Сб. 1860: 23], „писмописецъ“ [Рък. 1874: 99], т.е. автор на писмото, „церемониалъ на писмата, денесловие“ т.е. дата, „приличност“, т.е. уважение, „надпись“, т.е. адрес и др. под. [Рък. 1874: 113]. Някои пък употребява синонимно: „денесловие“ и „дата“, „книга“ и „хартия“. Част от посочените тук термини отпадат в развитието на новобългарския книжовен език. Други обаче се употребяват и днес: писмо, отговор, запечатване, титла и пр.

С писмовниците си, както и с цялостното си творчество, Добри Войников се включва в процеса на обогатяване на новобългарския книжовен език и установяването на единна нормативност в него, към каквото се стремят множество български възрожденски книжовници [Вачкова 1980].

Цитирана литература

Вачкова 1980: Вачкова, К. Добри Войников и формирането на новобългарския книжовен език през третата четвърт на XIX век. Дисертация за присъждане на научната степен „кандидат на науките“ („доктор по филология“). Машинопис. 1980 г., 460 с.

Вачкова 1986: Вачкова, К. Езикът на Сава Доброплодни и книжовноезиковите традиции на Шуменското средище. – В: Сава Илиев Доброплодни. Сборник с доклади и научни съобщения. Ред. Н. Димков. Шумен, 1986, с. 97–106.

История 1989: История на новобългарския книжовен език. Отг. ред. В. Станков, Е. Георгиева, Ст. Жерев. София: Изд. на БАН, 1989.

Стефанова 2007: Стефанова, М. Към българския етикет през Възраждането. – В: Отговорността пред езика. Кн. 2. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2007, с. 68–71.

ОБРЪЩЕНИЕТО КАТО ИНСТРУМЕНТ ЗА ВЕРБАЛНА АГРЕСИЯ В РУСКИЯ И БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Надежда Стойкова

Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

e-mail: n.stoykova@shu.bg

FORMS OF ADDRESS AS AN INSTRUMENT OF VERBAL AGGRESSION IN THE RUSSIAN AND BULGARIAN LANGUAGES

Nadezhda Stoykova

Konstantin Preslavsky University of Shumen

e-mail: n.stoykova@shu.bg

Abstract: The study of forms of address from a pragmatic perspective represents a relatively new approach to the analysis of this multifunctional syntactic unit. It is well known that forms of address participate in the expression of psychological, social, status-related, etiquette-based, age-related, national-cultural, and other aspects of the linguistic sign in the process of communication. The present paper examines forms of address that express various aspects of the speaker's verbal behavior, which is characterized as aggressive and explicitly conveys meanings, such as insult, threat, curse, inducement, evaluation, and others.

Key words: aggressive forms of address, insult, threat

През последните години изследването на агресията се утвърди като важен аспект в редица хуманитарни науки, включително психология, социология, философия, педагогика, културология и лингвистика. В резултат на това започна по-задълбочено изследване на причините, формите и проявленията на този вид човешко поведение. В условията на общо засилване на проявите на агресия в съвременния свят комуникативното поведение на индивидите претърпя значителни промени. В лингвистиката се наблюдава нарастващ интерес към агресивното речево поведение в процеса на комуникация. Увеличаването на агресивността може да се обясни с усилването на отношенията на отчуждение и враждебност между хората. Отбелязвайки високата честота на употребата на инвективи, груби просторечни изрази и други средства за негативна характеристика в комуникативния процес, Л. П. Крисин подчертава, че тези характеристики на съвременната устна и частично писмена реч са отражение на негативни процеси, протичащи в извънречевата реалност, и са тясно свързани с деструктивни явления в сферата на културата и морала [Крисин 1996: 385–386].

Социално-историческите процеси в живота на постсоциалистическите страни оказаха съществено влияние върху увеличаването на агресивните

реакции у отделните индивиди. През 90-те години в България и Русия бяха наблюдавани значителни промени в ценностните ориентации на населението. Психологическите изследвания показват, че в този период хората изпитваха чувство на загуба и преувеличено усещане за психологическо унижение, обусловено от липсата на стабилност, несигурност относно утрешния ден и ниска платежеспособност. В този контекст специалистите обясняват проявите на агресия като резултат от съзнателни и несъзнателни усещания за заплахата – както за личността, така и за близките и комфорта, което може да доведе до повишена възбудимост и агресивно поведение [Енина 2002].

В настоящата статия ще разгледаме употребата на агресивни форми на обръщение в контекста на междуличностната комуникация. Подчертава се, че такива обръщения се реализират чрез вербални актове с агресивен характер, при които говорещият пряко адресира своята комуникация към събеседника. Агресивните форми на обръщение често служат като ярки индикатори за възникване на конфликти, които, от своя страна, засягат хармонията в общуването и могат да доведат до речевни неуспехи.

При анализа на проявите на агресия в обръщенията в българския и руския език фокусът попада върху езиковите изрази, изразяващи агресивност, без да проследява непосредствената реакция на адресата. Така се очертават характеристиките и образът на говорещия като агресор, който е закрепен в културните езикови модели на двата народа.

Всички форми на агресия в процеса на речевата комуникация се проявяват или като спонтанна реакция към личността на адресата, или като реакция към различни фактори и обстоятелства, съпътстващи комуникативния акт или контекста като цяло. Агресията като тип поведение може да бъде и предварително планирана от говорещия, мотивирана от характера на междуличностните отношения и социалната среда между участниците. Във всеки случай основната цел на проявяващия агресия е да унижи, обиди или осмее партньора в комуникацията, чрез което да се опита да разруши конструктивния диалог. Такова поведение е характерно за личност, проявяваща агресивен езиков стил, при който речта съдържа лексика с отрицателен емоционално-експресивен оттенък, инвективи, ругателни и нецензурни думи [Николова 2011].

Агресивните имена в ролята на обръщения имат негативни конотации, с помощта на които говорещият изразява своето отрицателно отношение към адресата. Неговото комуникативно намерение е да заплашва, да обижда или да иронизира обекта на речта. Стратегиите и тактиките на общуване, които се прилагат в хода на такава „патогенна комуникация“ [Щербинина 2006: 14], разбират се, водят до нарушения на принципа на кооперативно общуване и принципа на вежливост.

Речевата агресия може да се изразява в различни по характер речевни актове. Най-често тя се свързва с директиви, комисиви и рогативи. В. Ю. Щербинина в своето изследване на речевата агресия предлага да се

разграничават осем вида вербално-агресивни актове (ВА): ВА „обида“, ВА „враждебна забележка“, ВА „заплаха“, ВА „грубо изискване“, ВА „груб отказ“, ВА „порицание (упрек)“, ВА „обвинение“, ВА „ирония“ [Щербинина 2006: 164].

От анализа на ексцерпирания материал се установява, че агресивните изрази се реализират във всички разновидности на посочените по-горе агресивни актове, като основната им насоченост е към потискане на личността и обида на адресата. Според Е. Ю. Сидорова „обида – това е всяка дума или израз, съдържащ обидна характеристика спрямо адресата“ [Сидорова 2009: 30].

Агресивните форми на обръщение в руския и българския език обикновено представляват съществителни имена, прилагателни или словосъчетания, които се отнасят към различни семантични групи. Подробен списък на семантичните групи за руския език е представен в дисертацията на Г. Д. Кусов. Сред 22-те семантични групи думи, посочени в неговото изследване [Кусов 2004], в нашия емпиричен материал, основно основан на руската и българската художествена литература, са установени следните разновидности: 1) използване на зоосемантични метафори, отнасящи се до имена на животни и подчертаващи някои отрицателни качества на човека (свиня, куче, магаре, крава); 2) използване на лексика, обозначаваща грехопадение, аморално поведение от християнска гледна точка (антихрист, сатана, дявол, отстъпник); 3) използване на медицинска терминология (истеричка, дебил, психопат, умствено изостанал, шизофреник); 4) нецензурни думи и изрази; 5) използване на думи и изрази, обозначаващи антисоциална, социално вредна дейност (крадец, измамник, проститутка, подкупник); 6) използване на пренебрежителна лексика, дискриминираща човек на основата на принадлежност към определена националност или раса (чукча, пигмей, турчин); 7) идентифициране с омразни личности от съвременността, литературни, приказни и митологични герои, библейски персонажи (Хитлер, Саддам; Баба Яга, Цербер, Юда; Собакевич, Хлестаков).

В нашия литературен материал, извлечен от художествени произведения на съвременната руска и българска литература, най-често се срещат така наречените зоосемантични номинации.

Групата на зоонимите е една от най-често срещаните в системата на конотирана оценъчна лексика и включва както думи от типа звяр, добитък, животно, кучка, твар, така и конкретни наименования на животни: змия, хиена, отровна змия, змей, куче, овен, дива свиня и др. Според Н. В. Вязигина най-често зоонимите се използват от жени, когато се обръщат към мъже, и от мъже, когато се обръщат към мъже. В речта на мъжете често се използва думата „кучка“, която се употребява като ругателство с най-широко значение [Вязигина 2010].

В нашата извадка са представени следните зооними, използвани като обидни, агресивни обръщения:

Руски език – *ворона, петух позорный, волки, муфлон, паяц, змей, дьявол, паршивый змей, гнида, рыжий козел, баран, гад, козлина, гадина, кабан и др.*

Български език – *животно, гадина, свиня арабска дебела, кучка, гад мръсна, бясно куче, хиена, чакал и др.*

В руските и българските примери зоонимите обикновено се използват в съчетание с прилагателни, които допринасят за по-точното описание и изразяват емоционално отношение на говорещия. Следващата голяма лексикална група включва обръщения, които отразяват характеристики в моралното поведение на личностите. Образът на човешката личност в обществото до голяма степен е обвързан с моралните принципи, приети в съответната културна среда. Всяка негативна или злонамерена оценка към дадено лице по отношение на неговите морални качества може да окаже влияние върху социалния му статус. Въпреки съществуващите промени в ценностните ориентири на съвременния свят, обръщенията, свързани с моралните устои на личността, продължават да въздействат върху емоционалното състояние на хората. Моралните ценности и традиционните норми, изградени под влияние на моралните изисквания на предишните поколения, формират важна част от езиковата картина на света. В тях е заложена концептуалната опозиция „добро-зло“.

Руски език – *сука, сукин сын, бесстыдник, злодей, предатель, подлец, барыга, урка, падла, черт бессовестный и др.*

Български език – *неблагодарник, нещастник, убиец, копеле, копелдак, курва, шибаняк, убитак, навлек и др.*

Обръщенията, които съдържат в себе си семата „обвинение в глупост“, също съставляват доста голяма лексикална група. В руския език се използва предимно думата *дурак (глупак)* и производните от нея *думи*, в българския език синонимният ред на думата *глупак* не е толкова богат, колкото в руския:

Руски език – *дурак, дура, дурень, дуралей, дурило, дурачок, дурачина, голова дубовая, псих, болван, олух царя небесного, кретин, тупица, бестолочь, идиот, балда, дубина, остолоп, голова садовая и др.*

Български език – *кретен, глупак, идиот, тъпак, тъпунгер и др.*

С цел да се обиди адресатът, много често се използват обръщения, които фиксират някаква болест или физически недостатък на адресата или го причисляват към „отпадъците“:

Руски език – *старая холера, пердун старый, сопля, гнилая требуха, образина седая, куцый дьявол.*

Български език – *изрод, боклук такъв, гнус, лайняр, лайняр с лайняр, лигльо, лайно.*

При изследването на езиковия материал се установиха и малък брой изрази, дискриминиращи човек въз основа на принадлежността му към определена социална група, националност, регион, раса:

Руски език – хохол, жид, варвар, фашист, грецкая морда, немчура и др.

Български език – тѣп селянин, циганин, манго, фес, мамалигарин и др.

Често за изразяване на вербална агресия в обръщенията се използва лексика, обозначаваща аморално поведение от християнска гледна точка, например: *Сворачивай, дявол! (Шишков) Ах, куцый дявол! (сказка); Черт бессовестный! (Шолохов); Махай се, сатана! (Калчев).*

Агресивните форми на обръщение се срещат най-често в императивните изречения, тъй като според Н. Д. Арутюнова „императивното изказване е строго обвързано с адресата“ [Арутюнова 1981: 356–364]. За разлика от обичайното повествователно изречение, „в императивното изречение, насочено към постигане на определен комуникативен ефект, адресатът е непосредствен участник в речевия акт, той присъства в речевата ситуация и дори се намира в непосредствена близост до говорещия. Този факт мотивира високата честота на употреба на обръщения в различни типове изказвания, изразяващи подтик към действие“ [Николова, Бойчева 1994: 266]. И тъй като подбудителният речеви акт може да протича както в режим на съгласие, така и в режим на конфликт, в него доста често могат да се срещнат както обръщения, изразяващи апелативна и регулативна функция, така и негативно, агресивно отношение на говорещия към адресата. Забелязано е, че такова оценъчно обръщение рядко заема позиция в абсолютното начало на изречението, то най-често се намира в средата или в края на изречението. Общо грубо, обидно и оскърбително звучене на подтикващия речеви акт може да придаде и обръщение, намиращо се извън рамките на подтикващото изказване, в най-близкия или по-далечен контекст. Като груба и агресивна се възприема и вокативната форма, изразена с местоимението *ти* – най-често в съчетание с частицата *ей* [Николова 2011].

Агресивните обръщения в подбудителните предложения съдържат ярка емоционално-оценъчна характеристика, тъй като във функцията на обръщение към адресата се използват лексеми с негативно конотативно значение. В семантиката на подбудителните предложения често се реализира и семата „заплаха“.

Във подбудителните изказвания грубото, обидно обръщение най-често се съпровожда и от императивна форма с груб, разговорен характер от типа „махай се“, „замълчи“, „изчезни“, „затвори си устата“ и др., което още повече засилва негативния тон на подбудата [Николова 2010]: *Проваливай, шибздик! – и прибавил кое-что покрепче (Грекова) Заткнись, дерьмо, – сказал Миша, запоминая дорогу, по которой их вели (Радов); Сгинь, сатана, – закричал Мэтр, осеняя себя крестным знамением (Хаецкая); Закрой рот, гнида! – завращал глазами Шальной, поигрывая стилетом (Ростовский); Сворачивай, дявол! Гляди глазами! (Чехов); Ах ты, болван, опусти руку! (Чехов); Чего стал, ворона? Проезжай дальше! (Чехов); Опустите рубахи, бесстыдники! (Чехов); Смотри, петух позорный, если зашкваришь кого,*

мы тебѣ посадим (Корецкѣй); Эй, Пышка, **сука**, неси стакан, живо! (Корецкѣй); Пустите, **суки**! Порву всех-х Заткнись, **дура**! (Корецкѣй); Не бойся, **дура**, кому ты нужна? (Корецкѣй); Слышь, ты, **муфлон**, ты базар-то фильтруй! (Корецкѣй); Назад, **урки**! Покрошу! (Корецкѣй); Назад, злодеи! (Корецкѣй); Заткнись, **фуфло позорное**! (Корецкѣй); Деньги, **кабан**, -холодно бросил он (Мазин); Донес, **предатель**? Говори! Эй, ты, спичку! (Шолохов); Ссук-кины!... **Сукины сыны**! Грабьте! Режьте! (Шолохов); Бей, **сопля**!; Стой, тебе говорят, **паяц**. Бросай винтовку! (Акимов).

В българския език също се наблюдава подобно съчетание на груби и вулгарни форми на подбуда с обидни обръщения. Интересното е, че българската норма понякога допуска начална позиция на негативно-оценъчно обръщение, факт, който в руския език се наблюдава значително по-рядко: *Отваряй вратата, **шибаняк**!* (Карабашилев); *Отваряй, **изрод**!* (Карабашилев); *Отваряй вратата **гнус**, **лайняр**, **убитак скапан**!* (Карабашилев); ***Тъп селянин**, остави Зак на мира!* (Карабашилев); ***Навлек**, разкарай се!* (Карабашилев); *Умри, **кучко**, умри!* (Карабашилев); *Казах да не мърдаш, **лайняр с лайнар**!* Бягай да чистиш тоалетните! (Карабашилев); *Елате тука, **боклуци**!* (Калчев); *Млъквай, **курво**!* (Калчев); *Върни ми синовете, **убиецо**!* (Калчев); *Махай се, **сатана**!...Махайте се, по дяволите, **убийци**!* (Калчев); *Не се прави на шут, **малкия**!* (Калчев); *Ще те пребия, **лигльо**!* (Калчев); *Избягвай да ме плашиш, **боклук такъв**!* (Калчев); *Ей, **лайно**, ела тука!* (Калчев); *Говори, **боклук**!* (Калчев); *Да, ти бе, **недал**!* *Ела веднага!* (Калчев); *Тогавя се сърди на себе си, **тъпак**!*; *Елате тук, **боклуци**!* (Калчев); *Каже бре, **тъпанарино**, кажи си името на учителя, че видии ли шамара! – заканва се бащата* (Чудомир).

Отделна група формират изреченията с значение на проклятие. В тях обръщението от обиден тип засилва експресивността. Те са особено честотни в българския език:

*Да те обръснат вкочанясал, **поразник** с **поразник**, кога и от грях се не плашиш, и с мъртвите се подиграваиш!* – *изрева вдовицата, покачи се на натрупаната до нея пръст и продължи:* – *При него да идеи, че да не се върнеш! От гробищата да не излезеш гиди, **дрипав циганино**!* (Чудомир); *И ти след него вдън земя да потънеш, **просяко с просяко**, и на целия ви род името да не се чуе! Дано черна чума ви изтръшка, гърлица да ви загърли и дъно и място да няма за вас!* (Чудомир); *Самодиви да ти сватуват, **куче проклето**, и таласъми да ви тропат по полиците! Дано черна котка те прескочи, като пукнеш, та на вампир да се преобърнеш!* (Чудомир).

Агресивни обръщения се срещат и във въпросителни и оценъчни изречения. Но, за разлика от подбудителните, тук семата „заплаха“ отсъства. Говорещият с помощта на такива изречения изразява своите отрицателни емоции към реципиента на речта и демонстрира своето отношение към него и своето превъзходство в дадената ситуация на общуване:

Руски език: *Да ты, что, **барыга**, совсем фишку не сечешь?* (Корецкѣй); *Над чем смеешься, **змей**?* (Акимов); *Каких тебе еще денег,*

пьяный ты человек? (Достоевский); *Разве ты не понимаеш, глупая голова, к чему ведет это отвинчивание?* (Мазин); *Старая холера, слышишь?* (Мазин); *Ты слышишь, Змей Горыныч?* (Мазин); *Ты это кому вякаеш, козел?* - осведомился он (Мазин); *Что ты, что ты, дурак, с ума сошел, что ли?* (Тургенев); *Куда тебе, дурак? Людей пугать?* (сказка); *Что ж ты, дурень, сел в сани, а лошадь не запряг?* (сказка).

Български език: *Е, неблагодарници – какво искате за пет долара? Шакира?* (Карабашилев); *Какво правиш, копеле?* /Карабашилев/; *Е, какво, копелдаци такива, отървахте кожата, а?* (Калчев); *Кой си ти, мръсно копеле?* (Калчев); *Какви ги дрънкаш, бе, кретен?* /Калчев/; *Кой ти даде мобифона, лайно смрадливо? Питам за последно!* (Калчев); *Где ни са ралата бе, чер вампирино?* – креснал Чакърът (Чудомир); *Не развѣди ли цяло стадо от моята телица бе, чер циганино, и не плюска ли мляко и масло през цялото време? С кой добитък се гоиш и хрантутиш досега? С кои пари е купена тая стока, а? Просяко проклет!* (Чудомир).

Третият тип изречения, в които се използват груби, обидни обръщения, са емоционално-оценъчните, констативните или характеризиращите изречения. Обръщенията от този тип често съпътстват и изречения със заплашително значение. В контекста на такива изречения често се използват самостоятелни номинативни оценъчни изречения, които могат да придадат по-агресивен тон на изразяването. В изреченията от този тип обръщението често се съпровожда от различни частици: *Тебе конец, ръжася образина!* (Оситов); *Вреши, немцкая твоя образина, я сам механикус!* (Шишков); *А вот я тебе покажу, образина, чей ты подданный!* (Шишков); *Ты-то, дявол клешнятый, хорош. Образина твоя калмыцкая!* (Шолохов); *Как ты смеешь, раб, негодяй!* – закричал Аггей (Гаршин); *Ах, подлец музыкальный, ах, стерво! ...* – “Клей где? (Евсеев); *Что, неужели ты уже трусил, развратник!* – сказал мой противник грозно (Булгарин); *„Да я сам тебя убью, паразитина!“* – мирно отвечает другой (/Домбровский).

Характерна черта на българската емоционално-експресивна лексика е специфичното нарастване и усложняване на оценителните лексеми. Някои форми на обръщение се използват с частици или местоимения: *мръсно копеле, копелдаци такива, гад мръсна, боклук такъв* и др. В разговорната реч често се среща и дублетна вокативна оценъчна форма с предлога: *лайнар с лайнар, говедо с говедо, простак с простак* и др. [Николова 2011].

На ти сега кола, нещастник! Ще крадеш кола от бензиностанция! (Карабашилев); *Брей, че фалцет извади, убитак!* (Карабашилев); *Ето ме, копелета мръсни! Хванете ме!* (Карабашилев); *Не е мъртва за теб, глупако! Не е мъртва само за теб!* /Карабашилев/; *Ще ти счупя главичката, гад мръсна!* (Карабашилев); *Хей, копеле гадно, имаш къща, а не искаш да почерпиш една бира, защо не ми купиш бира?* (Карабашилев); *Тъпи копелета, навремето аз бях упълномощен да проведа указ* /Калчев/; *Още малко, лайно такова, и ще ти кажа какво искам!* (Калчев); *Ще те наричам както си искам, бясно куче!* (Калчев).

В съвременното българско общество се отбелязва процес на семантична промяна във използването на думата „копеле“ – от обидна реплика тя се е превърнала в неутрално апелативно обръщение. В младежкия сленг терминът „копеле“ се използва с едно и също значение както други неформални обръщения като „брата“, „братле“, „братчед“, „майна“ и подобни, като за младите хора не носи негативен оттенък. Фактът, че в съвременните социални мрежи съществуват групи, подкрепящи употребата на това обръщение, показва, че функционално то се възприема като нормален начин за адресиране към събеседника, без да предизвиква силни отрицателни реакции, въпреки неформалния си и понякога открито неучтив характер.

Настоящото изследване подчертава значимостта на агресивните форми на обръщение като важен елемент от съвременната езикова практика в руското и българското езиково пространство. Самото обръщение се утвърждава като мощен инструмент за вербална агресия, чрез който говорещият целенасочено изгражда конфликтна комуникативна ситуация и упражнява психологическо въздействие върху адресата. В руската и българската езикова среда този тип езикови средства отразяват както общи тенденции в изразяването на агресия, така и специфични културно обусловени модели, които подчертават националните особености на комуникативното поведение.

Анализът на агресивните обръщения разкрива сложната им роля в различни типове устен и писмен дискурс, където те функционират не само като средство за изразяване на негативни емоции и конфронтация, но и като маркер за социални отношения, властови позиции и комуникативни стратегии. В този смисъл агресивните обръщения следва да бъдат разглеждани в по-широкия контекст на речевия етикет, тъй като тяхната употреба често нарушава установените норми, но същевременно разкрива динамиката и еволюцията на езиковото поведение.

Особено внимание заслужава влиянието на джендърните характеристики на комуникантите, които оказват съществено въздействие върху избора, честотата и функциите на агресивните форми на обръщение. Различията в езиковите стратегии, обусловени от пола, допринасят за по-задълбоченото разбиране на социалните и културните фактори, които моделират комуникативното взаимодействие. Това, от своя страна, открива възможности за бъдещи изследвания, насочени към съпоставителен анализ и към проследяване на промените в езиковата норма под влияние на социалните трансформации.

Не на последно място, резултатите от подобни изследвания имат важно практическо приложение в областта на межкултурната комуникация и превода. Познаването на спецификите и прагматичните функции на агресивните обръщения улеснява адекватното им интерпретиране и предаване в друг език и културна среда, като намалява риска от комуникативни неразбирателства и семантични изкривявания. В

този контекст анализът на агресивните езикови средства допринася за по-доброто осмисляне на културните различия и за по-ефективно и чувствително използване на езика в межкултурния диалог.

Цитирана литература

Арутюнова 1981: Арутюнова, Н. Д. Фактор адресата. // Известия АН СССР. СЛЯ. Т. 40. № 4, 1981.

Вязигина 2010: Вязигина, Н. В. Особенности проявления вербальной агрессии у мужчин и женщин (на материалах судебных лингвистических экспертиз по ст. 130 УК РФ „Оскорбление“). – В: Конференция „Право как дискурс, текст и слово“, Барнаул, 2010; <<http://konference.siberia-expert.com>.>

Енина 2002: Енина Л. Речевая агрессия и речевая толерантность в средствах массовой информации. Москва, 2002; <<http://www.tolerance.ru/>.>

Жельвис 2011: Жельвис, В. И. Вербальная агрессия, Интернет-конференция по юридической лингвистике „Право как дискурс, текст и слово“, 2011 <http://konference.siberiaexpert.com/publ/doklad_s_obsuzhdeniem_na_sajte/v_i_zhelvis_verbalnaja_agressija/2-1-0-3.>

Крысин 1996: Крысин, Л. П. Эвфемизмы в современной русской речи. – В: Русский язык конца XX столетия (1985–1995). Москва: Языки русской культуры, 1996.

Кусов 2004: Кусов Г. Д. Оскорбление как иллокутивный лингвокультурный концепт. АКД. Волгоград, 2004. 25 с.< <http://kubstu.ru/docs/lingvoconcept/autorefs.htm>.>

Николова, Бойчева 1994: Николова А., Д. Бойчева. Формы и функции обращений в побудительных высказываниях русского и болгарского языков. – В: Научни трудове, том 32, кн.1, Пловдив, 1994.

Николова 2010: Николова, А. Угроза как проявление речевой агрессии в русском и болгарском коммуникативном поведении. – В: Русское слово на Балканах. Доклады и сообщения, Шумен, 2010, с. 42–52.

Николова 2011: Николова, А. Маркеры агрессивного речевого поведения в русском и болгарском языках. – В: Проблемы когнитивного и функционально-коммуникативного описания русского и болгарского языков. Вып. 8, Шумен, 2011, с. 197–214.

Сидорова 2009: Сидорова, Е. Ю. Вербальная агрессия как коммуникативно-прагматическое явление. // Вестник Томского государственного университета, 2009. <<http://www.lib.tsu.ru/mminfo/000063105/319/image/319-028.pdf>.>

Щербинина 2006: Щербинина, Ю. В. Вербальная агрессия. Москва: изд. КомКнига, 2006.

СВАТБАТА И СВАТБЕНИТЕ БЛАГОСЛОВИИ В ТУРСКАТА КУЛТУРА НА СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ: РИТУАЛ, РЕЧЕВ ЕТИКЕТ И СОЦИАЛНА ЛЕГИТИМАЦИЯ

Менент Шукриева
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“
e-mail: m.shukrieva@shu.bg

WEDDINGS AND WEDDING BLESSINGS IN THE TURKISH CULTURE OF NORTHEASTERN BULGARIA: RITUAL, VERBAL ETIQUETTE AND SOCIAL LEGITIMATION

Menent Shukrieva
Konstantin Preslavsky University of Shumen
e-mail: m.shukrieva@shu.bg

Abstract: The present study examines wedding rituals and wedding blessings in the Turkish community of Northeastern Bulgaria through the lens of ritual theory, speech act theory, and the concept of symbolic power. Drawing on the works of van Gennep, Turner, Austin, and Bourdieu, wedding blessings are interpreted as performative speech acts that legitimize marriage, reproduce collective memory, and reinforce social norms within a ritual context. The analysis highlights the role of blessings as a stable element of speech etiquette and as a significant component of the intangible cultural heritage of the Turkish community in Bulgaria.

Key words: wedding ritual, wedding blessings, speech etiquette, Turks in Bulgaria

Сватбата в традиционната турска култура на Североизточна България представлява комплексен ритуален комплекс, чрез който се осъществява социалният преход от индивидуален към семеен статус. Като втори „преходен период“ в човешкия живот, наред с раждането и смъртта, тя заема централно място в системата на традиционната култура [Шукриева 2011: 15]. Този преход не се осъществява единствено чрез действия и обредни практики, а и чрез словото – посредством устойчиви вербални формули, които легитимират, освещават и социално санкционират брака.

Настоящата статия има за цел да анализира сватбените благословии като част от системата на речевия етикет и като ключов елемент от нематериалното културно наследство на турската общност в Североизточна България.

Според традиционните представи „човек веднъж се ражда, веднъж се жени и веднъж умира“ – формула, която ясно маркира сакралния статус на трите жизнени прехода. В този смисъл сватбата не е частен акт, а

обществено събитие, чрез което индивидът се интегрира в нова социална роля. Тя представлява ритуално институционализиран механизъм, чрез който общността признава, легитимира и вписва новия брачен съюз в съществуващата социална и родова структура.

Сватбата в турската култура на Североизточна България представлява класически пример за ритуал на преход в смисъла, дефиниран от Арнолд ван Генеп. Според неговия модел всеки жизнен преход включва три основни фази: отделяне (*séparation*), лимиалност (*marge*) и включване (*agrégation*) [ван Генеп 1960: 10–11]. Тази структура ясно се открива в традиционната сватбена система в Североизточна България.

Фазата на отделяне започва още с искането на момата (*kız isteme*) и договарянето (*söz kesme*)³. В този момент бъдещата булка символично започва да се дистанцира от родовата си група. Подготовката на чеиза, събирането на дарове и публичното оповестяване на предстоящия брак засилват процеса на социално „отделяне“. Тук се наблюдава и активна намеса на родителите и възрастните, които играят ключова роля в легитимирането на брака. Традиционният модел на договаряне между родовете подчертава, че бракът е не индивидуален акт, а междуродов съюз.

Лимиалната фаза достига своята кулминация по време на вечерта на къносването (*kına gecesi*)⁴. В етнографските описания на сватбите в региона този момент е натоварен с висока емоционалност: песните са едновременно тъжни и благопожелателни, булката плаче, а присъстващите жени изразяват колективно съпреживяване. Лимиалността се характеризира с временно „висящо“ положение – булката вече не принадлежи изцяло на старото си семейство, но още не е интегрирана в новото.

В този етап се наблюдава символично приключване на предишния статус и подготвяне за нов социален живот. Къната като веществен символ маркира този преход. Тя едновременно предпазва, освещава и обозначава трансформацията. Ритуалното поставяне на къна по дланите и пръстите има и апотропейна функция, насочена към защита в лимиалното състояние.

Като пример може да се посочат благословии, произнасяни при ключови преходни моменти – къна вечерта и изпращането на булката: „*Kınan hayırlı olsun!*“ (Нека къносването ти бъде благословено/На добро да е!); „*Hayırlı olsun!*“ (Да е за добро!); „*Mutluluğun daim olsun!*“ (Нека щастието ти бъде вечно!); „*Bir yastıkta kocayın!*“ (Да остареете на една

³ Söz Kesme – (букв. „прерязване на думата/обещанието“) е традиционен турски обичай, който бележи официалното сгодяване или поемането на сериозно обещание за брак между двама души. Това е моментът, в който семействата се споразумяват (договарят) за бъдещия брак.

⁴ Kına Gecesi – Един от най-старите емоционални и традиционни турски сватбени обичаи. Вечерта на къната се провежда обикновено една или две вечери преди същинската сватба. Това е символично сбогуване на момата с бащиния дом и преминаване към нова фаза в нейния живот.

възглавница!); „*Kınan kutlu olsun, mutluluğun daim olsun!*“ (Нека кѣносването ти бѣде благословено, нека щастието ти бѣде вечно!); „*Bir ömür boyu el ele!*“ (Рѣка за рѣка цял живот!); „*Yuvandan sevgi eksik olmasın!*“ (Нека в дома ти никога да не липсва любов!); „*Yolun açık olsun!*“ (На добър час! букв. „Пѣтят ти да е отворен“!); „*Gittiğin evde baş tacı ol!*“ (В дома, в който отиваш, да бѣдеш почитана и ценена!)⁵ и др. Те маркират символичния преход от един социален статус към друг и съответстват на лиминалната фаза в структурата на ритуала [Търнър 1969: 94–55].

Фазата на включване (реинтеграция) настѣпва със вземането на булката и сключването на религиозния брак (*nikah*). В този момент младоженците се интегрират като нова социална единица. Общата трапеза, събирането на роднини и съседи, публичното отправяне на благословии утвърждават новия статус. Бракът се легитимира едновременно пред Бога и пред общността.

Особено важно е да се подчертае, че сватбата като ритуал не е изолирано събитие, а част от цялостната система на социалната структура. Както отбелязва Морис Халбвакс, колективната памет се формира и съхранява чрез повтарящи се социални практики [Халбвакс 1992: 38–40]. Сватбата именно чрез своята повторяемост възпроизвежда социалните модели и ги предава междупоколенчески.

Въпреки процесите на урбанизация и модернизация в региона продължават да се запазват основните структурни елементи на сватбения цикъл. Наблюдават се адаптации – съкращаване на отделни обредни действия и изместване на пространството на провеждане, но вербалният компонент остава устойчив и дори се обогатява с нови формули и изрази.

Следователно сватбата като ритуал на преход функционира като социален механизъм, чрез който общността възпроизвежда себе си. Тя утвърждава нормативните представи за семейство, род, морал и социална йерархия.

Сватбеният ритуал представлява система от ясно структурирана последователност от етапи, а всеки от тези етапи е придружен от специфични словесни формули.

Благословиите като част от системата на речевия етикет

Благословиите в турската култура могат да бѣдат разглеждани като структурен елемент от системата на речевия етикет, който регулира социалното общуване в зависимост от контекста. Според Тузлу етикетните формули представляват частично фразеологизирани, ситуативно обусловени езикови единици с изразена експресивност. Сватбените благословии отговарят напълно на тази дефиниция [Тузлу 2013: 45–47].

⁵ Част от етикетните формули се утвърждават след 90-те години на XX век под въздействието на турската култура, разпространявана чрез роднински контакти, миграция и медии.

В този смисъл сватбените благословии формират специфична подгрупа на речевия етикет. Тяхната употреба е строго ограничена в рамките на институционализирания обред и извън него претърпява смислова трансформация.

Контекстуалният подход разглежда благословиите в три функционални сфери – ритуална, ежедневна и художествена [Кескин 2019: 207–210]. Сватбените формули принадлежат към първия тип, тъй като тяхната употреба е обвързана с конкретна социална ситуация и притежава институционална валидност. Тяхната употреба е строго регламентирана. Сватбените благословии принадлежат към ритуалната сфера. Те са тясно обвързани със социалната институция на брака и тяхната семантика е немислима извън този контекст. Например формулата „*Allah ayırmasın!*“ (*Бог да не ви разделя!*) е функционално валидна именно в контекста на брачния съюз.

Формулният им характер ги поставя в категорията *kalıp sözler* – устойчиви комуникативни единици с фиксирана структура и ясно прагматично предназначение [Чайдаш 2016: 9–12].

От прагматична гледна точка сватбените благословии представляват речеви актове със силно изразен перформативен характер. Те не просто съобщават желание, а осъществяват символично действие. Тук може да бъде приложена теорията на Дж. Л. Остин за перформативите изказвания, които извършват действие чрез самото си произнасяне [Остин 1962: 5–7]. В традиционното съзнание изреченото слово има потенциал да влияе върху действителността [Методиева 2014: 5–7].

Структурно погледнато, повечето сватбени благословии съдържат:

- религиозен компонент (лексемата Allah);
- оптативна глаголна форма (-sin/-sın);
- кратка, лаконична синтактична конструкция.

Например: „*Allah bahtiyar etsin!*“ (*Аллах/Бог да ви даде с щастие!*); „*Allah mesut etsin!*“ (*Аллах/Бог да ви даде с щастие!*); „*Allah mesut bahtiyar etsin!*“ (*Аллах/Бог да ви даде с щастие!*); „*Allah ayrılık vermesin!*“ (*Аллах/Бог да не ви разделя!*); „*Allah bir yastıkta kocatsın*“ (*Аллах/Бог да позволи да остареете на една възглавница!*); „*Allah mesut etsin!*“ (*Аллах да ви даде с щастие!*); „*Allah tamatına erdirsin!*“ (*Аллах/Бог да ви даде да стигнете до пълното щастие; Аллах/Бог да ви даде да достигнете завършеност на брачния си живот!*) (Шукриева 2021: 112–119).

Религиозният маркер придава сакрална легитимация на пожеланието. Оптативната форма граматически маркира желателността, но в рамките на ритуала тя се възприема като социално утвърдена реалност.

От социолингвистична перспектива благословиите изпълняват функция на социална солидарност. Те изграждат атмосфера на колективна радост и съпричастност. Емоционалният компонент е съществен – сватбените благословии принадлежат към групата формули, изразяващи удовлетворение и радост [Тузлу 2013: 52].

Освен легитимираща функция, те имат и регулативна роля. Чрез тях се артикулират очакванията към младото семейство – хармония, върност, плодородие, приемственост. В този смисъл благословиите са езиков механизъм за социален контрол. Те фиксират нормативните рамки на брачния съюз.

Апотропейният компонент също е ясно изразен. Формули като „*Maşallah*“ (Аллах да пази от уроки!, букв. *Както е пожелал Аллах!* и „*Allah nazardan saklasın*“ (Аллах да пази от уроки!) функционират като вербални защитни механизми. Те са насочени към предотвратяване на потенциални негативни сили и утвърждават символичната сигурност на новото семейство.

Накрая, от гледна точка на културната памет [Халбвакс 1992: 38–40], благословиите са носители на дълготрайни колективни представи. Тяхната формулност гарантира устойчивостта на културните модели. Въпреки социалните трансформации тези вербални формули продължават да функционират като ключов елемент на идентичността.

Благословиите могат да бъдат разглеждани през призмата на магическата функция на езика. Както отбелязва Методиева, „те представляват речеви актове, носещи „магическата мощ на изреченото слово“ [2014: 5–7]. В традиционното съзнание словото не е неутрално средство за комуникация, а сила, способна да въздейства върху реалността.

Това придава на сватбените благословии перформативен характер. Формули като: „*Allah bahtiyar etsin!*“ (Аллах/Бог да ви даде с щастие!); „*Allah ayırmasın!*“ (Аллах/Бог да не ви разделя!); „*Allah ayrılık vermesin!*“ (Аллах/Бог да не ви разделя!) [Шукриева 2021: 112–113] не просто изразяват пожелание, а символично конструират желаното бъдеще на младото семейство. Чрез тях бракът се поставя под божествена закрила и се социално санкционира.

Особено значима е групата благословии, насочени към продължаването на рода: „*Allah hayırlı evlat versin!*“ (Аллах с добро дете да те даде! Аллах добро дете да ти даде!); „*Allah dört gözden ayırmasın!*“ (Да е живо и здраво! букв. „Аллах да не го отделя от четири очи!“); „*Allah analı babalı büyütsün!*“ (Да е живо и здраво! букв. „Аллах да позволи да израсне с майка си и баща си!“); „*Allah bağışlasın!*“ (Аллах да го/я закрие! Да ти е жив/а и здрав/а! Господ да го/я/ги поживи! букв. „Аллах да ти го/я/ги даде!“) [Шукриева 2021: 118–119].

Семантичният фокус е върху плодородието, родовата приемственост и семейната цялост. Тези формули са пряко свързани с идеята за продължаване на рода като социална и културна норма. Тези формули отразяват патриархалната ценностна система, в която бракът изпълнява демографска функция. В тях ясно се откроява връзката между благословията и плодородието – етимологично и семантично свързани категории [Методиева 2014: 6].

Благословията в този контекст функционира като символично гарантиране на родовата приемственост.

Сватбата е събитие с висока социална значимост и поради това се възприема като „уязвим момент“, подлежащ на външни негативни въздействия (уроки, зла съдба). Затова се използват апотропейни формули: „*Maşallah*“ (Аллах да пази от уроки!, букв. *Както е пожелал Аллах!* и „*Allah nazardan saklasın*“ (Аллах да пази от уроки!).

Тук благословията действа като вербален защитен механизъм. Тя има функцията да неутрализира потенциалната опасност чрез самия акт на изричането.

От синтактична гледна точка сватбените благословии се характеризират с кратки глаголни изречения в опативна форма (-sin/-sin). Тяхната структурна устойчивост ги приближава до категорията *kalıp sözler* – фиксирани комуникативни единици с ясно дефинирана функция [Чайдаш 2016: 9–12].

Формулният им характер гарантира тяхната възпроизводимост и стабилност в културната памет. Те са едновременно клиширани и функционално натоварени.

В контекста на нематериалното културно наследство сватбените благословии могат да бъдат разглеждани като част от традиционните устни форми на културна трансмисия. Те представляват езиков механизъм, чрез който общността артикулира своите морални норми, ценности и социални очаквания.

Заключение

Сватбата в турската култура на Североизточна България представлява многопластов ритуален комплекс, в който словото и действието функционират в неразривно единство. Сватбените благословии:

- са ритуално маркирани формули на речевия етикет;
- притежават перформативен характер;
- легитимират брака социално;
- утвърждават родовата приемственост;
- изпълняват защитна функция.

Те не са просто пожелателни изрази, а структурен елемент от традиционния светоглед. Чрез тях общността символично моделира бъдещето и възпроизвежда собствената си ценностна система. Прагматично погледнато, сватбените благословии изпълняват едновременно легитимираща, регулативна и консолидираща функция. Те създават атмосфера на колективна солидарност и засилват усещането за принадлежност към общността.

В заключение може да се подчертае, че сватбените благословии представляват не просто езикови формули, а могат да бъдат разглеждани като ключов компонент от езиковата и културната идентичност на турската общност в България. Те са устойчив културен механизъм, чрез който тази общност възпроизвежда своите ценности, социални норми и религиозни

представи. Те функционират като жив елемент от нематериалното културно наследство и като ключов компонент на ритуалната комуникация.

Цитирана литература

Кескин 2019: Keskin, A. Alkışların (Dua/İyi Dilerk) ve Kargışların (Beddua/Kötü Dilek) Terim, Tanım ve Tasnif Problemlerine Bağlam Merkezli Bir Yaklaşım. 25.03.2019. JASSS The Journal of Academic Social Science Studies. 15.05.2025 <https://jasstudies.com/?mod=makale_tr_ozet&makale_id=29007>

Методиева 2014: Методиева, А. Благословии и проклетия в немската, българската и полската култура. Шумен: УИ Епископ Константин Преславски, 2014.

Остин 1962: Austin, J. L. How to do things with words. Oxford University Press, 1962.

Тузлу 2013: Тузлу, А. М. Формулы речевого этикета в турецком языке. – In: Ученые записки Казанского университета, Гуманитарные науки, том 155, кн. 3, ч. 2, 2013, с. 219–230.

Търнър 1969: Turner, V. The Ritual Process: Structure and Anti-Structure. Chicago: Aldine Publishing, 1969.

Халбвакс 1992: Halbwachs, M. On Collective Memory. Chicago: University of Chicago Press, 1992.

Шукриева 2011: Silistre Yöresinde Düğün Gelenekleri. – In: Bulgaristan Türk Halkbilimi. Veliko Tarnovo: Faber, 2011.

Шукриева 2021: Шукриева, М. Турско-български речник на етикетни формули. Шумен: УИ Епископ Константин Преславски, 2021.

Чайдаш 2016: Çaydaş, N. Türkçede kalıp sözler ve işlevleri. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.

Ван Генеп 1960: Van Gennep, A. The Rites of Passage. Chicago: University of Chicago Press, 1960.

ЗА ЧИСТОТАТА НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК В ПЕРИОДА ОТ ОСВОБОЖДЕНИЕТО ДО СЪЕДИНЕНИЕТО

Камелия Колева-Иванова
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“
e-mail: kamelia.koleva@shu.bg

ABOUT THE PURITY OF THE BULGARIAN LANGUAGE IN THE PERIOD FROM THE LIBERATION TO THE UNIFICATION

Kameliya Koleva-Ivanova
Konstantin Preslavsky University of Shumen
e-mail: kamelia.koleva@shu.bg

Abstract: Based on the sociolinguistic approach, the study aims to present the opinion of the leading elite (the creative and political intelligentsia) regarding the purity of the Bulgarian language from 1878 to 1885. Based on material from the periodicals, conclusions are drawn about the origin of the "polluters" of the language and of the purist substitution. Conclusions are drawn about the reasons for purist attitudes

Key words: purism, purity of language, intellectualization, internationalization, nationalization (autochthonization) of language

Новите исторически, общественно-политически и културни условия след Освобождението пораждат нови предизвикателства пред младия книжовен език. Той става **официален държавен език** и е призван да обслужва новообразуваните сектори като администрация, наука, образование, култура, политика (първоначално за нуждите на писмената сфера). Това обуславя действието на **тенденция към интелектуализация на книжовния език**, която, както отбелязва П. Л. Гарвин, е най-видима в сферата на лексиката и синтаксиса [Гарвин 1993: 43–46]. Показател за високата степен на интелектуализация е наличието на речник, който е едновременно стабилен и способен лесно да се разширява. Съществуват **два пътя на интелектуализация** на книжовния език: чрез произвеждане на необходимите средства на базата на системно-структурните възможности на езика; чрез заемане на елементи от интернационалната научна терминология. Езиковата общност трябва да има на разположение група от активни привърженици, които желаят да се посветят на култивирането на езика си. Важно условие е дадено средство да бъде прието и да влезе в практиката на конкретен социум.

Интелектуализацията на езика се свързва с други две действащи тенденции, които имат връзка с пуризма¹ – **интернационализация** и

¹ Понятието *езиков пуризм* (linguistic purism) в целия текст следва да се разбира широко, като „пуризм в езика“, т.е. за отграничаване от неезиковия пуризм, тъй

национализация (автохтонизация). Национализацията по правило не се противопоставя на пуристичното разбиране и не се свързва с него по отношение на интернационалния речников фонд. Този момент играе определена роля тогава, когато интернационализмите влизат в определен език посредством друг, доминиращ език. За да се осигури нужното достатъчно отграничение от другия език, се предпочита „националният вариант“ [Онхайзер 2003: 135].

Социалните характеристики на интелигенцията имат пряко отношение към характера на разглежданото лингвистично явление. Нивото на общата грамотност в навечерието на Освобождението, доколкото може да се установи, е около 3%, а интелигенцията, която е основен ползвател на книжовния език, наброява 8 – 10 хиляди души [Даскалов 2005: 418–440]. Налице е **стеснена социална база** [Виденев 2005: 175; Бояджиев 2012: 42]. През разглеждания период родната интелигенция получава достъп до висше образование в западно- и средноевропейски (предимно френски, немски, хърватски, чешки) и руски университети. По произход тя е от всички краища: Княжество България, Източна Румелия, Македония, Одринско, Цариград, Бесарабия, Румъния, Русия и пр. По професия се състои от учители и търговци, военни, свещеници, държавни чиновници, свободни професии (адвокати, лекари, зъболекари, малко архитекти и инженери, писатели, художници, журналисти) и пр.

Асиметрията на езиковото развитие в различните региони с етнически българско население, създадена чрез решението на Берлинския конгрес от 13 август 1878 г., става причина за обособяването на няколко културни центъра. Авторитетното ядро на посветените в култивирането на езика дава мощен тласък на доизграждането на книжовния език, на неговото унифициране и утвърждаване като общонационален. Проблемът за чистотата на езика, свързан с позитивна или негативна реакция към някои нововъведения и промени в езика, продължава да вълнува родолюбиви българи, които намират начин свободно да изразят мнението си чрез периодичния печат.

Първото следосвобожденско списание е Иван-Богоровото „**Чистобългарска наковалня за сладкодумство**“ (София, 1878 – 1879, общо 7 книжки). В Предисловието към книжка първа с добър филологически усет възрожденецът очертава задачите, които си поставя: „да уработваме и да развъдим говорния и писмовния наш език с чистобългарски думи“. Едни от тях ще бъдат изковани, други „ще заемаме от людски езици някои речи, които ги нямаме, се като ги побългарим най-малко в краищата им“. Третата, най-трудна и предизвикателна задача е да „пооправя езика“ на някои

като по същество изследваното явление никога не може да бъде чисто лингвистично.

списания. Неуморната, провокативна и скъпо струваща² пуристична дейност на Ив. Богоров обаче не намира последователи, което предопределя краткия живот на Наковалнята.

Покана за търсене на подходящи заместници на редица непознати за обществото галицизми, русизми и турцизми по същото време идва и от страниците на източнорумелийския в. „Марица“³. В статията „Словарски отдел“⁴ се съобщава за откриване на рубрика за обнародване на езикови въпроси и отговори, в която да се описват всички думи, за които е необходимо да се намерят български съответствия като *discipline, lâche, sene, déserteur, camp, tirer, explosion, escorte, uniforme, partisan, équipement, surprise, discussion, citer* и др., както и за турцизмите *кушум, табия*. Такава рубрика обаче практически не се реализира.

Нуждата от обработване (вкл. побългаряване) на динамично навлизащия чуждоезиков материал в езика следователно не е Богорова приумица, а се осъзнава от професионално ангажираните с книжовния език лица, но в първите следосвобожденски години у българското общество липсва желание за ангажираност. Показателно е например отсъствието на материали, посветени на чистотата на езика (и въобще по езикови въпроси), в първия софийски в. „Витоша“ (1879 – 1880, свързан с Консервативната партия).

През 1880 г. Ив. Богоров прави втори опит за организиране на пуристичен орган, като издава вестника **„Бранилник за българския народен език и за народна облага“** (излиза от 7 март до 16 октомври 1880, общо 14 броя). В първия брой Ив. Богоров си позволява да предизвика дори княз Александър I Батенберг във връзка с текста на една наредба, като го съветва да пише без предлог „на“. Българският възрожденец отново не намира обществена подкрепа. Това до голяма степен може да се обясни с безкритичното приемане по това време на „западни боклук“ в „нашето непорочно отечество“ от страна на българската интелигенция (**Барон Лулчо** „Знаеш ли ти кои сме?“⁵). Френските думи имат висок статут сред родната

² В автобиографията си „Животът ми описан от мене“ (1879) Ив. Богоров с огорчение съобщава, че издава сп. „Наковалня“ изцяло на свои разноски, „без да имам нито един спомощник от нейде“ [Стойков 1944: 18].

³ На 25 юли 1878 г. излиза първият брой на в. „Марица“. По предложение на вицегубернатора на Пловдив Т. Бурмов издаването на вестника се поема от книгоиздателя Христо Г. Данов. Предназначението на ежедневника е чрез публикациите да не се допусне Източна Румелия да стане вилает. До края на съществуването си вестникът поддържа русофилска политика, по-късно става негласен орган на консервативната партия. Първоначален редактор на изданието е Григор Начович.

⁴ Марица, бр. 16 от 19 септември 1878.

⁵ Независимост, бр. 30 от 24 декември 1880. Бележката вероятно е на Захари Стоянов. Говори се основно за новата мода в облеклото, използването на козметика и пр.

политическа интелигенция, което личи от бележката „От живота на г. София“⁶ на **Ваш Грую**. Тя описва езиковото поведение на свой политически опонент така: „Речта имаше господин Х., родом българин, поданик французки, възпитаник цариградско-йезуитски, от консерваторски еснаф; особени белези няма... Говореше той салонно-българско наречие и посочваше сегиз-тогиз неподражаемата си реч с някое остаряло французко слово от модата на 17-ия век“.

През следващите години до възобновяването на **Периодическо списание на Българското книжовно дружество** (София, 1882 – 1910, ред. В. Д. Стоянов) **проблемът за чистотата на езика се засяга основно в източнорумелийския периодичен печат** – в „Марица“ (1878 – 1885, с консервативна насоченост) и в „Народний глас“ (1879 – 1885, с либерална насоченост). Скрити удобно зад анонимността⁷, редица българи споделят мнението си относно посоката на развитие на младия книжовен език.

През 1881 г. във в. „Марица“ излиза отзивът на Г. Прошек „Нещо по книжнината ни“⁸ във връзка с бележка, публикувана във в. „Народний глас“⁹, в която **пращки студент**¹⁰, който работи по изготвянето на „Чешко-български словарь“, публично моли Г. Прошек да не дава под печат речника си. Г. се възмущава, че „студентът по филология иска да бъде единствен филолог, който да издаде речник“.

В статията „Впечатленията ми в Свободна и полусвободна България“¹¹ от **един забегнал македонски българин** обръща внимание на новонавлезлите в книжовния български език чужди думи, поради които той е станал „смесен“. Авторът посочва ненужни лексеми с латински и западноевропейски произход, навлезли през последните няколко десетилетия чрез руския и/или френския език. За някои дава български

⁶ Съзнание, бр. 6 от 4 юни 1883.

⁷ Подписването на статии с инициали, които са първите букви на действителното име или нямат нищо с него, с псевдоними и пр. в периодичния печат през Възраждането са допустим своеобразен начин за изразяване на мнение [вж. повече по въпроса Иванова 2000].

⁸ Марица, бр. 252 от 16 януари 1881.

⁹ Народний глас, бр. 144 от 9 декември 1880. Своето мнение за качеството на изданието речник на Г. Прошек по-късно Ал. Теодоров-Балан изказва в бележката си *Баберки. IV*. – Народний глас, бр. 333 от 13 октомври 1882.

¹⁰ Като се има предвид, че по същото време **Ал. Теодоров-Балан** довършва дисертацията си в Прага и работи усилено върху критичната си студия върху Богоровия речник, както и източниците за „чист български език, без ония долу чужди примеси“ („песните на Миладиновци, сборникът на Чолакова, показалецът на Раковски, гатанките от Маринова, песните на Верковича, поетизмите на Вазова и други чистобългарски писани книги“), може да се допусне, че тази бележка е негова.

¹¹ *Новото българско правописание и новий български писмен език*. – Марица, бр. 188 от 28 май 1880.

съответствия: *вм. процеси – оплакване, тъжба, съдба, давия, вм. фебреси – треска или тифузи, вм. шкрофули – къртейчина, вм. рапорти – изложения, вм. офицери – чедоводци*. Излишни според него са също *стипендии, ункер-офицери, резолюции, квитанции, опери*. Изтъква се високият статут на „европеизмите“¹² и ниският статут на западните (македонските) говори. Така например българската общественост обявява македонца за „сърбист“ и „раздвоител“ на българския народ, ако неволно пропусне в речта си някое *ке* *вм. ще, сакам вм. искам, татко вм. баща, у дома вм. вкъщи*. Накрая завършва с коментара, че ако Ив. Богоров се придържаше към по-умерени пуристични позиции, щеше да намери повече последователи и усилията му нямаше да са безплодни. Тази статия остава без обществена реакция.

Две години по-късно в провокативната си епистоларна статия „По езикът ни“¹³ **Сп. Гулабчев**¹⁴ неколкократно обвинява Ив. Богоров в презрение към македонските говори и че „нееднакво обича всичките българи“, затова в речника му не се съдържа нито една македонска дума и вместо средства от живите говори предлага свои новоизковани. Като защитава правото на „селско-народно-българския“ език от трите основни български наречия – от Мизия, Тракия или Македония, студентът по филология в Историко-филологическия факултет на Киевския университет обявява книжовния български език за „половина руский“ и призовава към освобождаването му от русизмите. Предлага редица замени като *вм. отивавам – отговарям, вм. накрай – най-сетне, вм. тоже – също такъвиз*. Изказва притеснение, че след 10 – 15 години книжовният български език ще се отдалечи от говоримия език. Подчертава, че не се обявява срещу всички чужди думи, но трябва да се заемат само такива думи, каквито не съществуват в българския говорим език, а не да се изхвърлят български думи за сметка на чуждите. Вместо чуждата дума от руски език може да се намери подходяща в сръбския, в хърватския или в чешкия език, които са разбираеми за българина. Очертава четири подхода към езика: „Горкий ни български език, от една страна го гледат, макар и без да щат, ония, които са се учили на Запад, от друга, ония, които наместо чистобългарски думи му вмъкват руски, от трета – граматикарите, които искат да го накичат с падежи, ы-та, причастия и т.н., от четвърта пък Г-н Богоров с новокованите си думи“.

Във връзка с цитираната статия на Сп. Гулабчев в Подлистника на в. „Марица“ няколко дена по-късно се публикува „По езика ни. Отговор на един приятел в Киев“¹⁵ от **Б-въ**. Според автора не е възможно да се

¹² Именно това понятие се използва от автора за обобщено назоваване на посочените интернационализми.

¹³ Марица, бр. 358 от 2 февруари 1882 и бр. 359 от 5 февруари 1882.

¹⁴ **Спиро Константинов Гулабчев** (1856 – 1918) е общественик, политически деец, публицист, основател на сиромасомилството, един от първите идеолози на анархизма в България. Роден е в Лерин, Македония (дн. Флорина, Гърция).

¹⁵ Марица, бр. 372 от 23 март 1882.

„изцерят“ писатели, читатели, чиновници, учители от обширното завоевание на руското слово между тях чрез суровия начин на Ив. Богоров с прековаване на всичко през собствената си наковалня. Избавлението от русизми е невъзможно да се осъществи даже от всепризнат човек филолог, докато българите не се обърнат да търсят чистотата на езика в говора на бащите и майките си. Критикува и свободната употреба на турцизми от страна на Сп. Гулабчев.

Спорът се прекратява от публициста **Д. Ризов**¹⁶ (родом от Битоля, по това време е екзархийски училищен инспектор на българските училища в Македония) чрез статията „По языкът ни“¹⁷. Според него **Ганьо Б-въ** се заблуждава, като смята, че книжовният език няма нужда от въвеждането на чисто български провинциализми (македонизми). Изказва несъгласие както с мнението на Ив. Богоров да се коват нови думи, без да се зачита живата реч, така и с мнението на Сп. Гулабчев да се избягват русизмите, а да се предпочитат турцизмите и гърцизмите (старобългарският език е майка на всичките славянски езици, включително и на руския, затова русизмите не представляват опасност), също с мнението на г-н Б-въ „да се държим слабо за местните наречия“. Няма да има чист български език, докато не се проучи съкровището, скрито в народните песни и приказките. За целта е необходимо да се създаде академия по подобие на италианската *Accademia delle crusca*¹⁸, но това на този етап е невъзможно поради липса на самостоятелност на двете български области, недостатъчно подготвени филолози и недостатъчно събран материал за изследване.

Така чрез страниците на в. „Марица“ в първите следосвобожденски години се дава гласност на темата за езиковата чистота и проблемите, които стоят неразрешени. Макар че реакцията към чуждата лексика (турцизми,

¹⁶ **Димитър Христов Ризов** (1862 – 1918) е революционер, общественик, политик, публицист и дипломат. Роден е в Битоля. Първоначално учи в родния си град, а след това – в Пловдив. В 1881 г. отваря книжарница в Битоля, година по-късно е екзархийски училищен инспектор на българските училища в Македония. През 1884 г. се включва в политическия живот на България, редактор е на вестника на Либералната партия „Търновска конституция“. От 6 до 9 септември 1885 г. е член на Временното правителство в Пловдив. През 1887 г. продължава образованието си в Лиежкия университет в Белгия, като стипендиант на Евлоги Георгиев. Един от основните организатори на неуспешния опит за убийството на Стефан Стамболов, при който на 27 март 1891 г. е убит финансовият министър Христо Белчев. От 1897 г. преминава на дипломатическа служба. Честата смяна на политическите позиции на Ризов му спечелва прякора „Човек на стотите мнения“.

¹⁷ Марица, бр. 382 от 30 април 1882.

¹⁸ *Accademia delle crusca* възниква във Флоренция през 1583 г. Създателите на Академията си поставят за цел да поддържат изначалната чистота на италианския език. През 1612 г. публикуват първия речник на италианския език, който служи като лексикографски образец за френския, испанския, немския и английския език.

гърцизми, русизми, европеизми) е разнопосочна, обединяващо ядро в изказванията е негативното отношение към Богоровите неологизми и мястото на изразните средства от западните говори (македонизмите) в книжовния език. Решение на въпроса за чистотата се търси в научния подход чрез изучаването на народното творчество и диалектната реч. Този път за култивиране на езика е деклариран от почти всички български възрожденски книжовници [вж. повече по въпроса Николова 2016].

Несполучливите неологизми дават повод на **Ив. Вазов** да осмее брошурка на Ив. Богоров¹⁹. Същевременно осъзнатата необходимост от зряло отношение към темата за чистотата на езика и по езикови въпроси въобще обуславя оформянето на филологически отдел във в. „Народний глас“. Излизат поредица бележки от Прага и Лайпциг, публикувани под общото заглавие „Баберки“²⁰. Като се има предвид стила и съдържанието на материалите, авторството категорично може да се присъди на младия езиковед **Ал. Теодоров-Балан**, който по това време учи при М. Хатала и Я. Гебауер. По отношение на чистотата на езика са направени следните по-важни констатации.

Разнородните дописници и сътрудници на всевъзможните у нас вестници са „единствените нинешни видни берачи на българското книжовно лозе“. Те „разпердушиниха ... милий нам, незнайний нам, български език“. Новите издания на интелигенцията изпитват презрение към постигнатото в езиково отношение от техните предшественици и градят „всичко ново и напълно „по своему разумению“. Така характерът на цялата филологическа книжнина може да се определи като „улична повърхнина, стереотипни блядословия, позорна манипулация“. Остро критикува Богоровия речник, „Български народни гатанки“ на Т. Маринов, „Народен сборник“ на В. Чолаков, граматиките на Войников, Икономов, Панаретов. Обръща внимание на своеволията в периодичния печат, „вижте правописът на вестниците и чистотата на словарите им, съпоставен с техните искания, насочени спрямо други български издания“. Така за пореден път се поставя въпросът за необходимостта от филологически подготвени лица, които да се посветят на обработването на събрания материал и съставянето на кодификационни документи – речници и граматики.

В „Баберки V“ на унищожителна критика е подложено представянето на българския език в Чехия от страна на Ян Вагнер. Чешкият културен деец отбелязва въздействието на руския и чешкия език върху българския по следния начин: „Източната война стори политически обрат не само на

¹⁹ Народний глас, бр. 272 от 10 март 1882.

²⁰ Народний глас, бр. 289 от 12 май, бр. 301 от 23 юни, бр. 307 от 14 юли, бр. 333 от 13 октомври, бр. 336 от 23 октомври, бр. 337 от 27 октомври 1882, бр. 367 от 9 февруари, бр. 372 от 1883. Първата бележка е подписана с инициала **Б.** Рубрика с идентично заглавие по-късно води П. Пешев във в. „Народни права“. Редактори на вестника по това време са Ив. Вазов и К. Величков.

Балканския полуостров, но и в българския език, като най-сетне, както се знае, най-близо стои до руския. В днешно време е приета голяма грамада руски слова в българския език, особено в правнишката и войнишката терминология, когато в естествените науки и в историята се увожда повечето чешка терминология, така, както постъпва отличния учен мъж Марин Дринов, който доста време е прекарал в Прага. А в поезията руското влияние е още по-силно, отколкото в прозата, понеже българските стихотворци разом приимат названия за някои абстрактни понятия из руския език. Така чини именно най-добрият сега жив поет Иван Вазов, който успешно се труди върху оригинални произведения в духа на Пушкин²¹. Вина за тази „рана на тялото на българския език“ според Ал. Теодоров-Балан има домашното образование, което осакатява народния дух най-вече в училищата. „Истина, че у нази за хатъра на двама-трима руски офицери 30 000 души войска захвана да дума на рамото *плечо*, на ботушите *сапоги*, и за хатъра на двама-трима чешки възпитаници ... преводите на зоологиите и на всеобщите истории да се храним с чешка контрабанда; ала то не значи още, че по волята на тия господинковци и *българското слово* у народа, което в третий ден по писанието има да възкръсне, е наденало руска „фуражка“ или облякло чешка „чамара“. У нас писмен език в същински смисъл на думата още няма и ако Дринов употребява в историческите свои съчинения *поглед* вместо *взглед* и одобрява *увод* вместо *введение*, но не значи също, че той прокарва в нашата книжовност чешка терминология...“.

В „Баберки VI“ се оспорват фонетичните доводи на сръбския проф. Й. Живанович, който се опитва да докаже, че македонските говори имат старосръбски произход. В последната Баланова статия се води задочен спор с Ив. Вазов и предложението му да се въведе буква за звука [йю], по подобие на „сръбското смекчено Н“. Отново препоръчва да се изучат всички наречия и явления, да се поставят поне началата на филологическата наука, старобългарският език да не се учи „по руските светчета и апостоли, най по научните издирвания върху Зографското евангелие и нему подобни паметници“. Последният материал вероятно става повод за преустановяването на специалната рубрика.

Интересни дебати по проблема за чистотата на езика и ролята на чуждите думи в книжовния език се наблюдават през следващите години на страниците на двата съперничеещи си научно-книжовни органа – в **Периодическо списание на Българското книжовно дружество** (София, 1882 – 1910, ред. В. Д. Стоянов) и **сп. „Наука“** (орган на Научно-книжовно дружество в Пловдив, 1881 – 1884, ред. Ив. Вазов и К. Величков).

В анонимната „Бележка от редакцията“²¹ **Ив. Вазов** отправя критика към малцината български филолози, че пренебрегват изучаването на македонското наречие, което съдържа редица думи, които отсъстват от

21 Наука, год. II, 1882 – 1883, кн. 1., 35–40. Редакцияната статия е оставена без подпис.

тракийските и мизийските говори, погрешно смятани за руски като *копито, моч, поздно, стреме, тучно, трем, тетя* и пр. Без проучването на македонското наречие „няма да успеем да направим езика си нито по-богат, нито по-чист“. Редица русизми и галицизми, както и неологизми, „създадени от случая и от нуждата, която не прибегва за съвет при филолозите“, са придобили „право на гражданство“ през последните години и са общоразбираеми. Макар и да не се харесват „на един строг пурист“, те трябва да се запазят и да обогатят езика. За предпочитане са русизми пред „съвсем чужди за славянски идиом езици или от наковалните на дядо Богорова“. Редица думи, зети от руския език, като *образование, отечество, свобода, началник* се възприемат като „чистобългарски“. През 1876 г. *конституция* „беше китайска дума за нас“. Призовава към научно събиране на материала от българските говори, без да се изхвърля чуждото – „многого в един език не е излишък, а богатство“. За едно понятие ще съществуват две лексеми, с времето средствата ще се разпределят в стилите регистри. Разхубавяването и изработването на езика ще извършат писателите, а не пуристите и граматичите. Вместо книжовният език да се приближава до езика на широкото множество, трябва да се върви напред към новото, „нека да дадем на напредъка простор, без да го закачае отзад с куки“.

В рецензията „Ние спрямо езика си“²², обнародвана със заглавие „По открит повод“²³, **Ал. Теодоров-Балан** оспорва мнението на Ив. Вазов. Противопоставя се на извънредната употреба на русизми в периодичния печат под предлог, че руският народ е най-близък до българския, и правилно отбелязва, че свойствата на сръбския език са по-сходни. Езиковецът категорично отхвърля предложението на редакцията на сп. „Наука“ (Ив. Вазов) чуждата дума и българското ѝ съответствие да се приемат по необходимост в езика, тъй като с времето двете ще добият някакви отсенки. Рецензията завършва с обобщението, че „на народния език *служуват*, а не *заповядват*, и филолозите“.

Публичният дебат поставя актуалната за чуждоезиковите ситуации тема за различните роли на езиковеда и твореца при създаването и усъвършенстването на книжовния език, която по същество се изразява в спора за правото на теоретика на езика да се намесва в развоя на книжовния език. Следосвобожденската културна обстановка поражда нови очаквания към изразните възможности на книжовния език във връзка със способността му да материализира различни текстови форми, жанрове, тематични кръгове, стилове. Пред Ив. Вазов стои нелеката задача – създаването на нов тип елитарно изкуство (проблем, с който по-късно ще се занимаят и членовете на кръга „Мисъл“). Езиковата стратегия, която Ив. Вазов приема, е заемаването на чужда лексика чрез руския език поради по-добрата му обработеност, общоразбираемостта му и популярността му сред българската

22 Периодическо списание, год. IV, 1885, кн. 18., 455–461.

23 Балкан, год. I, 1883, бр. 37 и 38.

интелигенция. Разбира се, това буди негативни реакции у част от обществото, в това число и на художествените критици и младите български лингвисти.

Във възрожденски дух се списват критиките и рецензиите на **П. П-в (П. Пешев**²⁴), публикувани в „Периодическо списание“ в периода между 1883 – 1885 г. В тях чистотата на езика е основен критерий за художественост. В рецензията си „Списанието „Наука“ и апатията на читателите“²⁵ авторът посочва основната задача на интелигенцията – да просветява и отваря очите на по-простите си братя. Читателят не желае да чете и да изучава съчинения, защото не ги разбира, тъй като са написани „на изопачен и перяст език“, а съдържанието е недостъпно за разума. Писателите трябва да пишат „по-разбрано и свястно, да обсъждат въпросите по-нагледно, да разясняват мислите си на народен, а не на скърпен висок език“. Критикът особено високо оценява произведения, написани на достъпен език (вж. критиката му върху „Зестра. Комедия в три действия. Н. Шарапчиев, Русе 1883“²⁶, рецензията²⁷ върху Спиро-Гулабчевата книга „Един разказ. Дядо Стоян (Има ли ум, ще има и напредък)“. В рецензията²⁸ си върху „Българска христоматия или сборник от изразни образци по всичките родове съчинена“ от Ив. Вазов и К. Величков критикува използването на „иностранныя конструкция“ на места.

По същото време във в. „Южна България“ е публикувана статия от **И. П. П. (Ив. Пеев-Плачков**²⁹), „По языкът. Та и па“³⁰, посветена на презрените от българската интелигенция съюзи. Материалът започва с призив към публицистите за по-внимателен подбор при въвеждането на изразни средства от чужд произход, за да се запази „непоковарен“ говоримият книжовен език. Повечето публицисти са учили в чужбина, затова говорят и

²⁴ **Петър Иванов Пешев** (1858 – 1931) е политик, юрист и публицист, действителен член на БКД (1884). Той е един от водачите на Радославистката партия и заема постовите министър на правосъдието (1894, 1899 – 1900, 1913) и министър на народното просвещение (1913 – 1918). Учи в Петропавловската семинария в Лясковец през 1874 – 1876 г., завършва гимназия в Николаев (1878 – 1880) и право в Московския университет (1880 – 1884). От 1884 до 1887 г. е чиновник в Министерството на правосъдието, след което е адвокат в Севлиево (1887 – 1899) и София (1901 – 1919).

²⁵ Периодическо списание, год. II, 1883, кн. 6., 166–169.

²⁶ Периодическо списание, год. III, 1884, кн. 7., 163.

²⁷ Периодическо списание, год. IV, 1885, кн. 16., 167–169.

²⁸ Периодическо списание, год. III, 1884, кн. 9., 141–142.

²⁹ **Иван Пеев-Плачков** (1864 – 1942) е просветен деец и политик от Народната партия. На няколко пъти е министър на народното просвещение (1900 – 1901, 1912 – 1913). През 1882 година завършва Робърт колеж в Цариград, след което е учител в Пловдив и София – първоначално по математика, а впоследствие – по български език и литература.

³⁰ Южна България, бр. 66 от 22 февруари 1884.

пишат не толкова на български, колкото на руски, френски, английски, немски. Онези, което не са учили в чужбина, по подражание също са изкривили езика си така, че и бащите им не могат да ги разбират вече. Отправя предупреждение, че ако се върви по този път, след няколко години книжовният език ще се различава съществено от говоримия, подобно на руския или сръбския език, освен това ще бъде тежък, неразбираем и замърсен.

Другият филолог, който активно взема отношение по проблемите на чистотата на езика чрез литературнокритическите си статии, студии, бележки и пр. още като студент, е **Ив. Д. Шишманов**. **Ив. Д. Ш.** обявява драмата „Винченцо и Анжелина“ от К. Величков, публикувана в сп. „Наука“, за „карикатурно подражание на чуждото“ и съветва „ако не знаеш да подражаеш (по нашата терминология: да побългариш) едно нещо, заеми се по-добре че го преведи“³¹. В критика върху „Апостоли за свободата. Драма в три действия“ от П. Иванов. 1884“³² изразява по-обстойно своите възгледи за чистотата на езика. Призовава българските писатели да си отворят очите за своето, за да се избавят завинаги от робското подражание, а критиците да се отучат от сляпото обожаване на чуждото. Езикът е органично произведение, което се ражда, живее и умира, и той се развива по-бързо или по-бавно, но никога скокообразно. Когато се работи за повдигането на езика, се възвишава в същото време и народният дух, обратно, ако се опростява езикът, се опростява и породата. „Повечето писатели „оклоцват“³³ бедния ни език колкото е възможно повече, а пукнатините, дупките са изпълнати с руска, френска или немска пръст“. С предсказание за идването на Страшния съд призовава да се работи към обогатяване на езика, защото българският език е по-богат, отколкото и най-големият шовинист може да си представи, само че той не се нуждае от Богоровци, а от Миладиновци, от „някой Грим, или някой Караджич поне, да се разчисти от всички ония синковци, които мислят, че ако знаят да дърдорят, може и да заповядват върху живота на езика. Тоя Грим няма да мери нито дължината на римите, нито дебелината на томовете, а ще претегля българщината на писачите. Богат или сиромаш, голям или малък – пред неговите везни те ще бъдат равни. „Какво добро си направил ти на езика си?“ ще пита той и горко томува, който излезе с своите чужди и изтъркани бабки. Но време е още за покаяние, писаче български. – Смейте се колкото щете на нашето черногледство, на нашите предричания, но *чуите* ни и се свестете...“³⁴.

³¹ Периодическо списание, год. III, 1884, кн. 7., 149.

³² Периодическо списание, год. IV, 1885, кн. 15., 448 – 496, Йена, подпис И. Д. Ш.

³³ Оклоцан *нар.* ‘ощърбен, очукан’ [Илчев 1998: 310].

³⁴ Използването на библиейски изрази и препратки има силно, завладяващо въздействие върху българското общество и е познат стилистичен похват, умело използван още от Хр. Ботев [Иванова 2012: 287].

Опитите да се повдигне въпросът за чистотата на езика в първите следосвобожденски години не дава резултат. Съществуват предпоставки за значително безкритично приемане на чуждото в езика. Засиленото руско културно влияние през периода и навлизането на русизми, основно по институционален канал, може да се обясни с времето и начина на изграждане на българските административни, просветни, културни, военни и пр. институции – още в периода на временното руско управление с руска помощ и по руски образец. За административна служба са призовавани руски възпитаници, с русофилски настроения и зачитащи руския авторитет. От друга страна, новите условия пораждат необходимост от по-ускорено и организирано попълване на терминологичния апарат, което обуславя предпочитанията към заемането на руски термини вместо приспособяването на домашна лексика.

Немаловажен факт, на който М. Виденов обръща внимание, е и разпространената езикова мода – умишленото търсене на чуждите думи като изразни средства за повишаване на рейтинга. Чуждата дума се възприема като маркирана с по-висока престижност [Виденов 1997: 77–78]. В резултат от редица исторически, политически и стопански фактори³⁵ през следващите години в руското културно влияние отслабва и се засилва западното. Това създава условия за по-голяма нетърпимост към русизмите и интернационализмите, навлизащи чрез руския език. Те се осъзнават като заплаха за общонародния характер на националния ни език.

Важни констатации за развитието на младия книжовен език се съдържат в езиковите бележки, публикувани в източнорумелийския периодичен печат в периода между 1880 – 1883 г. Въпреки прокламираното желание на строителите на новобългарския книжовен език в активния речник да се включат думи от всички говорни области [ИНБКЕ 1989: 173], това на практика се оказва далеч по-трудна задача, особено по отношение на изразните средства от западните (македонските) говори. Съществуват различия в информираността на интелигенцията относно българските диалекти, което може да бъде обяснено с произхода на преобладаващата част изтъкнати следосвобожденски общественици – от централно-балканските и източните области. Това поражда разногласия относно статута на изразните средства от западните области в книжовния език, голяма част от интелигенцията ги схваща като тесни провинциализми. Появяват се и авторитетни защитници – Ив. Вазов, Сп. Гулабчев, Д. Ризов, които

³⁵ „Националният въпрос“ (особено по отношение на Македония и Добруджа), стремежът към индустриализация и модернизация на младото Княжество, позицията на Русия по редица държавни въпроси (напр. против Съединението от 1885 г.) водят до влошаването и прекъсването на дипломатическите отношения с Русия от 1886 г. до 1896 г. след детронацията на княз Ал. Батенберг и по време на Стамболовия режим (1886 – 1894).

нееднократно изтъкват, че езиковият материал от тези говорни области остава пренебрегнат, тъй като е слабо проучен.

Така през първите следосвобожденски години все по-остро се изпитва нуждата от лица, специално подготвени за научна работа с езика. В „Баберки“-те се очертават важните задачи, които следва да бъдат решени от зараждащата се българска филологическа наука, но и предпоставките за тяхното невъзможно решаване в духа на младограматизма³⁶.

Първата, да се проучи събраният материал от различните говорни области и старата книжнина, познанието да се класифицира под различни форми – речници и граматики. Нормите да придобият популярност и да получат статут на задължителност. Последното се оказва нелека задача, тъй като все още в младото Княжество няма действаща официална езикова политика. С това може да се обясни изразеното негодувание срещу желанието на определена личност да бъде „единствен филолог“, т.е. залага се на принципа на свободната пазарна конкуренция между съставителите и издателите на различни граматики и речници.

Втората, да се убеди българското общество в неистинността на твърдението, че „нямаме писмен и богат език“, което се чува като често оправдание за безкритичното заемане на чужда лексика. Чрез опознаването на заслугите на „по-старите архитекти и зидари“ на езика, чрез изучаване на старото и усъвършенстване на новото, т.е. чрез съзнателна архаизация и автокритика, ще се постигне по-добър характер на цялата книжнина. За разширяването на изразните възможности на модерния живот основна роля изиграва периодичният печат – основен замърсител, но и най-мощен популяризатор на формирация се общонационален език по всички краища. Фактът, че книжовният език е достатъчно развит, за да посрещне комуникативните потребности на своите ползватели, предопределя негативното отношение на по-голямата част от българското общество към възкресяването на стари форми.

Третата, книжовното пространство да се освободи от руското и чешкото въздействие в областта на терминологията, поезията и прозата чрез възкресението на българското слово. Не се дават конкретни насоки как точно ще случи това.

През следващите години чрез съперничеството на софийския и пловдивския книжовен кръг се очертават принципите на двата основни научни подхода за култивиране на езика, наричани в съвременната

³⁶ Възпитани в духа на младограматизма, първите български езиковеди се опитват да приложат методологията му в изследванията си през първите следосвобожденски години. По този начин се насажда определен култ към езиковеда (филолога) и донякъде се игнорира общественият характер на езика [Жерев 2007: 107]. Така се поражда известно напрежение между филолозите и другите общественици – ползватели, но и активни участници в доизграждането на нормите на книжовния български език (особено на лексикално ниво), изразени чрез лингвистични спорове.

лингвистика прескриптивен или дескриптивен подход [Стари 1995: 62–64], определяни още като активен или пасивен [Гладкова 2004: 26], като академично регулиран стил или стил на „свободната инициатива“ [Гарвин 1993: 37]. Проблематизира се ролята на лингвиста при създаването и утвърждаването на нормите на книжовния език – да описва и класифицира или и да твори езикови единици. По отношение чистотата на езика този спор се изразява в степента на готовност от страна на обществото безкритично да следва препоръките на филологически подготвените лица по отношение на това кое е допустимо и кое не в книжовния език, кое е свое и кое несвое.

През първите следосвобожденски години по инерция продължава да действа националнозащитния и педагогическия пуристичен критерий, което обуславя изостреното внимание към иновациите от страна на патриотично настроени българи – обществени културни и политически дейци, литературни критици, възрожденски творци и редактори. От друга страна, по-стабилното състояние на книжовния език и нарасналите комуникативни нужди на обществото изисква оптимално насищане с необходими средства, включително и със заемки [Нешчименко 2005: 4, по Николова 2016: 31–33]. Липсата на страх от разрушителното въздействие на чуждия език върху домашния от страна на обществото предопределя надмощието на авторитетния кръг около Ив. Вазов и даването на приоритет на принципа на свободната конкуренция между изразни средства от различен произход, основан на езиков развой без насилствена намеса. След Съединението от 1885 г., със смяната на културното влияние от руско към западно, самият патриарх на българската литература става по-строг пурист³⁷.

Цитирана литература

Бояджиев 2012: Бояджиев, Т. Езиковата ситуация у нас в исторически и съвременен план и европейската езикова политика. – В: Книжовен език и диалекти. Избрани трудове, София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2012, с. 41–87.

Виденов 1997: Виденов М. Езикът и общественото мнение. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1997.

Виденов 2005: Виденов, М. Диглосията (с оглед на българската езикова ситуация). София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2005.

Гарвин 1993: Garvin, P. L. A conceptual framework for the study of language standartization. – International Journal of the Sociology of Language, 100/101, 1993, pp. 37–54.

Гладкова 2004: Езиковата ситуация на границата между две хилядолетия:

³⁷ В последните години от живота си Ив. Вазов се обръща към старобългарския (черковнославянския) език като източник на средства за изразяване на „полутонове“, т.е. за нюансиране на речта, както и към средства от живите говори. „Едно време аз бях по-строг пурист – казва за себе си според спомените на Ив. Шишманов. – Сега виждам, че не съм бил прав“ (20 декември 1916) [Шишманов 1988: 145].

развойни тенденции в мястото и функциите на книжовния език. – В: Тенденции и процеси в българския език. Съст. К. Вачкова. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2004, с. 5–64.

Даскалов 2005: Даскалов, Р. Българското общество. Население. Общество. Култура (1878 – 1939). Т. II. София, 2005.

Жерев 2007: Жерев, Ст. Българското книжно дружество и възрожденските теоретични възгледи за националния характер на новобългарския книжовен език. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 2007.

Иванова 2000: Иванова, Д. По следите на анонимното авторство в печата през Възраждането. Пловдив: Макрос, 2000.

Иванова 2012: Иванова, Д. История на новобългарския книжовен език. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2012.

ИНБКЕ 1989: История на новобългарския книжовен език. Отг. ред. Е. Георгиева и др. София: БАН, 1989.

Нешчименко 2005: Нешчименко, Г. П. Проблема пуризма как предмет лингвистических дискуссий. – В: Пуристические тенденции в истории славянских литературных языков. Сборник тезисов. Москва: РАН, 2005, 3–5.

Николова 2016: Николова Н. Пуризмът в епохата на Българското възраждане. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2016.

Онхайзер 2003: Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich. Słowotwórstwo/Nominacja. Red. Ingeborg Ohnheiser. Uniwersytet Opolski, Opole, 2003.

Стари 1995: Starý, Zd. Ve jménu funkce a intervence. Praha, 1995.

ЛЕКСИКАЛНИЯТ ПУРИЗЪМ – ИЗЖИВЯНА ИЛИ ВСЕ ОЩЕ АКТУАЛНА НАГЛАСА НА БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО

Надка Николова
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“
e-mail: nikolova55@gmail.com

LEXICAL PURISM – AN OUTDATED OR STILL RELEVANT ATTITUDE IN BULGARIAN SOCIETY

Nadka Nikolova
Konstantin Preslavsky University of Shumen
e-mail: nikolova55@gmail.com

Abstract: Purism is usually looked upon as ‘language cleansing’ aimed at the lexis of a language. This phenomenon of Bulgarian standardology is looked upon in a negative way rather than positively. Examples of extremes, as well as imperfect neologisms created by pure language activists are often pointed out. However, purism is a psychological phenomenon and it refers to the language doctrine of the society in all the periods of the formation and development of the ethnic standard language, mostly related to the national stage of its development. Purism is latent in the language conscience and in the idea of language culture of the developed post-modern society, and it readily emerges in some cases. Purism is a doctrine that can not be measured by quantity. It can be defined spontaneously as strong, weak, or absent which is a major difficulty in judging its role and necessity. It has often been rejected as a past stage of Bulgarian language history, typical of patriarchal society, as harmful, ‘non-European’ and has even been denied. At the same time, the abundance of foreign words in the Internet forums and popular editions has been criticized. Moreover, patriotic movements send callings for ‘cleansing’ the language. Then, the specialist-standardologist asks the question of whether purism is part of the past or an eternal doctrine in the language situation.

Key words: purism, language doctrine, standard language, pure language, language situation, language culture

Пуризмът, разбиран като организирано движение за езикова чистота, е феномен в езиковата история на много европейски народи. Той се формира вследствие на различни фактори и обстоятелства: както на специфични вътрешноезикови правила на развитие, така и на външеезикови – исторически, социално-политически, икономически, културни, дори географски. Две са обаче основните езикови ситуации, които определят възникването му: езиковият контакт и стандартизацията на етническият език (във всичките ѝ фази – на предстандартизация, същинска стандартизация и постстандартизация) [Thomas 1991: 116, по Geers 2005: 100]. Появата му

следователно е главно в епохата на барока¹ (XVII – XVIII в.) и с различна интензивност се проявява дълго време след това – дори и в наши дни, като навсякъде силата, характерът и резултатите му са специфични.

За разкриването на повече аспекти на езиковия пуризм и очертаването на различни негови типове М. Гиърс обръща внимание на един от основните термини, с които се борава при изследването му – *пуристичното заместване* (т.нар. субституция). Това според нея е „лексикална формация, изградена и предложена от пуристите вместо „ненужната“ вече в езика лексикална единица, която по тяхно мнение е замърсила езика“ [Geers 2005: 97]. Съдържанието на термина може да бъде разширено, като към „лексикална формация“ се добави и „граматическа форма“, тъй като пуристичните замествания имат отношение не само към речника на един език, но и – макар и по-рядко – към неговата граматика. Според вида на пуристичните замествания същата авторка класифицира пуризма на няколко вида:

- *архаизиращ пуризм* – когато пуристите използват архаични лексикални и словообразователни елементи (следва да се добави и граматични, бел. моя);

- *етнографски пуризм* – използването на диалектни и разговорни форми като източници за пуристичното заместване;

- *елитарен пуризм* – който предпазва речта на образования елит от диалектни и архаични елементи и предпочита заемки.

Елитарният пуризм често съвпада с т.нар. *вътрешен/социален пуризм*, който е насочен срещу думи и форми с домашен произход (некнижовни диалектизми, архаизми, неологизми, сленг, арготизми и пр.). Другите два вида – архаизиращият и етнографският пуризм – са насочени навън, срещу чуждоезикови влияния: заемки, чуждици, калки, интернационализми, което го определя като *външен/ксенофобски*.

Освен според вида на заместването и на своята насоченост, пуристичната дейност може да се изследва от още един аспект, който зависи от целта ѝ. Така пуризмът може да бъде

- *реформаторски*, който подпомага реформирането и възкресяването на книжовния език;
- *защитен (протекторски)*, който е насочен към опазването на книжовния език от всякакви възможни или вече съществуващи влияния – както вътрешни, така и външни;
- *традиционен*, който е формиран като част от езиковата политика;
- *националистичен*, който е част от националните политически движения;

¹ В някои славянски книжовни езици пуризмът се появява далеч преди периода на образуване на нация – например в чешкия език пуристични прояви се наблюдават още при превода на *Orthografie* и *Výklad na Desetero* от Ян Хус (XV в.) [Havránek 1936: 37; Cuřin 1985: 35].

- *педагогически*, който е част от усилията за образование на масите;
- *игрив (шеговит)*, който е предназначен да привлече вниманието на обществото към пуристичните актове (Geers, пак там).

В българския „Терминологичен речник по хуманитарните науки“ [Попова и кол. 2007] срещу термина пуризм е обяснено, че това е „Целенасочена дейност за системно прочистване на езика от заети думи“. Той е описан като двустранен процес – като теория и като дейност, която понякога е с реалистична основа и умерени прояви, а друг път е краен – гонят се всички заети думи, и е без практически резултати. В речниковата статия се прави кратък преглед на българския пуризм, който според авторката ѝ (Кристияна Симеонова) датира още от Х в., когато в преводите на Кирил и Методий се заменят гръцки думи със съответните домашни, напр. *стъкленица* вм. *алабастр*, *воня* вм. *аромат*, *кумир* вм. *идол*, *правило* вм. *канон*² и др. По-нататък се казва, че през Възраждането и след Освобождението пуризмът се засилва, за което заслуга имат особено И. Богоров и Ал. Т.-Балан, които заместват турцизми от рода на *кяр*, *бас* и *каиш* с българските им съответствия *печалба*, *облог* и *ремък*. Коментарът на пуризма в българската езикова ситуация завършва с обобщението, че той „От гледище на съвременната теория за езикова политика като организиран отпор на чуждите елементи в езика е отживяло явление. Пуризмът е необходима и полезна дейност, ако не е прекален и краен, тъй като влиянието на чуждите езици също има значение за обогатяването на даден език. Пуризмът в българския език може да се определи като умерен“ [Пак там].

В резултат на множество наблюдения върху конкретни прояви на езиково чистачество в българската лингвистика се е натрупала известна литература, която действително позволява да се изрази впечатлението, че от Възраждането докъм Втората световна война са налице няколко вълни на по-ярко изразен пуризм (обикновено свързвани с дейността на И. Богоров, Ал. Т.-Балан и Ст. Младенов), който обаче в сравнение с пуризма в някои други славянски страни би могъл да се окачестви като умерен. Изобщо в по-новата ни езикова история няма лингвист, който, засягайки тази тема, да не изтъква полезността на здравия пуризм, предпазващ българския език от излишно затлачване с чужда лексика.

Проявите на пуризма в българската езикова ситуация от началото на националната епоха (когато езиковият контакт се комбинира с епохата на предстандартизацията) до края на възрожденската епоха в основни линии са изяснени откъм двата вида на пуристичните замени. Натрупаният

² Съвсем друга е темата, доколко примерите са коректни, тъй като веднага възниква въпросът откъде авторката има информацията, че чуждите думи *алабастр*, *аромат* и *канон*, преди да се преведат текстовете, са се употребявали в българска реч и че тъкмо преводачите ги заменят с домашните *стъкленица*, *воня*, *кумир* и *правило*.

фактологичен материал вече е обобщен в цялостно изследване [Николова 2016], в което се изясниха насочеността, целите и резултатите на българския езиков пуризм през отделните етапи на езиковата стандартизация, кои са генераторите му, как се е възприемал от обществото и специалистите филолози. Обобщиха се и се оцениха последствията както за формирането на книжовния език, така и на общественото мнение за облика и употребата му. Изяснени са и манифестациите на пуризма и неговото присъствие в езиковата ситуация в следващия период – след Освобождението до Втората световна война [Колева-Иванова 2019]. Любопитството ми към темата за езиковата чистота обаче продължава и е мотивирана не само от факта, че пуристичните манифестации от миналото имат отношение към много особености на съвременното състояние на българския книжовен език, но и от констатацията, че тя придобива особена острота в „екстремални периоди от живота на етноса, към чието число се отнася и епохата на национално възраждане, и сегашната епоха на глобализация“ [Нещименко 2005: 4]. И доколкото съвременното българско общество се намира в положение на активно протичащи процеси на глобализация, то по тази логика би трябвало да сме свидетели на сериозни пуристични явления. От друга страна, отношението към пуризма е един от важните социолингвистични параметри на сравнително-типологичния анализ на славянските книжовни езици в съвременното европейско лингво-културно пространство [Дуличенко 2009: 38]. Предвид на това смятам, че обзорът на съвременната ситуация има не само прагматичен характер, но и подпомага сглобяването на общата мозайка на езиковите ситуации в славянските страни.

С оглед на рецепцията на пуристичните прояви от обществото не трябва да се отминава фактът, че нагласата за чистота в езика в много висока степен не е рационално отношение на неговите носители. Върху двата вида отношения – рационалното и нерационалното – обръща внимание през 60-те г. Фр. Данеш, определяйки инструменталното и етичното отношение като рационални, а афективното и обичайното като нерационални. Тъкмо обичайното отношение – една оценка, „определена от традициите, от стремежа към спазването на традиционната норма, от нежеланието или даже съпротивата към промени, от стремежа към „защитата“ му, изолирането му и предпазване от сливане с друг език“ [Гладкова 2009: 78] – е психологическата нагласа за негативизма спрямо елементите, които нарушават дълговременното удобно статукво. Възниква въпросът дали това обичайно отношение се е съхранило и днес у носителите на българския език, макар и в имплицитна форма, когато езиковата ситуация е коренно променена. Малките езици, както и езиците с динамично вътрешно развитие, а българският език е в тази група, често са застрашени от чуждоезикови влияния и ако пуризмът е резултат и от езикова ксенофобия, би трябвало днес, в условията на глобализация, да сме свидетели на изразено негативно отношение на българското общество към чуждата лексика, към

нови нетипични образувания, които нарушават езиковия комфорт на едно-две поколения.

Смея да твърдя, че пуризмът не е само прочистването на един език от чужда лексика – това е само върхът на айсберга, това, което е видно и за неспециалиста. Идеята за езикова чистота, една от манифестациите на етническа чистота, се проявява и на лексикално, и на граматическо равнище – в избора на форми и синтактични конструкции, които са изконни, домашни. Пуризмът е и изражение на езикова лоялност – начин да се демонстрира сплотеност на обществото в моменти на национална заплаха: стопанско-политическа, религиозна, културна. Той засяга самата употреба на езика и обикновено еволюира в стремежа към законовата му охрана, в грижата за предимство в употребата му при конкуренция с други езици в държавно-административната формация, в защитата и прославата му в моменти на опасност от глотофагия. Спецификата на проявите му са в зависимост както от идейно-лингвистичната зрялост на обществото и на езиковата политика, така и от етапите на езиковата стандартизация. Според мен в българската езикова история той започва от призива на отец Паисий Хилендарски, който в „История славеноболгарская“ свързва в здраво единство рода (нацията) с езика. Въобще през цялото Възраждане, според едно образно сравнение, „както замърсената вода пречиства водите си, така и езикът ни, при променени политически и културни условия, се отърсва от натрапените му чуждици, възвръща се към славянския си корен, разбира се, с трайните усилия на плеяда родолюбиви книжовници“ [Кювлиева-Мишайкова 2001: XXVI]. Този процес продължава десетилетия след Освобождението. Дали пуризмът с времето заглъхва в условията на българската държавна самостоятелност и се прелива в движението за висока езикова култура, дали постепенно затихва, за да се маскира в различни реформаторски кодификационни актове, е въпрос, чиито отговори не може да претендират за математическа точност – те винаги ще са относителни. Едно обаче е сигурно – отговорите са от значение за съвременната езиковата политика.

Не може да не се забележи една характерна особеност на пуристичните прояви през Възраждането и в наши дни. Българската възрожденска езикова ситуация дава една вече доста ясна картина в това отношение. От едната страна са книжовниците (учители, писатели, публицисти и обществени дейци – създатели на книжовния език), които имат съзнателно, често пъти негативно отношение към влиянието на чуждите езици. То се проявява в прилагането на речници в края на творбите им или в самия текст, където в скоби или чрез пояснения въвеждат домашна дума, по-рядко новосътворена, срещу чуждата, обикновено турска или руска, по-рядко гръцка. Тази им дейност рефлектира върху другата страна: ползвателите на четените текстове (ученическата аудитория и образованите българи), у които се изгражда внимателно отношение към книжовния речник. Ролята на книжовника, казано с други думи, е била водеща и дава

резултати в книжовноезиковата практика – постепенно турската лексика, която има домашни или по-престижни чужди синоними, се измества в периферията на речника, за да стане непозната след едно-две поколения носители на българския език³. Такава е ролята на езиковедите дълго време и след Освобождението – например чистаческите усилия на Ал. Т.-Балан и Ст. Младенов са рефлектирали не само върху обществената нагласа към чуждиците, но и редица техни неологизми са се възприели и днес са в широка употреба.

Ролята на езиковедите според мен обаче се променя около Първата световна война, когато обществото започва да не се влияе в такава степен от мнението на професионалистите и да приема чуждата лексика (главно от западноевропейски произход) като престижен инструмент за културна интернационализация и европеизация. За сметка на това, особено вече през 30-те г., когато се появява ново средство за всеобщо осведомяване – радиото, речта на говорителите, редакторите и журналистите, на интелектуалния елит и политиките става образец за критерий и подражание, вкл. и на модерен речник. Този процес се засилва особено много след Втората световна война, когато на сцената се появява и телевизията, а по-късно и интернет пространството. Така ролята на специалиста езиковед се променя изцяло. Той вече не е институцията, която реално може да повлияе на езиковото поведение на обществото по няколко причини. Училището, където се усвояват езиковите норми и се възпитава отношението към езика⁴, вече не е фактор номер едно за подрастващите носители на българския език. По-престижни от него се оказват средствата за всеобщо осведомяване, а днес – особено електронните медии и различните интернет платформи, улесняващи и многократно умножаващи комуникацията. Всъщност именно те са образците, които определят употребата, и тъй като са разнородни и неконтролирани, тъй като са несравнимо повече – на практика в интернет пространството, телевизията и радиото би могъл да присъства всеки, процесите на заемане стават неуправляеми. У носителите на българския език критериите за чужда/домашна лексика се размиват и не действат с еднаква сила върху ползвателите на книжовния език. Тук се намесва въобще ценностният критерий, който несъмнено има и езиков израз. Ролята на езиковеда става свършено друга – той вече следва употребата (в това число и лексикалната), за да я опише и кодифицира тогава, когато добие характера

³ Съдбата на турската лексика има много аспекти. Факторите, способстващи постепенното ѝ редуциране в българския език, са няколко. Може би най-важният, изтъкнат от М. Виденов, е че „никога не е имало такъв обществен императив, който окончателно да я приглуши и изтрие от съзнанието на българите, включително и на интелигенцията“ [Виденов 2005: 206].

⁴ За отношението и поведението на личността и обществото, обвързани с процеса на формиране на общественото мнение за езика, или за т.нар. атитуди вж. по-подробно у Кр. Алексова [Алексова 2002].

на преобладаващо общо. Не трябва да се подмине и фактът, че заемането на чужда, главно англо-американска лексика е улеснено с оглед на аналитичния характер на българския език. Тя се вгражда сравнително безпроблемно в лексикалната система, като се има предвид, че морфологичното ѝ приспособяване не е усложнено от категорията падеж, а прилагателните имена вече рядко се приспособяват словообразователно чрез различни суфикси – вж. напр. функционирането на думи като *бизнес*, *интернет*, *джаз*, *тенис*, *голф* и мн.др. и като съществителни, и като прилагателни имена.

Докато през XIX в. и първата половина на XX в. пуристичната доктрина е била привилегия предимно на най-видните представители на тогавашната обществена, културна и научна мисъл, по-късно темата за езиковата чистота става всеобщо достояние. Респонденти на този въпрос в такъв случай, от една страна, са специалистите езиковеди, а от друга – неизкушените от лингвистиката ползватели на българския книжовен език, които в новата езикова ситуация участват активно и широко както в устното, така и в писменото общуване. Позиция по проблема заемат мнозина български езиковеди. Особено място имат онези от тях, които са съпричастни на въпросите на езиковата култура, тъй като пуризмът, особено след Втората световна война, прераства в славянските книжовни езици в движението за висока езикова култура.

Един от тях е Тодор Бояджиев, който нееднократно засяга темата за прекомерния прилив предимно на английска лексика. Той констатира, че „Привържениците на пуризма защитават богатството и традициите му (на езика, бел. моя), ефектно критикуват все повече увеличаващия се брой английски думи в него, призовават да не се отказваме от родния си език и защитават богатите му словообразователни възможности и синонимия... Обикновено специалистите не участват в тези спорове или се включват в тях с известна резерва, защото в лингвистиката отдавна и безспорно е доказано, че заемането на лексика е един от най-известните начини за обогатяване на езиците. Специалистите имат задължението да събират фактите и да ги анализират, за да направят конкретни изводи и препоръки. От техния анализ, в случая с англицизмите, се вижда, че те по различен начин се разпределят, употребяват, усвояват и задържат в книжовния български език, който обаче сам определя какво му е нужно в определен период от развитието му... Опитите да се ограничи употребата на английските термини и да се води борба срещу тях, за да се запази езикът чист, е излишно губене на време. Това разбира се не означава, че трябва да се приемат безкритично всички думи от английския език“ [Бояджиев 2005: 14].

Три години по-късно Т. Бояджиев продължава темата за езиковата чистота в обширна студия. Обобщавайки мнения и на други специалисти, той смята, че „Заетите думи в българския език започват да се оценяват от гледище на тяхната потребност, яснота и функция, и не се отхвърлят за сметка на точността и богатството на израза, разумно се оценява тяхната

конкретна употреба и стилистична потребност, защото „Силата на езика се състои не в отхвърляне на чуждия елемент, а в неговото асимилиране“ (Й. В. Гьоте). Това обаче не означава, че всяка обоснована грижа за чистотата на езика трябва да се смята за ненужна – когато се използват неуместно чуждици, които имат български съответствия със същото значение“ [Бояджиев 2012: 49]. Верен на прагматичните си възгледи, той смята, че регистрирането и „узаконавяването“ на големия брой чужди думи в българския книжовен език е по силите на специалистите, чиито съзнателни усилия могат да имат трайно значение само когато улесняват естествения му ход. Тяхната употреба от езиковото общество е необходимост със сложни социални параметри, затова и напразни биха били очакванията тъкмо лингвистите да „забранят“ или да „позволят“ на езиковия колектив да употребява една или друга нова чужда дума. Решаването на такава задача би могла да се изведе по-скоро от социолингвистичните прогнози.

Приливът на чужда лексика в най-масово ползваната сфера – медийната, се коментира не само от специалистите, но и от образованите потребители на класическите (хартиени) и електронните медии. Малък пример за това бе наскоро коментираната „нова“ дума *релевантен* в израза „Изказването на президента не беше релевантно“. Въпреки обяснението ми, че тя никак не е нова, бях репликирана с въпроса „А как учениците или читателите, които не са високо образовани, ще разберат написаното?“⁵. По тази причина лингвистите свързват психологическата нагласа към чистотата на езика и с различния социален произход, познавателен опит и образователен ценз на носителите на един език, с потребността им от разширяване на езиковата си компетенция. В своя публикация Б. Георгиев изразява мнението, че ако днес може да се говори за пуризъм в България, то той е породен от патриархалното мислене, което се противопоставя на глобализацията и културно-техническия космополитизъм на постмодерното време [Георгиев 2006]. Не може да не направим асоциация с елитарната форма на пуризма, към която гравитират позициите на автора. Възникването и актуалността му обаче, според мен, несъмнено се свързват с процеси, обратни на космополитизма, а именно с национализма, който за някои европейски народи е актуален през XX в., дори и в наши дни (напр. в Македония, Хърватска, Турция и другаде).

Тази нагласа, от една страна, е различна в книжовни езици с дълъг или по-кратък „стаж“, а от друга – има сериозно отношение към общите

⁵ Този и други подобни примери повдигат въпроса за какви чужди думи въобще се говори – за терминологията, която постепенно разчупва границите на специализираните сфери и се употребява широко, т.е. за комуникативни смущения при т.нар. детерминологизация; за напълно нова, главно терминологична и специална лексика, назоваваща също така нови реалии от света на комуникациите, науката и техниката; или за думи, обикновено англицизми, употребявани вместо домашни поради (временна) мода предимно в разговорната реч и жаргона.

културно-исторически и идеологически процеси, и се оказва в крайна сметка, че не е подвластна единствено на отминали времена. Отнесени към българската езикова ситуация, тези процеси благоприятстват едно общо взето лежерно отношение към чуждата лексика (вж. диалозите в приложението). Една от причините за това е, че новобългарският книжовен език е официален държавен език от 1878 г., следователно вече повече от 140 г. не е застрашен от чужди конкуренти. Второ, от началото на XX век той е вече окончателно формиран и се намира в процес на функциониране и усъвършенстване в общество с изразени усилия за културна интеграция с развитите европейски страни (започнали впрочем още към средата на XIX век – да си спомним комедията на Д. Войников „Криворазбраната цивилизация“). Малцина ползватели на българския книжовен език изпитват недоверие към стабилността на неговата саморегулираща се система. Налице са следователно условия за не толкова строго отношение към чуждоезиковия елемент. На трето място, отношението на специалистите е по-скоро прагматично-рационално. Верни на линията на плурализъм при решаването на нормативни и кодификационни проблеми, повечето български езиковеди не заемат авторитарна позиция и оставят в много случаи възможността свободната конкуренция да реши полезността на единия или другия вариант. За това свидетелстват впрочем многото правописни, акцентни, словообразователни и морфологични дублети в речника на българския език, а така също и толерантността към новите форми при актуализиране на кодификацията⁶. В резултат от тези процеси, ако днес в българската езикова ситуация може да се говори за пуризм, не може да не се забележи, че той „се пропагандира само от патриотично настроени хора и има периферен и елитарен“⁷ характер [Бояджиев 2012: 62].

Провокирана от обобщението, си поставих за задача да прочета в различни форуми в интернет пространството мнения на носители на българския език, неизкушени от филологията. Интересът към темата всъщност не изненадва, тъй като пуристичната доктрина е една от основните теми в народната лингвистика [Langer, Davies 2005: 3]. Оказва се, че към нея са съпричастни не само патриотично надъхрани политици и елитни интелектуалци, настроени консервативно и стремящи се към езиков

⁶ Например допускането на формите за човек след числително бройно – *двама, трима* и т.н. *човека*, вм. до неотдавна единствено правилното *двама, трима* и т.н. *души* [вж. *Нов правописен речник на българския език*. София: Хейзъл, 2002], както и кодифицирането на думи и значения с кратък стаж от разговорната реч (от типа на *заменка, общопрактикуващ, безкултурие, ноктопластика, новинарство* и мн.др.).

⁷ В значението на определението *елитарен* в този случай разбирам не съдържанието на термина *елитарен пуризм* от класификацията на Гиърс, а принадлежността на пуристичните актове към една неголяма група от интелектуалци и обществени дейци, образуващи елита на нацията, чиито усилия нямат масов характер.

перфекционизъм. В различни блокове сравнително млади хора от двата пола обсъждат употребата на лавината англо-американизми, проявявайки прекрасен езиков усет, и в същото време критикуват неуместни и недобре формулирани предложения в законопроекти за езика. Приятно впечатление правят точните наблюдения, хубавите примери (понякога акуратно подредени в списъци или в съчинени абсурдни текстове), чувството за хумор, трезвостта и адекватността на предложенията и коментарите им. Общото мнение, което отстояват – за доказателство привеждам няколко приложения, е, че приливната вълна от чужда лексика е модно явление, което рано или късно ще загуби своята привлекателност, ще намалее и ще останат само онези лексикални единици, от които българският език наистина се нуждае. Това доказва, че усетът за езикова чистота – като нагласа и отношение, но не и като движение – е жив в българското общество, макар и да липсват условия за крайни чистачески прояви. В този смисъл намирам за максимално близки позициите на специалистите езиковеди и неспециалистите ползватели на българския книжовен език.

ПРИЛОЖЕНИЯ

I. Първото приложение представя избрани цитати от разменени мнения по темата „Език и общество“ в кн. 1 на сп. „Език и литература“ от 1994 г., с. 52–65⁸ (рубриката „Разговор в редакцията“). В разговора участват **български интелектуалци** – лингвисти, писатели и журналисти, които оформят две групи. Първата група е представена от пуристите песимисти, изразяващи тревожно отношение към чуждоезиковото влияние. Н. Хайтов например смята, че „чистотата на българския език отива към влошаване“, че се получава „срив“ в него (дава за пример специализирани учебници). Той търси намесата на институции, предлага гласуване на закон за чистотата на езика (с. 53–54). Подобно мнение изразява и Л. Дилов, за когото е налице силно „замърсяване на българския език“. Той обаче констатира трезво, че срещу модата в езика не можеш да се бориш (с. 55–56). Втората група е представена от специалисти филолози, придържащи се към професионална оценка и прагматизъм в съжденията си. „Наивно е да се борим срещу чуждите думи“ смята проф. М. Виденов (с. 61). Визирайки липсата на т.нар. „първи филолог“, чието меродавно мнение да господства в общественото пространство, А. Пачев казва: „България няма нужда от супермен, който да каже: тръгвате натам и пишете по този начин“ (с. 64).

II. Второто приложение е редактирана (с оглед на правописа, пунктуацията и излишната информация) версия на диалози в няколко форума от 2018 г., илюстриращи двата типа **професионално неангажирани ползватели на българския книжовен език**, чийто езиков комфорт е

⁸ Разговорът продължава и в кн. 2 от същата година.

нарушен от новата чужда лексика – по-нетърпимите към нея и по-толерантните.

1. автор: Какво мислите за масовото нахлуване на чуждици в българския език? Нямам предвид думи, които се използват от векове и за тях няма друга българска дума (*кибрит* или *келеш* например) или чуждици, които идват покрай развитието на техниката (*компютър*, *хард драйв*, *синтез* и т.н.), а за новите думи, с които масово ни заливат медиите (думи като *анонсирам*, *хепънинг*, *прелиминарен*, *импийчмънт*) и тийнейджърите (*гърла*, *фен*, *юзър*). Темата ми е продиктувана от наскоро гледано предаване по българската телевизия, в което известна журналистка заяви, че еди кой си анонсира нещо си. Много грозно ми се стори. Не стават ли някои хора смешни в стремежа си да се покажат за начетени? На мен лично ми е много противно, като чуя подобно изказване, а още повече, когато идва от журналист. Бих подкрепила закон, ограничаващ използването на такива думи в медиите и държавните институции, въпреки че, съзнавам, би бил недемократичен. Не трябва ли да има някаква мярка в използването на тези думи или поне да се спре нахлуването на нови? Не бих искала след време младите да казват нещо от сорта „По време на хепънинга една гърла анонсира, че е взела прелиминарно решение относно юзърите на нетуърка“. Вие какво мислите – ползвате ли такива думи, правите ли забележки на децата си и въобще какво ви е отношението към това явление?

2. автор: Темата ти е наистина много интересна, но си мисля доколко езикът подлежи на законово регулиране.

3. автор: Много са ми смешни хората, които скачат против латиницата и в следващия миг излизат с някоя засукана англоезична фраза. Не графемите са важни, а духът на езика, който ние пускаме да си ходи ей така. Всъщност на 24 май празнуваме само тялото на езика, а съвсем забравихме, че духът му ни напуска. Искрено вярвам, че езикът ни ще намери сили да се пребори. И не става дума за лексикален пуризъм, а за чистота на езика ни на всякакво ниво. Иначе думи всякакви... Познаваш ли българския толкова добре, че да не се двоумиш да използваш някакъв израз и да не посягаш към „реди-мейднатите“ английски и други инакоезикови фразички?

4. автор: В крайна сметка важното е да се разбираме помежду си :)

5. автор: И според мен, ако ще се борим за чист език, то трябва да е във всякакъв смисъл, ъндърстенд?

6. автор: То без чуждиците не може, те осъвременяват и освежават езика ни. Как да наречем тогава онази клечка, с която може да си запалим цигара или гаража на съседа – има само един отговор и той е кибрит.

7. автор: Чуждиците са необходими, когато езикът трябва да се нагоди към промените в ежедневието на хората. Дори французите използват чуждици.

8. автор: Има разлика между чуждици, за които няма точна и кратка българска дума (най-често това са термини), и директно използвани английски изрази и думи от типа на „*щото съм куул*, *като ги използвам*“.

Дразня се на *мен, куул, пърформанс, шит*, както и на куп думи от сферата на мениджмънта и политиката (в една тема във форума имаше такъв списък). За съжаление все по-често ги чувам и като че ли вече ми правят все по-малко впечатление. Ениуей...

9. автор: Някой не спори за утвърдилите се чуждици или когато някой иска да си помогне с дума, за която не се сеща на български, но тези определено не са от тях: *ениуей, пърхепс, ъндърстенд, редимейднати* (как пък мразим английски думи с български окончания, не че не ги ползвам и аз...), колкото за духа на езика, смятам че умението да пишеш и говориш ясно запада... Причини много и нито аз съм човекът, нито тук е мястото да ги нищим.

10. автор: И тук някой, по-философски настроен, би казал, че духът на езика се променя с духа на хората. Аз обаче, само реторично, бих попитала: духът на кой български език – този, на който се говори на улицата, този, на който се говори в академичните среди, този, на който са написани най-добрите български литературни творби, този, на който пишат медиите (ох!)...? А сега признанието – не съм сигурна дали някога съм познавала българския език наистина добре. Още по-малко съм сигурна дали знам какво точно означава „духът на езика ни“. Със сигурност обаче в момента имам проблем с използването му и съвсем съзнателно се опитвам да го реша. Смятам, че си заслужава.

11. автор: Запазването на езика е остарял идеал. Бири две, едно шкембе – непобедим режим!

12. автор: Съгласна съм, че без чуждици, в която и да било сфера, не може, и за това казах, че съм против лексикалния пуризм. Тези думи са продуктивни и карат езика да се разв/бива... Но съм категорично против изрази, които нямат нищо, ама нищо общо с българския... Има десетки примери, които вече не ни рингват белове като чуждици, но е срамно да не прибъгваме до ресурсите на нашия си език, който е много по-красив от директните английски (в най-честия случай) изрази.

III. Третото приложение представлява откъси от статията „Език в параграфи“ на журналистката Люба Йорданова във в. „Капитал“ от 5 август 2011 г., в която обобщава темата за чуждата лексика в **българския парламент** по следния начин: „Промените в българския език развълнуваха и депутатите в Народното събрание. Само за няколко месеца трима народни представители се активизираха да опазват книжовния език. Пръв инициативата пое Емил Караниколов от ГЕРБ, който, използвайки железния аргумент, че „българският език трябва да стане разбираем за баба Пена от Бусманци“, се закани да внесе законопроект за „чистотата на българския език“. По-чевръст обаче се оказа Любен Корнезов от БСП, който през юли представи готов текст на своя проектозакон (може би защото вече беше внасял подобен през 1999 г.). Нормативният акт предвижда създаването на държавна комисия, която да се грижи за опазването и развитието на българския език... Накрая в дебата се включиха и „Атака“. Тяхната идея е

специален съвет за българския език към Министерския съвет да се занимава с чистотата на книжовната реч, да изготвя и публикува в Държавен вестник (сякаш някой го чете) правилата. А за да не се обърка някой чий е законопроектът, в него е включен и текст, който забранява новинарски емисии на чужд език в националния ефир на обществените медии“.

IV. Четвъртото приложение е съставено от откъси от статията на журналистката Ина Друмева от 22 август 2011 г. в електронния вестник News.bg⁹, озаглавена „Не чуждиците са проблем, а промяната в правописа след 1944 г.“¹⁰. Статията е коментирано изказване на **министъра на просветата** Владимир Игнатов, който смята, че „няма нужда от нов закон за българския език, защото езикът е саморегулираща и саморазвиваща се система“. По думите му забраната за използване на чуждици е абсолютно ненужна. Според министъра едно законодателство в тази насока няма да помогне с нищо... чуждиците не са толкова страшни. „Българският език е подложен на хилядолетен натиск. Има много думи, които нямат славянски произход, но вече са български“, коментира Игнатов. Според него една забрана на чуждиците би била неуспешна. „Как ще наричаме тогава университета, катедрите, доцентите, професорите? А парламентарната комисия как ще наричаме?“, запита риторично образователният министър. По думите му нямаме нужда България да преживява отново „този патриотичен, пуристичен спазъм за последен път отпреди 50 години. След това са правени такива опити, но няма нужда от него.“

Цитирана литература

Алексова 2002: Алексова, Кр. Съвременният българин за своя език. <<http://liternet.bg/publish7/kaleksova/ezik.htm>>.

Бояджиев 2005: Бояджиев, Т. Националният език в условията на чуждо влияние и глобализация. – Български език, 2005, кн. 4, с. 5–15.

Бояджиев 2012: Бояджиев, Т. Езикова ситуация у нас в исторически и съвременен план и европейската езикова политика. – В: Книжовен език и диалекти. Избрани трудове. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2012, с. 41–87.

Виденов 2005: Виденов, М. Диглосията. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2005.

Георгиев 2006: Георгиев, Б. Езикът, на който говорим за битието на езика. – LiterNet. 5 (78). http://liternet.bg/publish4/b_georgiev/ezikyt.htm.

Гладкова 2009: Гладкова, Х. Кодификацията на българския книжовен език – структурно-езиков или социолингвистичен процес? – В: Отговорността пред езика. Книга 3. Сборник, посветен на 65-годишнината на проф. Кина Вачкова. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2009, с. 74–86.

Дуличенко 2009: Дуличенко, Ал. Славянские литературные языки в европейском лингвокультурном пространстве (о некоторых возможностях

⁹ http://news.ibox.bg/news/id_991101154

¹⁰ Промяната в правописа е през февруари 1945 г.

сравнительно-типологического исследования). – В: Отговорността пред езика. Книга 3. Сборник, посветен на 65-годишнината на проф. Кина Вачкова. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2009, с. 34–40.

Колева-Иванова 2019: Колева-Иванова, К. Българският пуризм от Освобождението до Втората световна война (1878 – 1939 г.). Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2019.

Кювлиева-Мишайкова 2001: Кювлиева-Мишайкова, В. Предговор. – В: Градиво за български речник на Кузман Шапкарев. София: Аура, 2001, с. I–XXVI.

Нещименко 2005: Нещименко, Г. П. Проблема пуризма как предмет лингвистических дискуссий. – В: Пуристические тенденции в истории славянских литературных языков. Сборник тезисов, Москва: РАН, 2005, с. 3–5.

Николова 2016: Николова, Н. Пуризмът в епохата на Българското възраждане. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2016.

Попова 2007: Попова, М. и кол. Терминологичен речник по хуманитарните науки. София: Наука и изкуство, 2007.

Cuřin 1985: Cuřin, Fr. Vývoj spisovné češtiny. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1985.

Geers 2005: Geers, M. A Comparative Study of Linguistic Purism in the History of England and Germany. – In: Langer, N., W. V. Davies. Linguistic Purism in the Germanic languages. Berlin, New York: De Gruyter, 2005, p. 97–104.

Havránek 1936: Havránek, B. Vývoj spisovného azyka českého. – In: Československá vlastivěda. Řada II. Spisovný jazyk český a slovenský. Praha: Sfinx, Bohumil Janda, 1936.

Langer, N., W. V. Davies 2005: Langer, N., W. V. Davies. Linguistic Purism in the Germanic languages. Berlin, New York: De Gruyter, 2005.

БЪЛГАРСКИ ФРАЗЕОЛОГИЗМИ ЗА „ДОБРИЯ“ И „ЛОШИЯ“ ЧОВЕК (СТРУКТУРНИ И СИНТАКТИЧНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ)

Ани Ангелова
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“
e-mail: a.angelova@shu.bg

BULGARIAN PHRASEOLOGICAL UNITS ABOUT THE „GOOD“ AND THE „BAD“ PERSON (STRUCTURAL AND SYNTACTIC CHARACTERISTICS)

Ani Angelova
Konstantin Preslavsky University of Shumen
e-mail: a.angelova@shu.bg

Abstract: The report examines a small fragment of the linguistic value picture of Bulgarians, reduced to the presentation of the „good“ and „bad“ person in Bulgarian phraseology. The focus is on phraseological units (PE), which are examined in two aspects – syntactic and structural. The syntactic classification distinguishes phraseological units according to their relevance to the parts of speech, and the structural classification includes the division of FEs into verb and non-verb FEs. When examining the FE, additional features were analyzed according to the presence of autosemantic words in the composition of the FE.

Key words: phraseological unit, phraseological picture of the world, syntactic classification, structural classification

Фразеологизмите¹ са етноспецифични устойчиви езикови единици, които внасят колорит във всеки един език. Освен че му придават характер и разнообразие, те отразяват бита, ценностите и междуличностните отношения, тясно свързани са с реалността, която ни заобикаля. Чрез тях социумът изразява оценки за човешкото поведение, назовава чувства и емоции. Те представляват изрази с „относително постоянен състав и характер и с възпроизводимост в готов вид“ [Калдиева-Захариева 2013: 29–30], които съхраняват натрупания житейски опит на общността, отразяват нейния културно-национален светоглед и допринасят за обогатяването на езика, предавайки се от поколение на поколение.

В последно време в сферата на езиковедските изследвания основно внимание се обръща на човека, „на действащия езиков субект, като се предпочита да се разглежда не езикът, а речевата му дейност“ [Стефанова 2014: 12]. Изследователите на фразеологичната наука също поставят човешкия индивид на централно място, като пречупват научните си

¹ Термините фразеологизъм и фразеологична единица (ФЕ) се приемат за синоними.

търсения през призмата на антропоцентричния подход, който поставя в средоточието си проявлението на човешкия опит, мислене, ценностна система и т.н.

Настоящата разработка има за цел да проследи проявата на едни от основните аксиологични човешки черти – добър и лош – в българската фразеология. Изборът именно на тези характеристики е обусловен от няколко съображения. На първо място, значителна част от фразеологичните единици (ФЕ) се отнасят до тематичната група „човек“, до неговата идентичност, нравственост и поведение. На второ място, темите за добротата и лошотията са застъпени в множество произведения в литературата и фолклора, тъй като принадлежат към ценностната система на колективното съзнание. Те функционират като екзистенциални оценъчни категории и са обект на изследване във философията, етиката, религията, фолклористиката, лингвистиката и други научни области. Дело са на човешкото съзнание, действията и неговото отношение към другите и към света около него. На трето място, качествата „добър“ и „лош“ са част от българската оценъчна картина на света и са важен маркер в отношението позитивно:негативно [Илиева 2018].

За всяка отделна личност важат различни ценностни ориентири и за тяхното проявление обикновено съдействат антиценностите, т.е. отклоненията от ценностите [Павлов 2013]. Много често ценността „може да бъде разкодирана чрез антиценността и обратното. Ценно и антиценно могат не само да бъдат антиподи. Те могат да разменят ролите си в определен езиков континуум, да се допълват и да са взаимнозаменими“ [Седакова, Мичева-Пейчева 2020: 135]. В този смисъл „доброто“ и „лошото“ предимно се разглеждат в опозиция, като могат да бъдат приведени няколко аргумента в подкрепа на това твърдение. Например в Речника на българския език [<https://ibl.bas.bg/rbe/>] в речниковите статии за тези две човешки качества ясно се откроява тяхната противоположност, тъй като след тълкувателната дефиниция непосредствено е отбелязано и срещуположното качество. Ако приемем, че това решение е съзнателен лексикографски избор, спонтанната проява на подобна опозиция се наблюдава в резултатите от проведения свободен асоциативен експеримент, представени в речника на Е. Герганов и колектив „Български норми на словесни асоциации“ (1984), дигитализиран от Лабораторията по приложна лингвистика „Аксела Лазарова“ към Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“ (<https://lablass.fhn-shu.com/>). Подобен тип експерименти се оказват релевантни не само „за изучаване на понятийното, основното значение на думата като лексикална единица“ [Попова 2020: 42], но и са „ценен източник на информация при изучаването на особеностите на културната, професионалната и социалната диференция на езика“ [Попова 2020: 46]. В

тази връзка по-долу са изобразени първите два отговора, които са посочили анкетиранияте (1000 души) срещу думите стимули² „добър“ и „лош“.

ДОБЪР

човек – 267 отговора (26,7%)

лош – 204 отговора (20,4%)

ЛОШ

добър – 260 отговора (26%)

човек – 204 отговора (20,4%)

Въз основа на цитираната информация от речника на словесните асоциации се потвърждават няколко факта – първо, в съзнанието на респондентите двете качества фигурират като стабилна антонимна двойка, макар и подадените отговори да са дело на първична несъзнателна реакция; второ – анкетиранияте окачествяват дихотомната двойка изцяло с индивида, а не с предмети, случки и др., т.е. можем да заключим, че се възприемат като типични човешки качества. Докато очертаните резултати от асоциативния експеримент експлицират изводи на базата на спонтанни реакции и мисловни връзки, то във фразеологията се изобразяват закодирани културно установени модели на колективното съзнание. Именно затова интерес за нас представляват два аспекта на реализацията на добротата и лошотията като културни представи в българската фразеология.

В настоящото изследване обект на коментар са общо 58 ФЕ – 31 със значение „добър човек“ и 27 ФЕ – „лош човек“. С оглед на многоаспектния характер на темата вниманието е ограничено единствено до тяхната структурна и синтактична организация. Тези характеристики са в помощ при „изясняването на същността на фразеологизма като специфична самостоятелна езикова единица“ [Калдиева-Захариева 2005: 309]. Представените ФЕ са екскерпирани от няколко речника – „Фразеологичен речник на българския език“, т. I и II, 1974 – 1975; „Нов фразеологичен речник на българския език“, 1993; „Малък фразеологичен речник на българския език“, 1998; „Фразеологичен речник на българския език А – Я“, 2014; „Фразеологичен речник на българския език за ученици“, 2019 и от електронния портал www.frazite.com. Тъй като е много трудно да прецени какво е добро и какво е лошо, а и тези две абстрактни понятия са твърде необятни [Панчев 2010], подборът на анализирания материал (с няколко изключения) е сведен до разглеждането на ФЕ, чиято семантика е „добър човек“, „добър съм“, „добродушен“, респективно „лош човек“, „зъл човек“, „лош съм“, без синонимичните им варианти, затова и изследваните ФЕ са ограничен брой.

Структурната класификация представя лексикалните елементи като част от формалната характеристика на ФЕ. Настоящият текст включва както разграничението на ФЕ на глаголни и безглаголни, тъй като „глаголът присъства в най-голямото количество изрази при реализирането на

² В проведения свободен асоциативен експеримент са използвани общо 200 думи стимули, но за целта на изследването са анализирани резултати само на 2 стимула.

разнообразни структури“ [Калдиева-Захариева 2013: 168], така и граматичните модели, които изграждат ФЕ. Обект на анализ са и допълнителни характеристики според броя на автосемантичните думи в състава на ФЕ (т.е. дали примерите са моноелементни, биелементни, или полиелементни ФЕ). Трябва да се отбележи, че минималният брой компоненти, които една ФЕ трябва да съдържа, е два, като изискването е поне единият да е пълнозначна, автосемантична дума. Такива минимални ФЕ са рядко срещани в българския език и обикновено включват предлог + съществително име – *до крак, до гроб* и др.

Синтактичната класификация има за цел да представи съответствието на ФЕ с частите на речта, както и самата синтактична функция на ФЕ. За реализирането им според Т. Бояджиев спомага „вътрешната организация“ [Бояджиев 2011: 306] на ФЕ, т.е. структурата им, докато Ст. Калдиева-Захариева е на мнение, че не структурата, а „семантиката определя съответствието на познатите части на речта, както и синтактичната функция на фразеологизма“ [Калдиева-Захариева 2005: 157]. Безспорен е фактът, че значението на ФЕ играе огромна роля при цялостния анализ на ФЕ, но то ще бъде обект на коментар в други изследвания.

Според синтактичната служба, която ФЕ изпълняват в изречението, Ст. Калдиева-Захариева (мнението ѝ споделят Е. Недкова (2009), Т. Бояджиев (2011), В. Въртов (2015), и др.) различава следните видове ФЕ:

- субстантивни – значещи лице или предмет (*дебела глава*);
- адективни – представящи качествена характеристика на лице или предмет, която може да е същинско качество или да посочва състояние (*в гората расъл*);
- вербални – изразяващи действие (физично или психично), състояние или отношение (*ловя мухи*);
- адвербиални – характеризиращи дадено действие или „степен на качествената характеристика на лице или предмет“ [Калдиева-Захариева 2005: 314] и показващи начин, време, място, количество, степен или причина (*на един дъх*);
- междуметни – означаващи емоция, отношение, отличаващи се с ярка експресивност (*и таз добра*).

Като отделна група се обособяват ФЕ изречения – тези ФЕ се употребяват като цели изречения – прости или сложни. Характерно за тях е, че могат както да съдържат глагол в състава си, така и да са безглаголни. Обикновено те се изключват от състава на същинските фразеологизми, тъй като „не назовават понятие, а съждение“ [Бояджиев 2011: 304] (*Устата му мирише на мляко*).

I. Структурни характеристики на ФЕ за „добър“ човек

1. Безглаголните ФЕ имат значително присъствие, като са представени с близо 48% от общия брой ФЕ (15 от 31). При тях процентното съотношение се разпределя по следния начин: 0% моноелементни, 87% биелементни и

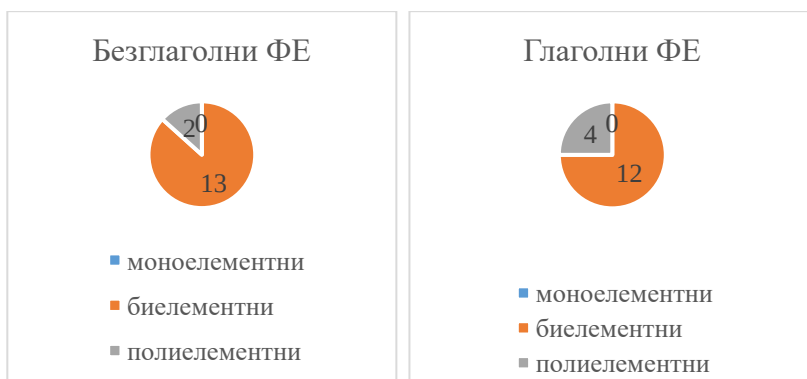
13% полиелементни. Доминиращият компонент е съществителното име. Често срещано е прилагателното име, а числителното име, наречията, местоименията са с ограничена употреба и се срещат рядко. При биелементните безглаголни ФЕ (13 ФЕ) най-многобройни са конструкциите, включващи *прилагателно и съществително – златно сърце; божя кравица; добрият самарянин* и др. Типична е и комбинацията на *предлог + прилагателно + съществително – с меко сърце; на добра воля; с голямо сърце* и др. Единични прояви се наблюдават при конструкции *съществително + съществително (душа човек)* и *числително + съществително (един път)*. Само една ФЕ има статут на устойчиво сравнение – *като агне кротък*. Полиелементните безглаголни ФЕ са малобройна група, представена от две ФЕ – *сърце и бял дроб* (с конструкция *съществително + съюз + прилагателно + съществително*) и едно устойчиво сравнение – *благ като мехлем на рана*.

2. Глаголните ФЕ са останалите 52% от общия брой ФЕ (16 от 31), които имат в състава си глагол, който има ключово значение при изграждането на цялостния образ. Моноелементни глаголни структури в ексцерпирания примери липсват. Най-многобройни са биелементните структури (повечето в съчетание с предлози и съюзи), съставляващи 75% (12 ФЕ), а със значително по-малка наличност са полиелементните структури, представени с едва 25%, или 4 ФЕ. Почти при всички ФЕ се употребява съществителното име като компонент, което го извежда като най-предпочитано. Останалите части на речта се наблюдават по-рядко.

При биелементните глаголни ФЕ най-разпространена е конструкцията *глагол + съществително (имам сърце, подавам ръка* и др.). Към тази група следва да се отнесат и ФЕ, съдържащи кратки местоименни форми – *нямам си акрана; давам си душата* и др. Следва конструкцията *съществително + спом. глагол/глагол – върхът съм, душа давам* и др. Единични случаи се наблюдават при следното построение: *прилагателно + местоимение + спом. глагол + съществително (меко ми е сърцето)* и *съюз + глагол + съюз + глагол (ни гори, ни пали)*.

Полиелементните глаголни ФЕ са представени чрез следните два типа конструкции: *глагол + прилагателно + съществително – имам меко сърце и имам златно сърце; предлог + съществително + съществително + глагол (на мравката път правя и на мравката път струвам)*.

По-долу е представено графичното изображение на глаголните и безглаголните ФЕ за „добър“ човек.

Диаграма 1. Структурна класификация – „добър“ човек

От представените характеристики на структурната класификация за „добър“ човек може да се направи следното кратко обобщение:

- безглаголните и глаголните ФЕ са представени почти в равна степен;
- биелементните ФЕ заемат най-голям дял;
- най-продуктивна конструкция при безглаголните биелементни ФЕ е *прилагателно + съществително*, а при глаголните биелементни ФЕ – *глагол + съществително*.

II. Структурни характеристики на ФЕ за „лош“ човек

1. Безглаголните ФЕ при „лошия“ човек присъстват осезаемо с 56% (15 ФЕ от 27). Липсват моноелементни ФЕ, а биелементните доминират над полиелементните, съответно 80% (12 ФЕ от 15) към 20% (3 ФЕ от 15). Конструкциите при биелементните и полиелементните безглаголни ФЕ са предимно съчетание от *прилагателно + съществително* и обратно, например *черна душа, изчадие адово, змия усойница, стока черноока, ангел на лице, дявол на сърце* и др. Само един пример е установен за полиелементна безглаголна ФЕ, представляващ устойчиво сравнение – *благ като мехлем на рана*.

2. По-голямо разнообразие се наблюдава при глаголните ФЕ, макар че са по-малко на брой ФЕ (44% или 12 ФЕ от 27). Отново моноелементни ФЕ не се срещат, а биелементните и полиелементните глаголни ФЕ имат незначителна разлика (съответно 7 ФЕ от 12 и 5 ФЕ от 12). Биелементните глаголни ФЕ са представени с една обичайна конструкция – *глагол + съществително* – *навирвам рога, имам зъб* и др. Друга конструкция е *глагол + съществително*, но с участието на кратката форма за лично местоимение (*дразни ме Панчо*) или на притежателно местоимение (*показвам си рогата*).

Полиелементните ФЕ притежават разнообразни конструкции като *глагол + предлог + прилагателно + съществително* – *вървя (ходя) по крив <и> (лош<и>) път<ища>*; *съществително + местоимение + спом. глагол*

+ глагол + предлог + съществително – *змия му е плюла в устата*; отриц. частица не + спом. глагол + съществително + предлог + съществително – *не съм цвеле за мирисане* и др.

На изображението нагледно е представена графиката на разпределението на глаголни и безглаголни ФЕ за „лош“ човек.

Диаграма 2. Структурна класификация – „лош“ човек

Основните обстоятелства, които могат да се открият при структурните особености за „лош“ човек, са:

- безглаголните ФЕ са повече от глаголните;
- безглаголните биелементни ФЕ превъзходат по брой глаголните биелементни ФЕ;
- основен структурен модел при безглаголните ФЕ е *прилагателно + съществително* и обратно, а при глаголните – *глагол + съществително*.

III. Синтактични особености на ФЕ за „добър“ човек

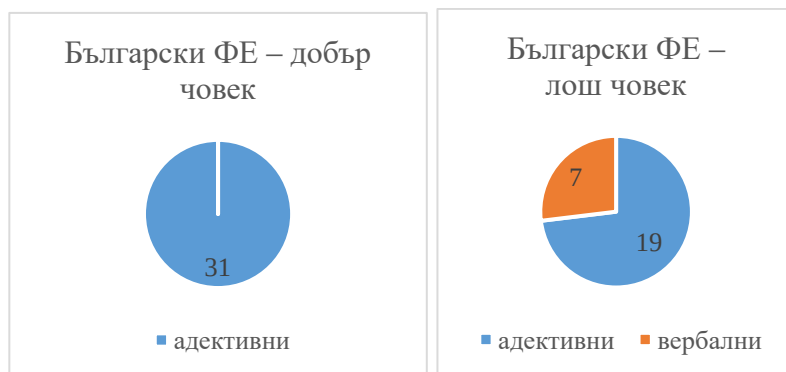
Тъй като добротата по своята същност е качество, присъщо на човека, а прилагателните имена „интерпретират обозначаващите от тях обекти от света като качествени признаци на предмети“ [Добрева 2004: 123], не е изненадващо, че всички анализирани ФЕ се обособяват като адективни – 31 ФЕ. В изречение биха функционирали например като съставно именно сказуемо (*Той е златно сърце*), към чиято именна част има съгласувано определение; като допълнение със съгласувано определение – *Тя има меко сърце* и др.

IV. Синтактични особености на ФЕ за „лош“ човек

И при тази характеристика доминират адективните ФЕ с 19 представители (малко над 70%), изобразяващи значението „лош/зъл/недобър“ човек и изпълняващи функцията на съгласувано определение в изречението – *черна душа; люта змия, дяволско семе*. Второ място заемат вербалните ФЕ, които са 7 на брой (около 30%) с основно

значение „върша злини“, съдържащи глаголи, които представляват прости сказуеми – *вървя по крив път, блазни ме дявола*.

По-долу чрез диаграми са представени числовите съответствия на синтактичните особености.

Диаграма 3. Синтактична класификация на „добър“ и „лош“ човек

Това, което безспорно се забелязва, е, че ФЕ за „добър“ човек изразяват по-скоро оценъчност и олицетворяват качества и черти на характера, което, както знаем, се предава чрез прилагателните имена. Затова и от синтактична гледна точка всички ексцерпирани ФЕ са адекативни – показват качество, а не действие. За разлика от положителното качество, при отрицателната част от ФЕ са вербални и са свързани с конкретни постъпки и поведение. Оттук нататък следва да се потърсят аргументи за и против за това дали присъщата адекативност на ФЕ за добрия човек свидетелства, че добротата е изцяло вродено качество на личността, или че вербалността при ФЕ за лошия човек удостоверява, че злото е еднократно или ситуативно проявление на човешкото поведение. С оглед комплицираността на проблема и необходимостта от представяне на редица интерпретации тези размисли оставяме за бъдещо изследване.

От направените дотук наблюдения и анализи на ФЕ за „добрия“ и „лошия“ човек могат да се направят следните изводи:

- при „лош“ човек безглаголните ФЕ доминират над глаголните, докато при „добър“ са почти равен брой;
- липсват моноелементни ФЕ и при „добър“, и при „лош“ човек;
- открити са равен брой (15 ФЕ) безглаголни ФЕ и при двете изследвани характеристики;
- най-многобройни са биелементните ФЕ, като при безглаголните биелементни ФЕ най-разпространената конструкция е *прилагателно + съществително* и обратно, а при глаголните биелементни – *глагол + съществително*;
- най-разпространеното лексикално градиво на ФЕ е съществителното, а на второ място е глаголят;

– с оглед на синтактичната функция най-голям е броят на адективните ФЕ, следван от вербалните ФЕ.

Може да се обобщи, че от гледна точка на структурните особености липсата на моноелементни ФЕ и при двете човешки качества свидетелства за широкоразпространеното двукомпонентно устройство на ФЕ. Установява се, че съществителното име е основен конститутивен елемент, следвано от глагола. Преобладаващото число на адективните ФЕ демонстрира, че и добротата, и лошотията могат да се възприемат като качества на личността, а това е твърде дискуссионна и безкрайна тема, която предполага съществуването на безброй различни тълкувания и гледни точки. За да бъде създаден модел на колективни представи за „добрия“ и „лошия“ човек в българската фразеология, са необходими бъдещи изследвания, в които е уместно да се включат редица съществени признаци на ФЕ като семантика, употреба и др.

Цитирана литература

Бояджиев 2011: Бояджиев, Т. Българска лексикология. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2022.

Вътов 2015: Вътов, В. Лексикология и фразеология на българския език. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2015.

Герганов 1984: Герганов, Е. и др. Български норми на словесни асоциации. София: Наука и изкуство, 1984.

Добрева 2004: Добрева, Е. Увод в общото езикознание. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2004.

Илиева 2018: Илиева, М. Концептът глупост в българската картина на света. – В: Проблеми на устната комуникация 11 (Единадесета международна научна конференция 10 – 11.11.2017 г., Велико Търново). Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2018, 252–266.

Калдиева-Захариева 2005: Калдиева-Захариева, Ст. Проблеми на съпоставителното изследване на българската и румънската фразеология. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2005.

Калдиева-Захариева 2013: Калдиева-Захариева, Ст. Българска фразеология. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, т. 2, 2013.

Недкова 2009: Недкова, Е. Помагало по фразеология на българския език. Русе: Лени – Ан, 2009.

Павлов 2013: Павлов, С. Г. Лингвоаксиологическая модель человека: научно-методический аспект. – Вестник Мининского университета. Нижегород: Нижегородский государственный педагогический университет им. К. Минина, № 2, 2013

<<https://cyberleninka.ru/article/n/lingvoaksiologicheskaya-model-cheloveka-nauchno-metodicheskiy-aspekt>>.

Панчев 2010: Панчев, И. Лингвокултурен анализ на концептите добро и зло в българския и руския език. Дисертация. 2010.

Попов, Д., В. Попова, Ст. Железов, Кр. Кордов. LABLASS – уеббазирана система за изследване на словесни асоциации. <<https://lablass.fhn-shu.com/>> (посетен на 20.09.2020).

Попова 2020: Попова, В. Психолингвистиката като експериментално езикознание. УИ „Епископ Константин Преславски“, 2020.

Седакова, Мичева-Пейчева 2020: Седакова, И., К. Мичева-Пейчева. Стратегия за изучаване на ценностите в езика и традиционната култура на славяните. – В: Аксиологични проблеми в славянските езици (традиции и съвременност). София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2020.

Стефанова 2014: Стефанова, С. За българската метакомуникация: метаезик и метаинформация. Велико Търново: Знак '94, 2014.

Речници

Анкова-Ничева 1993: Анкова-Ничева, К. Нов фразеологичен речник на българския език. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1993.

Банова, Димова 2014: Банова, М., Ст. Димова. Фразеологичен речник българския език А – Я. Подбрано. София: Бан Мар, 2014.

Вътов 1998: Вътов, В. Малък фразеологичен речник на българския език. София: Слово, 1998.

Вътов 2019: Вътов, В. Фразеологичен речник на българския език за ученици. София: Скорпио, 2019.

Ничева, Спасова-Михайлова, Чолакова 1974/1975: Ничева, К., С. Спасова-Михайлова, Кр. Чолакова. Фразеологичен речник на българския език. Том I/II. София: Издателство на БАН, 1974/1975.

Речник на българския език: <https://ibl.bas.bg/rbe/> (посетен на 05.09.2020).
www.frazite.com

ПСИХОЛИНГВИСТИЧНИ АСПЕКТИ НА БЪЛГАРО-РОМСКИЯ ДЕТСКИ БИЛИНГВИЗЪМ

Христо Кючуков
Силезийски университет, Катовице, Полша
huseyinkyuchuk@gmail.com; huseyin.kyuchuk@us.edu.pl

PSYCHOLINGUISTICS ASPECTS OF BULGARIAN-ROMANI CHILD BILINGUALIS

Hristo Kyuchukov
University of Silesia, Katowice, Poland
huseyinkyuchuk@gmail.com; huseyin.kyuchuk@us.edu.pl

Abstract: The paper presents a psycholinguistic study with Bulgarian Roma preschool and primary school children. The preschool children were tested with Peabody test in Bulgarian as their second language. The results show that younger children do not know well Bulgarian and children between 5 – 6 years old show better results. The second study is with primary school children and measures the knowledge of primary school children on implicatures in Romani and Bulgarian. The second task they had was reading comprehension. The students were given 3 types of text for reading as in the texts every 5th word was missing. Their task was to fill in the words and to comprehend the meaning. The most difficult text was the fairy tale, because it contains archaic vocabulary from Bulgarian language, which the Roma children do not know. In conclusion, the author suggests that Romani, as a mother tongue, should be used as a tool for better learning the Bulgarian language at kindergarten and primary school level in order to develop their mother tongue and second language skills

Key words: Romani, Bulgarian, mother tongue, second language

Увод

В езиковото си развитие децата билингви преминават през същите етапи, през които преминават и децата монолингви. Според Бокус и Шугър [2007] ролята на социалната комуникация е много важна, защото децата не са само пасивни слушатели и имитатори, а са активни участници в диалога. Езиковото развитие е тясно свързано със социалната интеракция и осъзнаване на семантиката на думите, с когнитивното и социалното развитие. Според Бейтс и Маккуини [1982] решаваща роля в овладяването на езика имат обкръжението и социалните взаимодействия. Авторите са съгласни с идеята, че човекът като биологичен вид е специализиран в овладяване на езика, но за да се случи това, той трябва да стигне до определено когнитивно равнище. Без такова ниво на развитие езикът не може да бъде овладян.

Според Стоянова [Стоянова 2009: 12] „овладяването на езика в ранна детска възраст е процес, който протича спонтанно и като че ли няма нужда да бъде специално ръководен отвън“. Като цитира Чомски, авторката достига

до извода, че детето знае определен брой правила, които може да комбинира и да породи безброй изказвания. Децата от ранна възраст показват творчески способности и използват ограничения брой знания за създаването на неограничен брой изказвания, като комбинират знанията си. Теорията за творческия характер на езиковото развитие се подкрепя не само от последователите на Чомски, но и от експертите в областта на когнитивното развитие и връзката с детската реч. Последователите на конструктивизма изследват преди всичко спонтанната реч на децата, като превеждат примери от различни езици. Изследвайки различни страни на езика и овладяването им, те търсят връзка между когнитивното и езиковото развитие и се опитват да създадат модел за овладяване на езика, който не е свързан с конкретен език [Бауерман 1985; Слобин 1985].

Де Вилиерс и де Вилиерс [Де Вилиерс 1979: 134] твърдят, че „стратегии, използвани за усвояване на езика, са понякога много общи при езиците“. В ранна възраст например при усвояване на времевите отношения в английския, във френския и в немския език децата се опират на споменаването на действието. В своята реч те описват събитията в тази последователност, в която са се случили. Но както авторите твърдят, винаги в усвояването на езика има и индивидуални различия. Тези различия се обуславят от индивидуалното интелектуалното и физическото развитие на детето, от интеракцията с родителите и от прекараното време в слушане на жива реч. Различия се проявяват в и различните културни особености на говорещите [Рималова 2016]. Децата от различните култури общуват по различен начин с обкръжаващия свят, с родителите и с връстниците си. В предучилищната възраст децата придобиват самостоятелност и могат да конструират монологична реч, могат да участват в диалог без помощта на възрастните [Елконон 1958; Стоянова 1992].

Билингвизмът предполага наличието на два паралелни езика в развитието на децата. Според експертите [Апъл и Майскин 1987; Грожеан 2010] той се отнася до владенето на два отделни езика, и/или диалекти в ежедневно общуване. Чавдарова [2009] е на мнение, че при билингвите акцентът трябва да се постави върху усвояването както на официалния език, така и на майчиния и чуждия език. Авторката приема, че доброто усвояване на първия език е надеждна основа за овладяването на втория език и не възпрепятства неговото усвояване. За съжаление, в България съществува мнението, че изучаването на майчиния език затруднява усвояването на българския като втори за децата билингви. През периода 2010 – 2013 г. Министерството на образованието, по време на управлението на ГЕРБ, със зам.-министър Милена Дамянова, с наредба на Министерството забрани говорето на майчините езици от децата на малцинствата в детските градини. Малко преди това, през 2007 г., бе спрян и официалният прием на студенти във ВТУ за специалността „Начална училищна педагогика и ромски език“ и специалността бе закрыта. Това се превърна в държавна политика – на децата на малцинствата, и специално на ромските деца, да се забранява говоренето

на майчиния език, като се счита, че употребата му в ежедневно общуване им пречи да усвоят официалния български език. Това беше потвърдено и при провеждане на настоящото изследване – директорите на детски градини и училища се съгласяваха с провеждане на научното изследване, но в момента, в който разбираха, че децата ще бъдат тествани на ромски език, отказваха достъпа до детската градина и училището. В България все още е широко разпространено мнението, че всички деца трябва да научат официалния език на страната с една и съща методика, с едни и същи учебници и помагала. Ако децата не могат да го усвоят на задоволително ниво, причините се търсят в децата и в семействата и по никакъв начин не се поставят под съмнение системата, методиките, учебните помагала, квалификацията на учителите. Алтернативните форми и методи на работа с деца билингви, където присъства майчиният език на детето като инструмент за усвояване на официалния език на страната, е абсолютно изключен.

През последните 35 г. в България бяха проведени множество научни изследвания, национални и международни конференции, публикувани стотици статии и книги от научни работници и от неправителствени организации, свързани с образованието на ромските деца. И след 35 г. интензивна научноизследователска работа, публикации на национално и на международно ниво, в България все още се говори за интеграция на ромските деца, ефективно обучение по български език като втори за тях и резултатите не са незадоволителни. През годините редица български педагози, психолози и лингвисти публикуваха резултати от научните си изследвания [Герганов и Кючуков 1997; Здравкова и Кючуков 1998; Иванова, 2010; Кючуков 1999, 2002, 2004, 2008а, 2018; Стефанова 2001, 2002; Полихронов 2018] и бяха създадени методически помагала за обучението по български език в условия на билингвизъм, но проблемът с усвояване на българския език от страна на ромските деца все още стои открит.

Кючуков [1997, 2010] в свои публикации използва психолингвистичния подход в езиковото обучение на децата роми в България и в Европа. Авторът доразвива идеите на канадския психолог Куминс [2001], който обобщава изследванията на Бакер [2000], Скутнаб-Кангас [2000] и Куминс [2000], и извежда следните основни тенденции в езиковото обучение на децата билингви:

- Билингвизмът има позитивен ефект върху лингвистичното и образователното развитие на децата.
- Нивото на развитие на майчиния език на децата е силен фактор, предсказващ развитието на втория език.
- Насърчаването на майчиния език в училище подпомага не само развитието на майчиния език, но и уменията на децата да общуват на езика на мнозинството, използван в училище.
- Даването на инструкции в клас на майчиния език на децата не пречи на академическите постижения на децата на официалния език.

- Майчиният език на децата е крехък и лесно може да бъде изгубен в ранна възраст.

- Да отхвърлиш майчиния език на детето в училище, означава да отхвърлиш самото дете.

Изследванията върху обучението по майчин ромски език в българското училище са много ограничени. Алеков [2009] и Кючуков [2008б, 2009, 2019] са единствените български автори, които изследват ромския език в училищна среда и как той се преподава. Независимо от усилията ромският език да бъде въведен в училище и да бъде използван за целите на обучението по български език, както това бе замислено от Янакиев и Кючуков с първия ромски буквар в България, публикуван през 1993 г. [Кючуков и др. 1993], това не се постигна. Причината за това са съществуващите негативните предразсъдици и стереотипи към ромската общност в съвременното българско общество, които се превнасят и в училище и върху ромският език [Ганева 2009].

Продължавайки идеите на Алеков и Кючуков, настоящото изследване има за цел да даде отговор на следните научни въпроси:

1. Пречи ли майчиният език на ромските деца за научаването им на българския език в предучилищна възраст?

2. Каква е ролята на ромския език в процеса на разбиране на прочетен текст на български език в начална училищна възраст?

Методология на изследването

Проведеното проучване се състои от две части.

Първо изследване: Експеримент с 20 деца ромски деца билингви между 4 – 6-годишна възраст, обучаващи се в детска градина в голям град в Южна България. Децата са с майчин ромски език и българският се явява втори за тях. Те го усвояват организирано в рамките на предучилищното заведение, което посещават. В това изследване се измерва лексикалното богатство на децата с така наречения *Peabody test*, който е разработен в Америка и е адаптиран към българския език. Пибоди тестът представлява книга като на всяка страница има по 4 илюстрации на предмети, растения и/или животни. Една от илюстрациите е по-различна от останалите 3. Въпросът, който се задава на децата, е да открият кой предмет не принадлежи към групата на останалите три предмета. Тестът е за разбиране на лексика на българския език.

Второ изследване: Експеримент за четене с разбиране, който се провежда с ученици в края на 4. клас. Това изследване се състои от две части: 1. Измерване на разбирането на квантификаторите на майчин ромски и на български език от ученици от 1. до 4. клас; 2. Четене и разбиране на текстове в края на 4. клас. Изследването е проведено в малък град в южна България с ученици роми билингви, ученици в училище със смесени групи етнически деца.

За провеждане на изследванията са взети разрешения от директорите на детската градина и на училището, както и писмено разрешение от родителите на децата. Родителите бяха уведомени, че научното изследване не застрашава живота и здравето на децата.

Анализи са проведени с t-критерия на Стюдънт статическата програма SPSS.

Резултати

Лексикално богатство, измерено с лексикален тест (Peabody test)

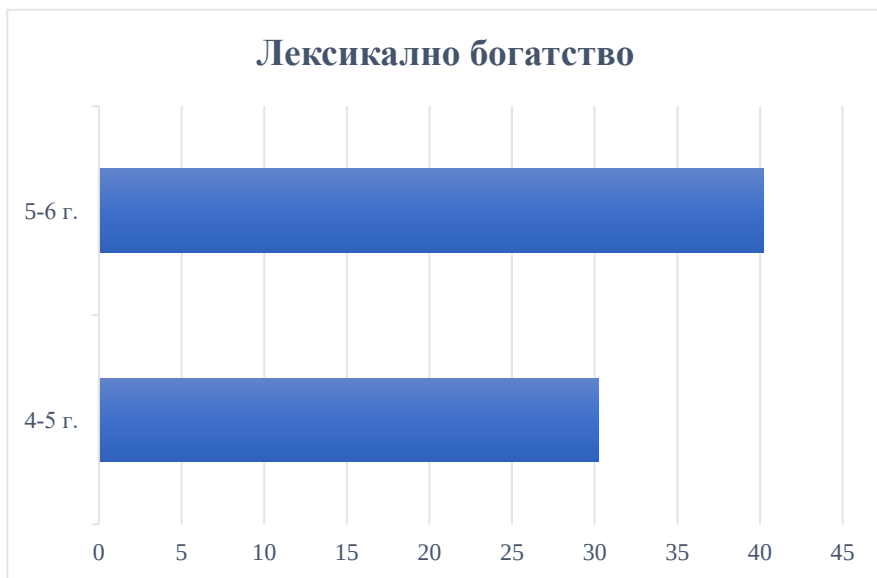
Децата са разделени на две групи:

Първа група включва 4 – 5-годишни деца в предучилищна възраст. В тази възраст децата развиват основни умения за комуникация, които могат да бъдат оценени чрез теста.

Втора група включва деца на възраст между 5 – 6 години. В тази възраст децата продължават да развиват и усъвършенстват своите умения за комуникация.

И двете групи са тествани с един и същи тест. Това означава, че въпросите, задачите или стимулите, използвани в теста, са едни и същи за двете групи. Това позволява да се сравняват резултатите от двете групи директно, без да се налага да правят корекции за различия в тестовите материали. Това е стандартна практика в изследванията и помага за поточното измерване на развитието на речта и езиковите умения на децата в различни възрастови групи.

В следващата фигура 1 са представени резултатите на децата.

Фигура 1. Среден брой усвоена лексика по възрастови групи

Фигура 1 показва разликата в лексикалния запас между двете групи деца. Според данните по-малките деца имат среден лексикален запас от 30,2 думи, докато по-големите имат среден лексикален запас от 40,2 думи.

За да проверим дали тази разлика е статистически значима използваме *t*-критерия на Стюдънт. Този критерий се използва за сравнение на средните стойности на две групи. В случая, стойността на *t* (*t comp.*) е 2.21, докато критичната стойност на *t* (*t crit.*) е 1.98. Тъй като стойността на *t* е по-голяма от критичната стойност, можем да заключим, че разликата е статистически значима при ниво на значимост $p=0.05$. Това означава, че много малка е вероятността (5%) тази разлика да се дължи на случайност. По-големите деца имат по-голям лексикален запас на български език в сравнение с по-малките, защото са престояли по-дълго време в детската градина и е нормално техният лексикален запас да бъде по-богат. По-малките деца все още говорят на майчиния си език и малко владеят български, но независимо от това децата показват прогрес от най-ранна възраст, т.е. майчиният език и неговата употреба не е проблем за научаването на българския език.

Четене с разбиране

Четенето с разбиране при деца билингви се въвежда в началния етап на основната образователна степен. Този процес се осъществява едновременно с когнитивното развитие на учениците.

Целта на второто изследване е на основата на задълбочено и всеобхватно проучване на езиковите умения по български език на ромски ученици от началния етап да се изследват уменията на деца билингви (в 4. клас) да четат и разбират различни жанрове текстове, които се изучават в началното училище. В началните класове езикът служи не само за комуникация, но и постепенно се превръща и в обект на лингвистичен анализ. Уменията на учениците за анализ на езика се развиват чрез работа върху техния собствен език. Учениците постепенно усвояват умения за разбиране на различни езикови явления като граматика, правопис, пунктуация и други, чрез работа върху текстове. Този процес помага на децата да развият по-добро разбиране на езика и по-свободно да го използват.

Изследвайки ромски ученици от различни класове на началното училище, може да се проследи натрупването на речев запас на български език и начинът, по който те го използват практически. Процесът на обогатяване на езиковите познания с преминаването към по-горен клас предполага и по-свободното устно и писмено изразяване на български език. Изследването, проведено в училищни условия, позволява да се експериментира с различни методи и подходи, които да се адаптират към специфичните нужди на ромските деца билингви, и да се провери мотивацията на учениците за изучаването на български език. За целта се провеждат две изследвания.

Изследване на степента на устно владение на неопределителни, отрицателни и обобщителни местоимения на майчин ромски и български език с ученици от 1. до 4. клас (7 – 9-годишни).

Четене с разбиране на три вида текстове (приказка, разказ и стихотворение), като в текстовете всяка пета дума е пропусната. Текстовете се дават на ученици от 4. клас, като тяхната задача е да прочетат и допълнят липсващите думи. По това колко правилно са попълнили пропуснатите думи се съди за това колко добре учениците са разбрали текста, който са прочели.

Изследване на степента на устно владение на квантификатори (неопределителни, отрицателни и обобщителни местоимения) на майчин ромски и български език с ученици от 1. до 4. клас (7 – 9-годишни).

На децата бе представен измислен герой Бохо, който има или няма определени предмети.

Изследването бе проведено най-напред на български език, а една седмица по-късно същият тест бе проведен и на ромски език. Целта на изследването бе да се установи доколко децата са овладели трите вида квантификатори (неопределителни, отрицателни и обобщителни местоимения) на майчиния си език и на български. Допускаме, че ако децата не владеят тези видове местоимения на майчиния си език, то те трудно ще ги овладеят и на български. Този тест е проведен с презумпцията, че ако децата знаят добре квантификаторите на български, то те ще разбират и по-добре какво четат, когато четат непознати текстове. Отговорите на децата са аудио записвани, след което прослушани и кодирани в Excel таблица и анализирани със статическата програма SPSS.

Познанията на децата за квантификаторите *savre* (всички) и *nesavre* (някои) на ромски език на възраст 7 – 9 години са сравнително пълни. Те знаят значението на всеки от тях, т.е. че *savre* означава цялото количество, а *nesavre* – по-малко количество. На български език децата все още не са усвоили добре квантификаторите *всички* и *някои* и при изпълнението на теста на български, те допускат грешки. Всички тези резултати са представени в следващата Фигура 2.

Фигура 2. Отговорите на ромски и български език

Изследването подчертава сложността и разнообразието на билингвизма и развитието на речта при децата. То също така подчертава важноста на контекста и опита на децата при формирането на речника на двата езика. Децата билингви могат да имат различен набор от думи в двата езика, което зависи от контекста, в който са използвани езиците и честотата на употреба на съответната лексика.

Четене с разбиране на три вида текстове (приказка, разказ и стихотворение)

На ученици четвъртокласници са предложени три текста за четене с разбиране. Учениците получават *приказка, разказ и стихотворение*, като всяка пета дума в текстовете е пропусната. Всички текстове са на български език. На децата се дава инструкция на български език при четене на текстовете на пропуснатите места да запишат най-подходящите думи, съобразени със съдържанието на текстовете. В следващата таблица са дадени жанровете на текстовете, общият брой думи и общият брой пропуснати думи във всеки отделен текст. Всяка от попълнените думи се кодира като вярна или невярна. Верните отговори се кодират с 1, а неправилните с 0. Накрая общият брой се сумира за всяко дете по отделно.

Таблица 1. Брой думи на текстовете по жанрове, за теста четене с разбиране

Произведение	Жанр	Общ брой думи	Общ брой пропуснати думи
<i>„Царят с магарешките уши“</i>	приказка	201	40
<i>„Урок по български език“ от Добри Немиров</i>	разказ	100	20

Произведение	Жанр	Общ брой думи	Общ брой пропуснати думи
„Росата тихичко прошенна“	стихотворение	55	9

Тук представяме и резултатите от тестването по отделните жанрове:

Приказка

Четенето с разбиране на приказка се оказва трудна задача за четвъртокласниците. От всички ученици само 30% са успели да прочетат и да попълнят пропуснатите думи в приказката донякъде правилно. Другите 70% или не са успели да прочетат приказката до край, или ако са я прочели, то те нямат нито една правилно попълнена дума в текста на приказката.

Разказ

При четенето на разказ резултатите са по-добри. Причината може би е в това, че разказът е по-кратък от приказката. Прави впечатление, че всички деца са прочели разказа докрай и са попълнили пропуснатите думи, но за съжаление, правилният брой попълнени думи е много малък. Това показва, че отново текстът не е разбран. Тук процентът на децата, които не са разбрали по-голямата част от текста е 20%. Другите 80% в определена степен са разбрали значението на текста.

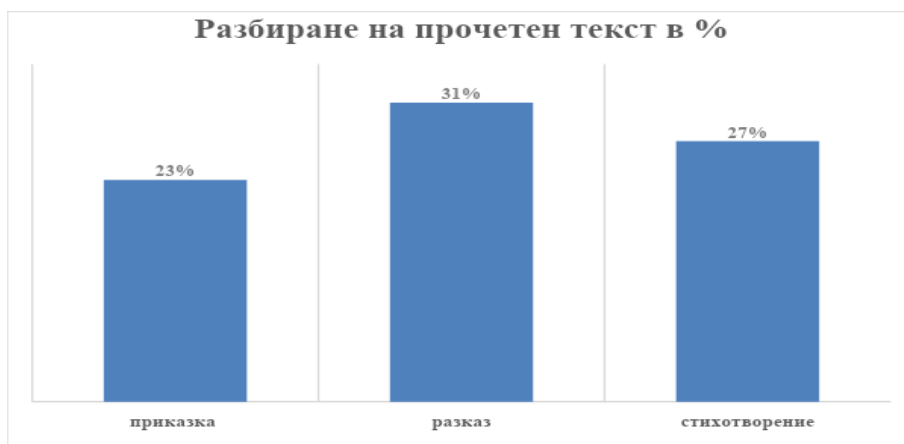
Стихотворение

Четенето с разбиране на стихотворение е също доста труден процес. Тук отново 20% от децата въобще не са попълнили нищо от текста на стихотворението, което означава, че те не са разбрали нищо от прочетеното.

В следващата таблица е даден броят на правилно попълнените думи от всички деца, включени в научното изследване.

Таблица 2. Съотношение на броя на правилно попълнените думи към общия брой думи в текстовете

Литературен жанр	Общ брой пропуснати думи	Общ брой правилно попълнени думи
Приказка	400	90
Разказ	200	62
Стихотворение	90	24

Фигура 3. Разбиране на прочетен текст в % отношение

Както се вижда от Фигура 3, процентът на разбиране на прочетените текстове е много нисък. Най-висок е процентът на разбиране на съдържанието на разказа, следван от стихотворението, и най-нисък е процентът на разбиране на съдържанието на приказката. Причината за това може да бъде във високия процент архаична лексика, която се съдържа в приказките, която децата няма как да знаят, особено когато българският се явява втори за тях. При попълването на пропуснатите думи в текстовите децата понякога са писали синоними на липсващите думи, което показва, че те са разбрали замисъла на автора. В тези случаи оценката за попълнената дума беше 1, а не 0, като отговорът се приемаше за правилен. Но една голяма част от децата явно не можеха да пишат или допускаха грешки от най-различно естество, като например замяната на личните местоимения за м.р. и ж.р., неточна употреба на думи и изрази или просто преписваха предходната дума.

Дискусия

Първото изследване с деца за разбиране на лексика на български език (с деца от детската градина) показва че по-малките деца разбират по-малък на брой лексикални единици в сравнение с по-големите деца. Ромските деца имат нужда от по-продължителен престой в детската градина и много е важно, когато са малки, ромският език да бъде използван като мост за въвеждане на българския език, който се явява втори за тях. Както пише Виготски [1983], знанията за обкръжаващия свят при деца билингви се получават чрез майчиния език и ето защо авторът препоръчва провеждането на изследвания с деца билингви и на майчиния език на децата, като по този начин ще се развият както двата езика, така и интелектуалните заложби на децата.

При тестване на знанията на ромски и български език върху определени импликатури (местоимения) знанията на децата са много по-

добри на ромски, но не са толкова добри на български език. Знанията на децата за местоименията като *всички, някои, никой* и тяхната правилна употреба са една от гаранциите за разбирането на прочетен текст.

Четенето с разбиране е труден процес за децата роми, защото, както показва второто изследване, те нямат достатъчно знания върху семантиката на думите, и това затруднява разбирането на прочетеното. Разбирането на даден текст зависи и от жанра и от това какъв езиков опит имат децата на български език. Определено при ромските деца разбирането на текст е проблематичен, защото е ясно, че децата нямат опит в четенето на художествена литература, и поради тази причина речниковият им запас е ограничен по обем. За да се подобри процесът на четенето с разбиране е необходима усилена допълнителна работа по обогатяване на речника на български език, използвайки майчиния език на децата, в случая ромския. За да се усъвършенстват уменията им за разбиране на прочетеното, децата трябва да разказват истории и случки, да съставят разкази по серии от картни и по една картина, с цел да се научат да структурират устен разказ. Това ще им помогне при четене на текст да се проследи структурата и да се разбере значението на прочетеното.

Заклучение

Нека да отговорим на изследователските въпроси, които поставихме в началото на статията: Пречи ли майчиният език на ромските деца за научаването им на българския език в предучилищна възраст? От проведеното изследване става ясно, че децата в предучилищна възраст нямат богат лексикален запас на български, защото в тази възраст те нямат голям лексикален запас и на майчиния си език. В съвременната детска градина майчиният език на децата роми не се използва в процеса на обучение, така че майчиният език на децата не е пречка за усвояването на българския език. Явно има други фактори, които затрудняват усвояването на българския език, но не и това, че децата говорят на ромски.

Каква е ролята на ромския език в процеса на разбиране на прочетен текст на български език в начална училищна възраст? В началните класове при децата роми не са изградени умения за свързване на изреченията в свързан разказ, поради което те се затрудняват и в разбирането на прочетен текст. За да бъдат преодолените тези трудности, е необходимо доброто усвояване на официалния език, без което не може да се осъществи интегрирането на учениците с различен етнически произход в обществото [Ангелова 2003]. Авторката твърди още, че тяхното пълноценно интелектуално и емоционално развитие като личности ще се осъществи чрез българския език. Тук нищо не се казва за семейната култура и ценностна система на децата на малцинствата, като че ли те не са важни за тяхното интелектуално и емоционално развитие. За Слостенин [2009] е обратното. Според него една от най-важните характеристики на качественото образование се явява информираността на личността. Тази информираност

може да бъде придобита и чрез майчиния език на децата, не само чрез официалния език на държавата, където живеят те. За да разберем процеса на обучението на децата билингви, трябва да изследваме обкръжението, в което те растат и пътищата, по които имат достъп до книги и материали за писане. Обкръжението включва не само достъпа до книги и материали за обучение, но и човешките взаимоотношения, начина, по който децата общуват с връстници и възрастни. Достъпът до материали за четене и писане ускорява процеса на огромотияване, а липсата им го забавя. От това какво е нивото на владение на българския език зависи и успехът и в по-горните класове. За да бъде този процес успешен, определено трябва да се използват и майчиният език, и културата на децата билингви за целите на межкултурна комуникация, при която всеки език и всяка култура са важни [Шебеста 1999; Нестерова 2007].

Цитирана литература

Алеков 2009: Алеков, Б. Усвояване на темпоралната глаголна система на ромския език в началното училище. Непубликуван дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. София, 2009.

Ангелова 2003: Ангелова, Т. Ролята на обучението по български език за интегрирането на учениците в двуезична среда. – Български език и литература, 2003, №6, с. 22–28.

Апъл и Майскин 1987: Appel, R. and Muysken, P. Language Contact and Bilingualism. London: Edward Arnold, 1987.

Бакер 2000: Baker, C. A parents' and teachers' guide to bilingualism. Clevedon: Multilingual Matters, 2000.

Бауерман 1985: Bowerman, M. What shapes children's grammar? – In: Slobin, D. I. (ed.) The Crosslinguistic Study of Language Acquisition, vol. 2. Hillsdale: Lawrence Erlbaum, 1985, pp. 1257–1320.

Бейтс, Маккуини 1982: Bates, E. and MacWhinney, B. Functional approach to grammar. – In: Wanner, E. and L.R. Gleitman (eds) Language Acquisition: the state of the art. Cambridge: CUP, 1982, pp. 173–218.

Бохус, Шугър 2007: Bokus, B., Shugar, G. W. Psychologia języka dziecka: stare pytania, nowe dane, nowe hipotezy. – In: Bokus, B., Shugar, G. W. (red.). Psychologia języka dziecka. Osiągnięcia, nowe perspektywy. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, 2007.

Виготски 1983: Выготский, Л.С. К вопросу о многоязычии в детском возрасте. – В: Выготский, Л. С. Собрание сочинений в 6 томах, т. 3, Москва: Педагогика, 1983.

Ганева 2009: Ганева, З. Развитие на етнически стереотипи през детска възраст. София: Валдекс, 2009.

Герганов, Кючуков 1997: Герганов, Е, Хр. Кючуков. Образователни нагласи на ромите в България. София: Тилиа, 1997.

Грожеан 2010: Grosjean, F. Bilingual Life and Reality. Cambridge: Harvard University Press, 2010.

Де Вилиерс и де Вилиерс 1979: de Villiers, P. and de Villiers, J. Early Language. The developing Child „da-da“. Glasgow: Fontana Press, 1979.

Елконон 1958: Эльконин, Д. Б. Развитие речи в дошкольном возрасте. Москва: Издательство Академии педагогических наук РСФСР, 1958.

Здравкова, Кючуков 1998: Здравкова, Ст., Кючуков, Хр. Ограмотяване в условия на билингвизъм (в помощ на учителя в I кл.). Варна: ДИПКУ, 1998.

Иванова 2010: Иванова, Н. Обучението по български език и литература в мултикултурна среда в началния етап на основната образователна степен. София: Планета 3, 2010.

Куминс 2000: Cummins, J. Language, power, and pedagogy. Bilingual children in the crossfire. Clevedon: Multilingual Matters, 2000.

Куминс 2001: Cummins, J. Bilingual children's mother tongue: Why is it important for education. -Sprogforum, 2001, 7 (19), pp. 15–20.

Кючуков 1997: Кючуков, Хр. Психолингвистични аспекти на ранния билингвизъм. София, 1997.

Кючуков 1999: Кючуков, Хр. Съвременни идеи и подходи за обучение по български език на деца билингви в двуезична среда. Варна: ДИПКУ, 1999.

Кючуков 2002: Кючуков, Хр. Писмената реч на български език на учениците роми в III – IV клас. София, 2002.

Кючуков 2004: Кючуков, Хр. Методика на обучението по български език в началните класове в условия на билингвизъм. София: Просвета, 2004.

Кючуков 2008а: Кючуков, Хр. Обучението по български език в детската градина в условия на билингвизъм. София, Просвета, 2008.

Кючуков 2008б: Кючуков, Хр. Обучението по ромски език в първи клас. В. Търново: Фабер, 2008.

Кючуков 2009: Кючуков, Хр. Подготовка за обучение на ромските деца в домашни условия. София: Вина 1837, 2009.

Кючуков 2010: Кючуков, Хр. Модели за образователна интеграция в малките населени места в България, София: Булвест 2000, 2010.

Кючуков 2018: Кючуков, Хр. Билингвизъм и ограмотяване на български език. В. Търново: Фабер, 2018.

Кючуков 2019: Кючуков, Хр. Ранното усвояване на някои граматически категории в ромския език и когнитивното развитие на ромските деца. Велико Търново: Фабер, 2019.

Нестерова 2007: Нестерова, О. К вопросу о типологии стратегий межкультурной коммуникации. – Чуждоезиковое обучение, 2007, №3, с. 40–48.

Полихронов 2018: Полихронов, Д. Формиране на езикови и речеви компетентности на учениците от етническите малцинства чрез технология за стимулиране на процеса на ограмотяване в условия на семейна среда. – Педагогика, 2018, № 5, с. 673–690.

Рималова 2016: Rimalova, L. S. Osvojovani jazyka ditetem. Praha: Univerzita Karlova, 2016.

Скутнаб-Кангас 2000: Skutnabb-Kangas, T. Linguistic genocide in education – or worldwide diversity and human rights. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates, 2000.

Сластенин 2009: Сластенин, В. А. Качество образования как социально-педагогический феномен. – Педагогическое образование и наука, 2009, №1, с. 4–11.

Слобин 1985: Slobin, D.I. Crosslinguistic Evidence for the language making capacity. – In: Slobin, D. I. (ed.) The Crosslinguistic Study of Language Acquisition, vol. 2, Hillsdale: Lawrence Erlbaum, 1985 pp. 1157–1256.

Стефанова 2001: Стефанова, М. Към въпроса за перцепцията на българския език при деца билингви с майчин ромски език. – В: Хр. Кючуков (науч. ред.) Психолингвистични и социолингвистични проблеми на обучението на ромските деца. София: Иктус, 2001, с. 182–192.

Стефанова 2002: Stefanova, M. Teaching Bulgarian to Roma children. -In: H. Kyuchukov (ed.) New Aspects of Roma children education. Sofia: Diversity Publications, 2002, pp. 122–133.

Стоянова 2009: Стоянова, Ю. Творчески модел на детското езиково развитие. – Предучилищно възпитание, 2009, № 3, с. 12–15.

Стоянова 1992: Стоянова, Ю. Вашето дете говори. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1992.

Чавдарова 2009: Чавдарова, А. Езиковата подготовка в детската градина като компонент на интеркултурното възпитание. – Предучилищно възпитание, 2009, №10, с. 22–27.

Шебеста 1999: Šebesta, K. Od jazyka ke komunikaci. Praha: Univerzita Karlova, 1999.

РОЛЯТА НА ПЕДАГОГИЧЕСКАТА КОМУНИКАЦИЯ ЗА РАЗВИТИЕ НА КОМУНИКАТИВНАТА КОМПЕТЕНТНОСТ НА ДЕЦАТА В ПРЕДУЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ

Ганка Янкова, Десислава Иванова
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“
e-mail: g.iankova@shu.bg; dessiivanova98@gmail.com

THE ROLE OF PEDAGOGICAL COMMUNICATION IN THE DEVELOPMENT OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF PRESCHOOL CHILDREN

Ganka Yankova, Desislava Ivanova
Konstantin Preslavsky University of Shumen
e-mail: g.iankova@shu.bg; dessiivanova98@gmail.com

Abstract: The present article aims to present pedagogical interaction in Bulgarian language and literature in the context of kindergarten as a means of developing the communicative competence of preschool children. The focus is on examining the theoretical foundations of the educational process, good pedagogical practices, and opportunities for optimizing the learning environment.

Key words: communicative competence, pedagogical communication, preschool education

Семантиката на понятието комуникативна компетентност е минала през множество трансформации през годините, за да достигне до по-точна дефиниция. Дори в момента няма еднозначна дефиниция на понятието.

Комуникативната компетентност в контекста на предучилищната възраст представлява способността на детето да използва езика функционално, социално адекватно и контекстуално уместно в разнообразни речеви ситуации.

В българския лексикографски контекст терминът *компетентност* има няколко значения. В *Речник на чуждите думи в българския език* тя се определя, от една страна, като осведоменост, опитност и знание, а от друга – като качество, присъщо на лице, притежаващо съответните професионални или научни умения. Свързаният термин *компетенция* се използва като синоним на опитност [*Речник на чуждите думи в българския език* 1978: 585]. Сходна е и дефиницията в *Български тълковен речник*, където *компетентност* се тълкува като вещина и осведоменост в дадена област, а също и като синоним на *компетенция* в първото ѝ значение [Бижков 2003: 545]. Онлайн речникът на Института за български език при Българската академия на науките представя *компетентност* като абстрактно съществително от *компетенен*, обозначаващо осведоменост, а в юридически смисъл – като правоспособност. Понятието *компетенция* там се

разглежда двuasпектно – от една страна, като знания и опит в конкретна сфера, а от друга – като съвкупност от правомощия, регламентирани от закон или друг нормативен акт [Речник на българския език (онлайн)].

Понятието *комуникативна компетентност* според „Новый словарь методических терминов и понятий“ (теория и практика обучения языкам) на Э. Г. Азимов и А. Н. Щукин означава „Способността да се решават проблеми с помощта на средствата, актуални за изучаваните чужди езици, решаване на задачи за комуникация в бита, учебния и професионалния живот. Нова, производствена и културна жизнена дейност, умение на ученика да използва факторите език и реч за постигане на целите на общуване. Способността да се реализира лингвистична компетентност в различни области при условия на вербално общуване. Ученикът владее комуникативната компетентност, ако е в условия на пряк или опосредстван контакт, помага за решаване на задачи, свързани с разбирателството и взаимодействието между носителите на изучавания език, в съответствие с нормите и традициите, с психологическите особености на културата на този език“ [Азимов, Щукин 2009: 98].

В аспекта на образователния процес терминът *компетентност* се разглежда като сложна съвкупност от умения, като лично образование, като способности на личността да се развива в определена област. Човекът не се ражда с тези способности, те не са вродени, а такива, които са развити чрез качествено учене в подходяща педагогическа среда и чрез придобиване на сериозен практически опит. Компетентностите се определят като динамична съвкупност от знания, умения, нагласи и отношения, които се придобиват в процеса на обучение. Свързват се основно с поведението на личността – не сами по себе си знания или умения, а подходящи поведения, демонстрирани в конкретни учебни ситуации и необходими за постигането на резултати в конкретна дейност или при определена професионална роля. Компетентността най-често се свързва със способност, разбираана като може да се направи нещо, т.е. умеене, основано на знание.

Интересен е фактът, че в съставения от Е. Добрева и И. Савова терминологичен справочник понятието *компетентност* не намира място като самостоятелна дефиниционна единица. Вместо това авторите се спират единствено на термина *компетенция*, който описват като „съвкупност от даден вид знания и умения на отделния индивид“ [Добрева, Савова 2009: 91]. Това ограничаване до единствено значение поставя акцент върху индивидуалните ресурси на личността, които се отнасят до специфично съдържателно знание и практически умения, без да се навлиза в по-широките социални и поведенчески измерения, често асоциирани с понятието *компетентност* в съвременната педагогическа и езикова теория.

К. Димчев предлага прецизна концептуална диференциация между понятията *компетенция* и *компетентност*, която е особено значима в рамките на научния дискурс. Според автора *компетенцията* следва да се възприема като теоретичен конструкт, който отразява същностните и

нормативни изисквания към определено знание или умение. От друга страна, *компетентността* се интерпретира като проявление на тези характеристики – тоест като тяхна реална, измерима изява в конкретни дейности и ситуации [Димчев 2011: 11]. Тази интерпретация допринася за по-голяма терминологична яснота и разграничение между потенциала и фактическата реализация на индивидуалните способности.

В детската градина, когато говорим за формиране на комуникативна компетентност, не се има предвид само овладяването на отделни езикови компетенции (напр. звукова култура или речников запас), а комплексно изградена способност у детето да използва езика в различни социални контексти – с учител, с връстници, с родител, в игра или при решаване на житейска ситуация. В този ред на мисли компетентността се проявява чрез:

- инициативност в речта;
- социално уместно езиково поведение;
- адаптивност към контекста;
- емоционално осъзнато изразяване.

Педагогическата комуникация е в основата на взаимодействието между учител и дете, особено при изграждането на комуникативната компетентност в ранна възраст. Чрез подходящи комуникативни стратегии – диалогичност, активното слушане и стимулирането на езиковата изява, педагогът създава подкрепяща среда, в която децата развиват речевите си умения, разбират значението на словото и се учат да изразяват мисли, чувства и намерения. В този процес българският език и литература служат като основни инструменти за езиково и социално развитие.

Педагогическата комуникация в детската градина изпълнява двойна функция. От една страна, тя служи като средство за социално взаимодействие, чрез което децата се ориентират в социалната среда. От друга – тя е основен инструмент за езикова подготовка, чрез който се изграждат основите на комуникативната компетентност. Езиковата подготовка се разглежда като структурирана и целенасочена дейност, чрез която се формират:

- речников запас;
- граматически умения;
- фонематичен слух и правилна артикулация;
- базови комуникативни стратегии – слушане, разбиране, изчакване на ред, задаване на въпроси, аргументация.

Според Г. Бижков (2003) езиковата подготвеност е ядрото на училищната готовност, тъй като тя осигурява условия за участие на детето в учебно-комуникативни ситуации още от началния етап на обучение. Детето, което е овладяло основните елементи на комуникативната компетентност в предучилищна възраст, по-лесно разбира инструкциите на учителя, участва в диалози, изразява мнение и се адаптира към училищната среда [Бижков 2003: 545].

Педагогическата комуникация, от своя страна, служи като функционална рамка за прилагане на езиковата подготовка в реални социални ситуации. В процеса на общуване с възрастен и с връстници детето не просто прилага заучени езикови структури, а ги трансформира и адаптира спрямо контекста, адресата и комуникативната цел. Това превръща езиковата подготовка в жизнено, интерактивно и целенасочено обучение, а не в механично усвояване на думи и правила.

Съвременното разбиране за комуникативна компетентност включва не само езиковото знание, но и уменията за неговото приложение – именно това е възможно благодарение на съчетанието между педагогическа комуникация и качествена езикова подготовка в детската градина.

Ефективната педагогическа комуникация в детската градина се характеризира с отвореност, диалогичност и емоционална подкрепа. Тя насърчава изразителността, спонтанността и увереността в езиковото поведение на децата, като същевременно развива тяхната способност да се съобразяват със социалните и езиковите очаквания на средата. Комуникацията между учител и дете не е еднопосочна, а взаимна и развиваща, базирана на уважение, внимание и емпатия – именно тези характеристики са в основата на успешното изграждане на комуникативната компетентност в предучилищна възраст. Случването в една педагогическа ситуация е аналогично на случването в един комуникативен акт [Речник на българския език (онлайн)]. Или „използвайки комуникативната си компетентност, говорещият поставя пред себе си комуникативна цел и следвайки определена комуникативна интенция, изработва комуникативна стратегия, която преобразува в комуникативна тактика като съвкупност от комуникативни намерения (задачи), попълвайки комуникативния опит на събеседника“ [Клюев 1998]. От цитирания фрагмент е ясно, че възникването на комуникативния акт (педагогическата ситуация) се дължи на адресата (учителя) и инициацията му е от изключително голямо значение, защото при определени условия общуването може и да не се случи (педагогическата ситуация да не се реализира). Децата като събеседници могат да не желаят да участват, защото отсъства доверието към учителя, защото се съмняват дали адресантът е социално привлекателен (вотът на доверие като проекция на фактора престиж [Клюев 1998]. Учителят е отговорен за планирането, за организацията и протичането на педагогическата ситуация. Той разчита на децата и трябва да се постарее те да му вярват, да желаят да участват в общуването. По тази причина предварителната подготовка на учителя е с особено значение и включва премислени стратегии за добра педагогическа комуникация.

Разгледаните теоретични аспекти очертават комуникативната компетентност като интегративна способност, включваща езикови, социални и когнитивни компоненти, които се формират активно в процеса на педагогическо взаимодействие. От своя страна педагогическата комуникация в предучилищна възраст не следва да се възприема като

формален обмен на информация между учител и дете, а като целенасочено и методически обосновано взаимодействие, ориентирано към изграждане на речева култура и стимулиране на езиковото развитие.

Практическата реализация на тези концепции изисква педагогът да създава педагогически ситуации, в които децата да използват езика в реални, комуникативно наситени контексти. По тази причина ще предложим примери от педагогическата практика, които онагледяват как чрез целенасочена педагогическа комуникация в заниманията по български език и литература може ефективно да се стимулира комуникативната компетентност на децата. Анализът на тези ситуации показва как теоретичните постановки намират своята реализация в образователната среда на детската градина, какви стратегии използват учителите и какви резултати се наблюдават в поведението и речевото развитие на децата.

Тема: Съчиняване на приказка по илюстрации – подходяща за IV възрастова група

Цел: Развитие на диалогична и монологична реч, разширяване на лексикалния запас и стимулиране на творческото мислене.

Описание на ситуацията

Учителят представя серия от илюстрации (най-често три), изобразяващи поредица от събития. Децата започват да съчиняват приказка по картинките, като може да работят и по двойки в екип, след което да споделят своята обща идея пред останалите деца. Учителят дава насоки, като задава въпроси.

Ситуацията е организирана така, че децата да участват в смислено комуникативно взаимодействие, базирано на споделена визуална опора (илюстрации). Учителят изпълнява ролята на фасилитатор, насърчавайки децата да използват описателна реч, да изразяват чувства и да изграждат последователен разказ. Чрез диалогичния подход се създава стимулираща езикова среда, в която децата не само упражняват речеви структури, но и развиват емпатия и логическо мислене.

Тема: „Моето любимо място за игра“ – разговор по личен опит, подходящ за IV възрастова група

Цел: Развиване на речева дейност – стимулиране на монологична и диалогична реч.

Описание на ситуацията

Децата са поканени да седнат в кръг и учителят им задава въпроса: „Кое е твоето любимо място за игра и защо го харесваш?“

За да подпомогне изразяването, учителят предварително подготвя визуални карти с илюстрации на различни места: парк, детска площадка, детска стая, море, планина, детската градина и т.н. Децата избират картинка, която асоциират със своя отговор. След всеки индивидуален разказ учителят отправя въпроси към останалите деца: „Някой друг обича ли да играе на

същото място?“, „Какво обичате да правите там?“, „Как мислите защо това място е толкова специално и предпочитано за вашия приятел?“ Учителят въвежда и нови лексикални единици, като ги обяснява в контекста – напр. „усамотено“, „оживено“, „просторно“, „сянка“, „прохлада“ и стимулира използването им в изказванията на децата.

Ситуацията успешно съчетава педагогическата комуникация и личностно-ориентирания подход, като дава възможност на всяко дете да изрази лични впечатления, преживявания и отношение. Поставянето на въпрос, свързан с личен опит, осигурява мотивация за участие и насърчава спонтанната речева изява. Воденето на разговора от учителя чрез открити въпроси и активно слушане моделира позитивно комуникативно поведение и създава условия за социално взаимодействие в групата. Диалогичният формат развива не само речевите, но и социално-емоционалните умения на децата – емпатия, уважение, внимание към чуждото мнение.

В контекста на казаното дотук може да се направи изводът, че добрата комуникативна компетентност на учителя е ключов фактор за ефективна педагогическа комуникация. Тя позволява на учителя да изгражда достъпна, адаптивна и мотивираща езикова среда, в която децата се чувстват разбрани и насърчени да участват активно. Чрез ясна, изразителна и граматически коректна реч учителят не само моделира желаното комуникативно поведение, но и поддържа диалог, основан на уважение, слушане и обратна връзка. Така комуникацията се превръща в мотив за речева активност, мотивиращ интерес към формите на езика.

И обратната зависимост: педагогическата комуникация играе ключова роля в изграждането на комуникативната компетентност при децата в предучилищна възраст. Тя не е просто обмен на информация между учител и дете, а целенасочен и методически обоснован процес, който съчетава езиково обучение със социално и емоционално развитие. Чрез създаване на реални комуникативни ситуации, използване на визуални опори и прилагане на функционални подходи учителят стимулира речевата активност, мисленето и емпатията на децата. Създава основа за изграждането на доверие, мотивация и ангажираност в образователния процес. В резултат на ефективна педагогическа комуникация се формира стабилна основа за висока езикова подготвеност и социално развитие на детето.

Цитирана литература

Азимов, Щукин 2009: Азимов, Э. Г., Щукин, А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). Москва: Икар, 2009.

Бижков 2003: Бижков, Г. Педагого-психологическа диагностика. I част. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2003.

Димчев 2011: Димчев, К. Понятието за култура – структуроопределящо за съвременната методика на обучението по български език. – В: Юбилейни Паисиеви

четения. Университетът – академична карта на света. Научни трудове, том 49, кн. 1, сб. Г. ПУ „Паисий Хилендарски“. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2011.

Добрева, Савова 2009: Добрева, Е., И. Савова. Текст & дискурс. Терминологичен справочник. Велико Търново: Фабер, 2009.

Клюев 1998: Клюев, В. Е. Речевая коммуникация. Москва, 1998.

Янкова 2018: Янкова, Г. Актуални проблеми на обучението по български език . – В: Learning and Teaching Languages: Creating Bridges to the Future, 2018, с. 305–317.

Цитирани речници

Български тълковен речник 2018: Български тълковен речник. София: Наука и изкуство, 2018.

Речник на българския език (онлайн) <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> (Достъп: 09.10.2019 г.).

Речник на чуждите думи в българския език 1978: Речник на чуждите думи в българския език. София: Наука и изкуство, 1978.

**ПЪТЯТ КЪМ ОБРАЗОВАНИЕ БЕЗ ПРЕДРАЗСЪДЪЦИ.
МЕТОДИЧЕСКО РЪКОВОДСТВО ЗА ПРИОБЩАВАЩО
ОБРАЗОВАНИЕ В КЛАСНАТА СТАЯ**

Красимира Чепишева

Второ основно училище „Д-р Петър Берон“, гр. Шумен

e-mail: k.chepisheva@bazovo.com

Маргарита Стоянова

Трето основно училище „Димитър Благоев“, гр. Шумен

e-mail: margi4@gmail.com

**THE PATH TOWARDS EDUCATION WITHOUT PREJUDICES.
A METHODOLOGICAL GUIDE FOR INCLUSIVE EDUCATION IN
THE CLASSROOM**

Krasimira Chepisheva

Second Primary School „Dr. Petar Beron“, Shumen

e-mail: k.chepisheva@shu.bg

Margarita Stoyanova

Third Primary School „Dimitar Blagoev“, Shumen

e-mail: margi4@gmail.com

Abstract: The article examines the genesis of inclusive education as a process of systemic change and adaptation of school environment to the individual needs of every child. Emphasis is placed on the transformed role of the teacher – shifting from a traditional source of information to a facilitator and mediator. Three innovative methodological models, piloted in Bulgarian Language and Literature classes (5th – 6th grade), are presented. These methods demonstrate how language instruction and literary analysis can be successfully combined with the development of social empathy and the overcoming of prejudices.

Key words: inclusive education, facilitation, Salamanca Statement, prejudices, interactive methods, Bulgarian language and literature

Приобщаващото образование е резултат от дълготърсена промяна в общественото мислене и множество извършени международни реформи, чието начало се открива през далечната 1948 година, в която е създадена Всеобщата декларация за правата на човека, чийто основен постулат е „право на образование за всеки човек“. В ранния етап на възникване на декларацията в обхвата и целевата ѝ група не се включват деца с увреждания, които на този етап се обучават в изолирана училищна среда. Погледът именно към децата „извън системата“, наложен в средата на 20. век, генерира и първоначални тласъци на обществени промени в мисленето,

които се официализират и стават част от нормативистичния контекст през 1994 година. Тази е и годината, в която под егидата на ЮНЕСКО се провежда световна конференция за специално образование в испанския град Саламанка. Приетата на конференцията декларация става известна с името на този град – Декларация от Саламанка, и е първият официален документ, в който присъства открит призив към държавите за реструктуриране на училищната среда и нейното отваряне и адаптиране към специфичните нужди на децата – физически, интелектуални, социални, езикови. В България приобщаващото образование става официална част от законодателството чрез влезлия в сила от 1 август 2019 година реформиран ЗПУО, в чийто съдържателен план приобщаването се схваща като процес на адаптиране на училището към обекта посредством отговор на нуждите на самия обект.

Приобщаващото образование се изгражда на основата на ценности, първостепенна сред които е правото на достъп до качествено образование на всички деца. Генезисът на приобщаващото образование го превръща в инструмент на институционално ниво, който позволява на отделните общности, структури и системи да се борят срещу дискриминацията, базирана на стереотипите, подпомага постигането на единство и консенсус сред многообразието въз основа на общото и ценното, заличава сегрегацията и повишава интеграцията.

Всички изведени по-горе постулати са част от цялостна философия, като каквато се приема самото приобщаващо образование, което е изградено въз основа на следните пет принципа:

1. Образованието като основно човешко право

Приобщаването не е форма на благотворителност и неин жест, а изпълнение на правото на всяко дете на качествено образование. Всяка държава е длъжна да осигурява достъп до училище за всички, без дискриминация по пол, етнос, увреждане или социален статус.

2. Приемане на многообразието

Различията не се приемат като „проблем“, а се възприемат като богатство. Училището трябва да бъде място, в което се оценяват индивидуалните характеристики на всяко дете – неговия език, култура и специфични способности.

3. Гъвкавост на учебната среда

Това е един от ключовите принципи, в които процесът на адаптация е в посока от системата към детето, а не от детето към системата. Гъвкавостта е основна характеристика и на учебните програми, реализирана чрез възможностите за съдържателна промяна, съобразена с индивидуалните нужди на обучаваните, и на самия процес на преподаване, при които се

използват разнообразни похвати и средства, чиято главна цел е достигане до всеки един от учениците посредством съобразяване с психофизиологическите и възрастовите му характеристики.

4. Активно участие и социално включване

Приобщаването не означава просто „присъствие“ на учениците в класната стая. Истинското приобщаване изисква:

- активно участие в учебния процес;
- изграждане на приятелства и социални връзки с връстниците;
- премахване на социалните бариери и предразсъдъците.

5. Сътрудничество и партньорство

Реализацията на приобщаващото образование е невъзможна без екипна работа и сътрудничество между всяка една страна. То изисква тясна взаимовръзка между:

- учители и ресурсни специалисти (психолози, логопеди);
- училището и родителите, които са равноправни партньори;
- образователната система и местната общност.

Всички тези принципи са част от целите на ЮНЕСКО, планирани за достигане до 2030 г. (рамката „Образование 2030“), и приемани като гарант, че нито едно дете не е „невидимо“ или изключено поради това, че е различно.

В съвременното образование, в частност в приобщаващото, ролята на учителя е от изключително значение, образът му се трансформира от единствен източник на информация в медиатор на процеси, фасилитатор и генератор на идеи. Тази статия разглежда прехода към стила на фасилитиране и предлага практически модели за интегриране на социални ценности в учебния процес. В центъра на интегрирането стоят действията на учителя, които формират стил на преподаване, който се отличава от традиционния посредством промяна в ролята на учителя и в обучителната група, с която работи. Двете категории оказват влияние и върху самия модел на обучение. Всички тези промени в стила на обучението и трансформирането му от традиционен стил на обучение в стил на фасилитиране могат да бъдат онагледени чрез следната рамка, представяща категориите и реализацията им в съпоставените стилове на образование и възпитание.

Категория	Традиционен стил	Стил на фасилитиране
Роля на учителя	Автократичен, доминиращ, критикуващ и оценяващ. Подава готови насоки.	Демократичен, интерактивен, рефлектиращ медиатор. Насърчава собствени решения.

Категория	Традиционен стил	Стил на фасилитиране
Обучителната група	Линейна (учениците седят в редици), центрирана върху учителя.	Кръгова или групова структура, центрирана върху обучаваните.
Модел на обучение	Лекционен, абстрактен, основан на съревнование и демонстрации.	Активен, ориентиран към проблеми, конкретно учене чрез партниране.

Разликата между традиционния и фасилитация стил в работата на учителя не е само в начина му на преподаване, а в цялостната атмосфера на учене.

Прилагането на концепциите и идеите, стоящи в основата на приобщаващото образование, става най-успешно чрез интерактивни методи в часовете по български език и литература посредством действащите образователни модели, които демонстрират практическата приложимост на постулатите, вложени в стила на фасилитиране.

1. Метод „Въртележка“ (7. клас)

Тема: „Употреба на сложните съставни изречения в текст“

Реализация: В класната стая се поставят четири постера с ключови фрази за довършване: „Предразсъдъците са...“, „Стереотипите са...“, „Дискриминацията е...“, „Предразсъдъците предизвикват чувство на...“.

Цели: Преосмисляне на взаимовръзката между предразсъдъци, стереотипи и дискриминация;

- Усвояване на умения у учениците за открито обсъждане на реални ситуации от житейската им практика;
- Усвояване на умения за пунктуационна оформеност на сложните съставни изречения, въз основа на пренос на идеята за подчинение на простото изречение на части от главното изречение.

Материали: дефиниции на следните термини, разположени на четири постера:

✓ **Анти „-разсъдъците“:** Активен подход към предубеждението, стереотипа и „-измите“ в обществените взаимоотношения и институционалните структури. Не е достатъчно да се каже, че си непредубеден и просто да останеш в ролята на наблюдател. Необходимо е всеки човек активно да се намесва, да предизвиква и да се противопоставя на личните и институционалните действия, които укрепват дискриминацията.

✓ **Предразсъдък:** Всяко отношение, убеждение или чувство, което води до предубеденост и помага да се оправдае несправедливо отношение към отделния човек поради неговата идентичност.

✓ **Предубеждение:** Отношение, мнение или чувство, формирани без достатъчно предварителни знания, мисъл или причина. Предубежденията могат да представляват предварителна преценка „за“ или „против“ човек, група или пол.

✓ **Стереотип:** Свърхопростено обобщаване за определена група, раса или пол, което обикновено съдържа подигравателно загатване (подтекст).

✓ **Потисничество:** Представлява системна и широкоразпространена група поведения, отношения, линии на поведение и действия в рамките на дадено общество, насочени към отнемане на власт, унижаване, експлоатиране и несправедливо третиране на хора въз основа на тяхната принадлежност към различни групи. То включва отнемане на власт, отричане или непризнаване на човешките права на отделните хора и групи.

✓ **Вътрешно потисничество:** Това е „погрешно убеждение“, което дадена група е възприела за себе си въз основа на малтретирането и невярната информация, която е получила отвън.

✓ **Господстваща група:** Това е групата, която системно експлоатира, малтретира, унижава и разрушава дадена различна група. Господстващата група притежава властта при всички взаимоотношения в рамките на структурата.

✓ **Подчинена група:** Това е група от хора, които системно са изключвани, унижавани, експлоатирани и малтретирани от господстващата група в обществото.

Учениците се движат между станциите, обсъждат дефинициите, преосмислят взаимовръзката между предразсъдъци, стереотипи и дискриминация. Усвояват умения за открито общуване на реални ситуации от практиката и едновременно с това упражняват езиковите правила в контекста на социалната чувствителност.

Допълнителни въпроси, свързани с овладяване на пунктуационна норма:

Работете последователно в екип върху представените задачи по всяка една от предоставените дефиниции:

1. Открийте казуемите в изреченията, съдържащи се в поясненията на дефинициите.

2. Поставете граници между простите изречения в състава на сложното изречение.

3. Открийте и оградете връзките между простите изречения в състава на сложното.

4. Запишете простите изречения, които не могат да бъдат употребени самостоятелно.

5. Задайте въпросите към части от главното изречение, за да ви отговорят подчинените изречения.

6. Разделете простите изречения в състава на сложното в две групи, назовете тези групи спрямо представените дефиниции.

7. Как графично е открито подчинението на простите изречения в състава на сложното?

2. Метод „Къщата на щастието“ (5. клас)

Тема: „Легенда за рома“ от Михаил Георгиев

Учениците се разделят на групи и приемат роли (цар Баба, царица Дай, Ром, трите дъщери). Те трябва да разпределят справедливо пространството в „къща на щастието“, разчертана на 6 квадрата, на които са изписани имената на героите.

Реализация: Участниците се разделят на групи от пет човека. Всяка група получава картончета, на които са написани имената на героите от текста „Легенда за рома“ – цар Баба, царица Дай, Ром, трите сестри. Групата обсъжда и дава предпочитанията на всеки за разпределяне на ролите между членовете. Всяка група получава плакат (постер), който е разчетен на 6 квадрата. Това е планът на тяхната „къща на щастието“.

- **Разпределение на пространството:** Задачата е да се разпредели справедливо пространството, така че всеки герой да получи необходимото съобразно с неговия нрав и нужда. Личното пространство на всеки се маркира с цветни лепящи листчета.

- **Правила:** Всяка група трябва да определи по пет правила за живеене в къщата. Последователно всички групи представят своите решения и правила.

Въпроси за дискусия и попълване на проекта:

Въз основа на какво разделихте стаите – на нуждите на героя или на неговия статус?

Кои са 5-те правила за съжителство, които ще предотвратят конфликтите?

- Трудно ли беше да се постигне съгласие и наложи ли се някой да се защитава?

- **Цели:** Упражняване на умения за използване на приказки за изграждане на учебна среда, подходяща за прилагане на образователния модел „Образование без предразсъдъци“.

При оценяване на работата в такава среда фокусът се измества от академичния резултат към социалната динамика, която учителят като фасилитатор трябва да съблюдава и поддържа въз основа на наблюдение и осигуряване на следните задължителни характеристики на учебната среда:

- **Степен на емпатия:** Учителят като фасилитатор наблюдава и отчита успяват ли учениците да аргументират нуждите на своя герой, без да накърняват тези на другите.

- **Активно слушане:** Учителят като фасилитатор наблюдава и отчита дали лидерските роли в групите се редуват или има доминиращи фигури.

Трансфер на знания: Учителят като фасилитатор наблюдава и отчита могат ли учениците да разпознаят „стереотип“ в литературния текст или в личния си опит.

3. Метод: Кръгът на ценностите

Финалният успех на образователния модел „Без предразсъдъци“ се измерва чрез пет ключови ценности, които трябва да се превърнат в ежедневие за класа: **Любов – Уважение – Обич – Доброта – Приятелство.**

Когато тези елементи са налице, обучението спира да бъде просто предаване на информация и се превръща в изграждане на по-добро общество.

Реализация: Учениците се разделят на пет екипа, като всеки екип отговаря за една от ключовите ценности: **Любов, Уважение, Обич, Доброта и Приятелство.** Тяхната цел е да „материализират“ тази ценност в рамките на училищната седмица. Всеки екип създава визуален елемент (рисунка, предмет или символ), който добавя към общия „Кръг на ценностите“ в класната стая. В края на всеки ден учениците записват по една ситуация, в която са видели или приложили своята ценност в междучасието или в час.

Цели: Достигане до дефиниция чрез действия. Учениците не търсят речниково значение на представените пет ключови ценности, а предлагат конкретни ежедневни действия, които изразяват тяхната ценност.

За да не останат ценностите само думи върху бялата дъска, моделът „Без предразсъдъци“ предлага на учениците активна роля, проектирана така, че да превърне абстрактните понятия в осезаеми действия.

Приобщаващото образование не е просто административен процес на интеграция, а активна промяна на средата. Трите метода показват пътя на тази трансформация чрез приобщаване и създаване на емоционална среда, подходяща за овладяване на знания и умения от всеки един ученик – част от един клас, в който приобщаване е възможно посредством изграждане на навици. Като част от приобщаващото образование учителят престава да бъде единствен източник на информация и става фасилитатор, чиято основна задача е да наблюдава динамиката на групата, да насърчава емпатията и да чува гласа на всяко дете.

Цитирана литература

Всеобща декларация 1948: Всеобща декларация за правата на човека. Организация на обединените нации, 1948.

Декларация от Саламанка 1994: Декларация от Саламанка и рамка за действие за специални образователни потребности. Саламанка: ЮНЕСКО, 1994.

ЗПУО 2015: Закон за предучилищното и училищното образование. – Държавен вестник, 2015, № 79 (в сила от 01.08.2016 г., последна актуализация 2019 г.).

НПО 2017: Наредба за приобщаващото образование. Приета с ПМС № 232 от 20.10.2017 г. – Държавен вестник, 2017, № 86.

THE SEMANTIC ASPECT OF LANGUAGE ACQUISITION IN THE PRESCHOOL CHILD

Oksana Ushakova
Moscow Pedagogical State University, Moscow, Russia
e-mail: oxu@bk.ru

Huseyin Kyuchuk (Hristo Kyuchukov)
University of Silesia, Katowice, Poland
e-mail: huseyin.kyuchuk@us.edu.pl

Valentina Yashina
Moscow Pedagogical State University, Moscow, Russia
e-mail: yashina.vi@mail.ru

Abstract: The article deals with the problems of the development of the semantic of the word in preschool children, characterized by the laws of mastering the lexical and semantic system of the native language. It is shown that the centre of the development of language ability is a semantic component, which underlies the linguistic development of the child-preschooler, which includes not only the expansion of the dictionary, but also the education of children's attention to the content of the word, its semantics, expanding links with other words, as in monological speech, the semantics of a single word interacts with the semantics of the entire statement.

Work on the semantics of the word, the expansion of the semantic field, the use of associative principle of assimilation of vocabulary, the formation of linguistic generalizations in the assimilation of the grammatical structure of speech develop preschoolers arbitrariness and awareness of speech, that is, the ability to select accurate and expressive means in the construction of coherent statements of different types.

Key words: semantic, linguistic development, cognitive development, preschool children.

Introduction

The study of the native language in preschool childhood is aimed at achieving the following goals: the development and education of preschool children, its socialization, the development of intellectual abilities; mastery of language as a means of communication in everyday life; the development of communicative abilities; enrichment of vocabulary and the formation of the grammatical structure of speech; elementary mastery of its basic visual and expressive means, the education of sound culture; the formation of the ability to understand language and speech phenomena, to assess them in terms of compliance with the situation, the sphere of communication; acquisition of competence in the field of native language and speech communication.

At preschool age, the practical development of the native language reaches a high level. Sokhin [2002] believed that there should be special work on the

development of speech, that improvement of verbal communication with the need includes the vocabulary of the child work on the semantic side of the word. He noted that the development of conceptual thinking of the child is impossible without the assimilation of new words, new knowledge and ideas, and if new impressions are not fixed in the word, the child will not consciously use them in their statements. Further, Sokhin emphasized that a basic understanding of the phenomena of speech and language may develop if work on the word lead in the logic language (and not only in the logic of the subject relations), it is in the technique of development of speech it is necessary to increase the proportion of work on the meaning of the word. He proved (and the study of E. M. Strunina [1994] confirmed this) that the formation of knowledge and ideas is impossible without the introduction of new words in the speech and mental activity of children, which denote objects, phenomena, their properties and qualities in the relationship. An effective method of disclosing the meaning of words is the use of synonymic and antonymic comparisons. In speech to the child's thinking of the words that were related to each other as units of language, special, purely linguistic work is directed on formation at children of representations about the semantic relationship in the area of vocabulary. For example, familiarization of children with the properties and qualities of objects and the parallel formation of ideas about the polysemy of words can take place in this way. We tell the child that the word "green" in the phrase "green ball" means color, but this word has another meaning: "green fruit" we say - "immature", and the word "fresh" - is "just made" and "cool". In such exercises, the child's vocabulary and the idea of the subject are enriched: the child is brought to an understanding of the language characteristic of the word, in particular its ambiguity, he begins to realize the life of the word itself, as well as the antonymic and synonymous relations between words.

Summarizing these provisions, the main conclusion of the article is formulated by the following: "the Development of the language in the language of the child includes not only the development of the language skills, the improvement of the linguistic forms of language activity (on the basis of the language assimilation), but also the formation of the linguistic reality, which can be called the linguistic development of the child" [Strunina 1994: 25].

Theoretical substantiation of the semantic aspect of the child's speech development

The problem of interaction between speech and thinking has always been the focus of psychological research. And here the central point, according to L. S. Vygotsky [1982] is "the attitude of thought to the word", as from most ancient times researchers or identified them completely separated. Considering the problem of formation of concepts, he said that the accumulation of associations and groups of ideas does not lead to their formation, and thinking in concepts is impossible outside of speech thinking. Only through communication, mutual

understanding is the certain meaning of the word, which becomes the bearer of the concept.

Meaning is the central category of ontogenesis of speech and thinking, and understanding the Genesis of meaning is one of the conditions for identifying the internal laws of formation and development of human language ability. In the literature devoted to the analysis of the concept "meaning of the word", different approaches to the interpretation of its content are reflected depending on what aspect of the analysis is put forward in the foreground. Meaning is the "reflection of the object of reality in the mind" [Akhmanova 1966]; "meaning is not the essence, but the relation" [Barkhudarov 1975]; "the meaning of the word is a set of its lexical and semantic variants» [Zvegintsev 1964].

Rubinstein [1973] considers the meaning of the word in a broad sense, not only as the name of the subject, it concluded. The meaning of the word is understood by him as a generalized reflection of the subject content, and the relation of the word as denoting to the subject designated by him is a cognitive attitude. Cognition of the subject value, formalized in the word, occurs through the impact on the object and the identification of its functions.

The most General definition of the word is given by V. V. Vinogradov [1980]: the lexical meaning of the word is its subject - matter content, designed according to the laws of grammar of the language and is an element of the General semantic system of the dictionary of this language.

Lexical units are part of a network of diverse and overlapping structural-system relations – in semantic fields. As is pointed out by L. Novikov [1982], the combination of words has its own laws defined by the system of language, it is necessary semantic coordination between words. One of the most important characteristics of the lexical unit is valency, which reveals the patterns of use of words in the text. It is important for us to know the meaning of the word, but no less important is how it is used in the language. Valency is considered as the ability of words to enter into syntactic relations with other elements [Novikov 1982].

Linguists distinguish between grammatical meaning (belonging of a word to a certain class, peculiarities of its combination, changes) and lexical meaning, which is determined both by the correlation of the word with the corresponding concept (which is the core of the lexical meaning of the word), and its place in the lexical system of the language (i.e. different connections of the word with other words).

The word as the basic lexical unit is a structure of interconnected elementary lexical units - its lexical and semantic variants. According to V. A. Zvegintsev [1964], a person in the speech act operates not with words, but with semantic fields, and already from them he chooses the right word to express his thought with possible accuracy. The main condition for the realization of speech-understanding its meaning, its meaning; and in the language through the action of various associations can create different parallel ways of expressing thoughts. The method of association is one of the most common ways to evaluate semantic fields.

A. A. Leontiev [1969] considers the study of lexical meanings as the elucidation of relations between words, the establishment of individual and social semantic fields, synonymic and antonymic relations, the measurement of semantic proximity and remoteness of words within the field or the establishment of word associations.

So, determining the lexical meaning of the word is necessary:

- to find out its subject-matter and conceptual-logical content;
- to establish how the reality called by the word is connected with those that objectively exist in the surrounding reality;
- to reveal how the defined lexical meaning correlates with another, since the word expresses its meanings not in isolation, not in isolation from the lexical-semantic system of a particular language, but in an indissoluble connection with it, as its constituent element;
- find a distinctive feature that would allow to isolate this value from a number of similar ones.

For the correct understanding of the meaning of words, their exact use in coherent speech, it is necessary at least an elementary understanding of its composition, shades of meaning, the possibilities of combining words. And here a huge role is played by the child's developed "sense of language", it can be formed as an attentive attitude to the constituent elements of the word, which sometimes act as the exponents of the finest shades of meaning that distinguish one word from another. Misunderstanding of semantic shades of the word leads to inaccuracy of their use. Violation of the laws of compatibility of words leads to grammatical and stylistic inaccuracies in speech and errors in word usage. And it is because these qualities of language are, in the first place, the characteristics of the language abilities of the child.

Note that language ability must necessarily include the development of a sense of language. It comes into force when the child has to combine linguistic units into a statement, understanding their meaning. We emphasize that this is a creative combination in all senses. First, the situations of speech communication are constantly changing. This forces the child to find new words, create new phrases that had not been encountered in his speech experience, and combine them in new combinations. Secondly, changing the situation and new combinations of statements give birth to new thoughts in the child, hence there is a new expression of them through language. It is at the moment when a child chooses new words, finds a new speech solution in a particular situation, the development of language ability. And here the most important task is the training, the formation of this ability, the basis of which is the child's semantic component.

In revealing the structure of any speech, the author notes a number of skills: quick orientation in communication, the ability to plan your speech and choose the content, and for this it is necessary to find a language means for its transmission and be able to provide feedback, otherwise communication will be ineffective and will not give the expected results. At the same time, it should be

emphasized that the most important means of acquiring speech skills is the ease of transferring language units to new, not yet encountered combinations. This is where the "sense of language" comes into force, which gives the child the opportunity to apply speech skills on unfamiliar language material, to distinguish the correct grammatical forms from the wrong ones.

Thus, it can be concluded that understanding the meaning of the word is a key moment of speech ontogenesis. To master the meaning of the word means to master the method of reflection of essential for this society features of the object (phenomenon) fixed in the language.

Research methods and techniques

In the above context, we draw a parallel with the research of linguistic development of a preschool child, conducted At the Institute of preschool education (now – the Institute for the study of childhood, family and education of RAO) and the Moscow State Pedagogical University, which proved the need for targeted speech education in preschool childhood.

The research conducted was aimed at the development of the theory of language acquisition in preschool childhood, organically combining the theoretical and the pedagogical, psychological and linguistic aspects in the theoretical analysis. These studies have shown that children, starting from early preschool age, show great interest in linguistic reality, "experiment" with words, create new words, focusing on both the semantic and grammatical side of the language. This is a necessary condition for their linguistic development - a gradual awareness of linguistic phenomena, i.e. the development of metalinguistic activity of children, which leads to a genuine mastery of the richness of the language.

The results of the research showed that the enrichment of the dictionary includes not only the expansion of its volume, but also the education of children's attention to the content of the word, its semantics, clarification of the meanings of words, the expansion of the word's connections with other words, because in coherent speech the semantics of a single word interacts with the semantics of the whole statement.

The study of the laws of development of semantics of the word, a thorough analysis of the assimilation of children's semantic structure of the word led to the need to differentiate between the cognitive and the deepening of knowledge and ideas of children about the surrounding reality and the language development of preschool children [E. M. Strunina 1994]. Here it is necessary to emphasize the importance of the complex use of various techniques in the work on the semantics of the word. Forming a child's idea that each word has a meaning, we bring it to understanding: in one word can be called different objects (the phenomenon of polysemy), about the same can be said in different words (synonymy), there are words that are opposite in meaning (antonyms). Along with the semantic side of the word plays an important role and the problem of lexical compatibility of words that allows you to close the mastery of the semantics of words with the development of coherent speech. To improve one of the most important properties

of speech - the accuracy of word usage, the choice of words, adequately denoting the subject, action, quality, it is necessary to develop the ability to accurately use the word depending on the plan, context or speech situation.

In our further studies we investigated the features of the dictionary of children of different ages. Let us dwell here on the characteristics of the level of development of the vocabulary of senior preschoolers. 145 children aged 6 – 7 years attending senior and preparatory groups of educational institutions of Moscow were examined. The survey was conducted on the material of natural history vocabulary.

Identification tasks were used:

- ability to classify and operate generalizing nouns, disclosure generalizing words animals, birds, berries, trees by listing the objects included in this group;
- features of the conceptual nature of the words forest snow, rain, cat (nominal definition);
- assimilation by children of words as units of lexical system, its relationship with other lexical units (forming word-combinations with the verb and adjectives go easy", the gloomy and the selection of synonyms to the same words; the selection of antonyms for the noun spring, hare, adjective cold, wide, frequent, verbs to go, to begin, heat adverbs, and many phrases easy bag, easy question, a light breeze; a gloomy day, gloomy people; making sentences with polysemous words zipper, easy to grow).

Results

It was found that the majority of preschool children of 5 – 7 years easily associate the word with a particular class of objects, owns the operation of the classification, however, difficult to choose a synthesis of words. Marked difficulties naming certain words nature of the content. When explaining the meaning of the word, children rarely use dictionary definitions. They pay attention to the non-essential features of the subject; facts related to personal experience. Refusals to explain (5%) indicate that for some children the task of explaining the meaning of words is difficult and requires special work. Only a small part of the older preschoolers are familiar with several meanings of these words, many observed inabilities to build sentences with polysemous words. A sufficiently large number of children's answers by the same-rooted antonyms indicates the difficulties of selecting words from the existing vocabulary of a preschool child or the lack of the desired word.

After training, which focused on the work on the semantic side of the word, the following results were obtained. A substantial analysis of the children's responses showed that most of them (80%) had a high level of speech development. Children independently carried out the classification of objects and phenomena, grouping the proposed pictures on the essential features, justifying their choice and freely operating with generalizing words. They have a large reserve of natural history vocabulary. Revealing the meaning of the word, they

used definitions close to the dictionary, understood and meaningfully used different meanings of polysemous words, selecting synonyms and antonyms to them .

Other children, having a stock of natural history vocabulary, operated with generalizing words, however, revealing the meaning of the word, used incomplete dictionary definition on essential grounds, or tried to determine the meaning of the word with the help of generic concepts, and, naming several meanings of polysemous words, found it difficult to select synonyms and antonyms to them.

The survey also found that the development of coherent speech of children is largely determined by the level of development of their vocabulary. Only children with a rich dictionary found a high level of coherent speech.

The role of the word as the basic unit of language, its meaning in the mental development of the child determine the essence of the development of language ability.

The materials of the study showed that in the process of development of speech and speech communication, acquaintance with others it is necessary not only to enrich the subject-matter and conceptual-logical content of words, but also to develop the ability to use the word as a unit of lexical-semantic system of language.

Theoretical analysis, experimental study of work on the semantic side of the word preschoolers of different ages indicate the need for targeted impact on different sides of the lexical meanings of words in their speech: nominative function, generalizations inherent in the word, lexical and semantic links of words and their use in coherent statements.

For the correct understanding of the meaning of words, their exact use in coherent speech, it is necessary at least an elementary understanding of its composition, shades of meaning, the possibilities of combining words. And here a huge role is played by the child's developed "sense of language", it can be formed as an attentive attitude to the constituent elements of the word, which sometimes act as the exponents of the finest shades of meaning that distinguish one word from another. Misunderstanding of semantic shades of the word leads to inaccuracy of their use. Violation of the laws of compatibility of words leads to grammatical and stylistic inaccuracies in speech and errors in word usage. And it is these qualities of language are, in the first place, the characteristics of the language abilities of the child.

Note that the language ability must necessarily include the development of a sense of language. It comes into force when the child has to combine linguistic units into a statement, understanding their meaning. We emphasize that this is a creative combination in all senses. First, the situations of speech communication are constantly changing. This forces the child to find new words, create new phrases that had not been encountered in his speech experience, and combine them in new combinations. Secondly, changing the situation and new combinations of statements give birth to new thoughts in the child, hence there is a new expression of them through language. It is at the moment when a child chooses new words,

finds a new speech solution in a particular situation, the development of language ability. And here the most important task is the training, the formation of this ability, the basis of which is the child's semantic component.

Conclusions

In revealing the structure of any speech, the authors note number of skills: quick orientation in communication, the ability to plan the speech and choose the content, and for this it is necessary to find a language means for its transmission and be able to provide feedback, otherwise communication will be ineffective and will not give the expected results. At the same time, it should be emphasized that the most important means of acquiring speech skills is the ease of transferring language units to new, not yet encountered combinations. This is where the "sense of language" comes into force, which gives the child the opportunity to apply speech skills on unfamiliar language material, to distinguish the correct grammatical forms from the wrong ones.

References

Akhmanova 1957: Ахманова, О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. Москва, 1957.

Barkhudarov 1975: Бархударов Л. С. Язык и перевод. Москва: Международные отношения, 1975.

Leontiev 1996: Леонтьев, А. А. Язык, речь, речевая деятельность. Москва: Образование, 1969.

Novikov 1982: Новиков, Л. А. Семантика русского языка. Москва: Высшая школа, 1982.

Rubinstein 1973: Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. Москва: Педагогика, 1973.

Sokhin 2002: Сохин. Психолого-педагогические основы развития речи дошкольников. Москва: Издательство Московского психолого-социального института, 2020.

Strunina 1994: Струнина, Е. М. Подходы Ф. А. Сохина к изучению семантики детской речи. – В: Проблемы изучения речи дошкольника: Сб. науч. Трудов. О. С. Ушакова (науч. ред). Москва: Изд. РАО, 1994. с. 17–26.

Vinogradov 1980: Виноградов, В. В. О поэтическом языке. Москва, 1980.

Vygotsky 1982: Выготский, Л. С. Мышление и речь. В: Собрание сочинений в 6 томах. Том 2. Москва: Педагогика, 1982.

Zvegintsev 1964: Звегинцев В. А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Москва: Просвещение, 1964.

ФИЛОЛОГИЯТА КАТО МАСОВО ПОЗНАНИЕ

Ивелина Савова

Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

e-mail: i.savova@shu.bg

PHILOLOGY AS MASS KNOWLEDGE

Ivelina Savova

Konstantin Preslavsky University of Shumen

e-mail: i.savova@shu.bg

Abstract: The paper deals with philology as part of everyday human knowledge. For this purpose, the philology questions which are found in word games are studied (Main representative of such games are crossword puzzles.). The authors of word puzzles seek from players certain knowledge of language and literature – of grammatical concepts, types of words, speech forms, languages, of writers, literary works, characters, stylistic means of expression, etc. The study allows tracing the place of philology among other thematic provinces presented in the word puzzles.

Key words: philology, linguistics, literature, word puzzles

1. Обикновено се казва, че всеки мъж разбира от футбол и от политика. И това е, защото в компания повечето мъже смело влизат в разсъждения по тези теми и налагат мнението си агресивно, с апломба на познавачи. За филологията никой не твърди подобно нещо – такива компетенции не се приписват нито на мъжкия, нито на женския пол. Даже е честно да се каже, че в ежедневието никой въобще не се замисля за филологията. Защото, ако се следва логиката героя Париде от романа „Чочарка“ на Алберто Моравия, филологията реално не служи за нищо. Въпросният герой смята за полезно синът му да се научи да смята, а не да пише. За Париде числата са по-важни от буквите, „защото с тях можел да брой пари, докато буквите според него не служели за нищо“. И все пак догадливите читатели вероятно ще забележат, че за показване на абсурдността на подобна философия послужи филологически (литературен) пример.

В ежедневието за филологията евентуално си спомнят, когато тя присъства в някои забавни игри с енциклопедичен характер (от типа на телевизионните „Стани богат“, „Това го знам“, „Последният печели“). В тях филологията може да се появи под формата на избрана от предаването предметна област, от която играчът да получава конкретни въпроси. И тогава училищните знания за писатели, творби, герои, за видове думи, граматични понятия, езици се оказват изведнъж важни и полезни.

Как е латинският термин за превъзходна степен? Какво е излишно повторение в речта? Кой е авторът на романа „Илинден“? Как се казва конят

на Дон Кихот? Ето някои въпроси, които въвеждат филологията в ежедневието на участниците в забавни игри.

А какви точно филологически знания търсят от играчите авторите на подобни игри? Дали тези знания са част от обичайната компетенция на хора неспециалисти, или се навлиза дълбоко в експертната област на специалисти филолози? Това може лесно да се провери чрез преглед на въпросите от филологическата сфера в словесните ребуси. Към тази проверка най-напред води естественото професионално любопитство – какво е мястото на филологията сред другите тематични области, представени в ребусите. Определено не липсва и малко езиковедска ревност – във връзка с това как присъства в ребусите лингвистиката в сравнение с литературознанието. Първичното предположение е, че тя ще е по-слабо застъпена, но дали поне ще е съизмерима с литературната си съперница в поносими граници?

Предмет на това изложение са въпросите на тема филология, които се откриват в словесните ребуси. В предишно изследване на кръстословицата като тип текст [Савова 2012] наблюдение върху областите, от които произхождат думите, търсени в кръстословиците, не влизаше в сферата на интерес. Но разбира се, сам по себе си въпросът е любопитен. Предлаганата работа е част от по-мощно проучване на въпросните тематични области. От всички тях филологията е избрана за представяне в този материал, освен поради посочените по-горе причини, още и заради статута на колежата проф. Марияна Стефанова, на която отдаваме почит с настоящия том и която посвети на филологията целия си професионален път.

2. Най-напред са необходими някои въвеждащи разяснения.

2.1. Словесните ребуси са забавни игри, при които думи се попълват в макет. Тези думи обикновено се вписват в макета кръстосано – като се засичат с други околни думи, и тогава играта се нарича *кръстословица*. Друг път думите не се кръстосват, а съществуват сами за себе си – тогава играта е просто *игрословица*, т.е. има игра с думи, но няма кръстосване. Игрословиците са много по-редки¹.

2.2. Обект на наблюдение в тази работа са само ребуси, в които **словесните определения (дефинициите)** на търсените думи са задължителна съставка. Определенията са начинът, по който е описан търсеният елемент, напр.: *Крем с нишесте, полят със сироп; Състояние на пълно безсъзнание*. Названието „определения на думите“ се използва от

¹ Като пример за игрословица може да послужи игра, в която макетът е във формата на пирамида, пясъчен часовник, вретено и пр., в които думите се изписват хоризонтално и по никакъв начин не се кръстосват с думите от другите редове. Думата на всеки ред се открива по своето определение (дефиниция), но особеното е, че елементите образуват верига – всяка следваща дума се образува от предходната, като се добавя или се отнема буква, при анаграмно разместване на другите букви. По подобен начин се изграждат и други видове игрословици.

авторите на ребуси и е широко популярно. Някои определения представляват (по-свободни) описания на лексикалните значения на търсените думи (такива бяха горните примери, чиито отговори са съответно *малеби* и *кома*), други са парафраза на названието на обект, синоним на търсения елемент, хиперонимно обозначение, както например в: *Авторът на „Железният светилник“*; *Катарам*; *Музикална нота* (отговори *Талев*, *тока*, *ре*)².

2.3. Ясно е, че трудността на един словесен ребус не зависи толкова от неговата големина (от броя на търсените думи), а **от вида на търсените думи**. В този именно смисъл е интересно да се проследи в какви тематични аспекти се очаква да се простира компетентността на играча, каква е относителната тежест на отделните предметни области в ребусите, кои са най-често търсените думи и т.н. Това тук няма да се прави в пълнота, но накратко ще се скицира контекстът, в който филологическите въпроси битуват.

В словесните ребуси се включват елементи от множество тематични области³. С широка популярност са въпросите от научната сфера – от области като география, история, етнология, анатомия, зоология, ботаника, медицина, химия, геология, физика, космология, математика, вж. напр.: *Най-големият от Дружествени острови (Таити)*; *Град в общ. Димитровград (Меричлери)*; *Древна крепост край Провадия (Овеч)*; *Наш цар (1218-1241) (Иван Асен)*; *Потомък от бяла и черна раса (креол)*; *Подобна на кост тъкан в тялото (хрущял)*; *Едро тропическо тревопасно животно (носорог)*; *Приятно миризливо растение (босилек)*; *Урологично заболяване (цитоза)*; *Безцветен горлив газ (етилен)*; *Варовиково образуване (карст)*; *Средният период от мезозоя (юра)*; *Светлинен квант (фотон)*; *Северно съзвездие (Воловар)*; *Тригонометрична функция (синус)*.

Не по-малко популярни са въпросите от областта на изкуствата – музика, кино, театър, литература, изобразително изкуство, скулптура, танцово изкуство, цирково изкуство, магическо изкуство, фотография, напр.: *Хорова музикална творба (кантата)*; *Клавишен музикален инструмент (акордеон)*; *Вокалист на група „БТР“ (Наско)*; *Страничен*

² От казаното следва да е ясно, че елементът *определения на думите* е типична съставка за основната част от ребусите, но все пак не е постоянен елемент. В 27% от ребусите в изследвания корпус търсените думи не се откриват по техни определения, а по други белези. Например в т.нар. числословици в квадратчетата на макета се съдържат числа и всяко число отговаря на определена буква, а думите се намират логически по числените обозначения на съставлящите букви. В други случаи пък думите въобще не се търсят, тъй като са зададени в списък, а целта на ребуса е да се намери мястото на всяка от зададените думи в макета.

³ Неслучайно съществуват справочници, подпомагащи съставители на ребуси и играчи. Например една енциклопедия съдържа списъци от думи по 13 теми, по които думи да се съставят въпроси или съответно да се търсят отговори [вж. Попова 2010].

декор на сцена (**кулиси**); Филм със С. Сталоун и К. Ръсел (**Танго и Кеш**); Актьор от САЩ, „Форест Гъмп“, Оскар '95 (**Ханкс**); Герой, игран от К. Рийвс в „Матрицата“ (**Нео**); Наши възрожденски живописец (**Доспевски**); Статуя без глава и крайници (**торс**); Френски вариететен танц (**канкан**); Цирков смешник (**клоун**); Наши илюзионист (**Ирко**); Част от обектив на фотоапарат (**бленда**).

Друга група въпроси засягат стопанския живот – от областите транспорт, съобщения, финанси, строителство, търговия, производства, труд и пр., напр.: Полулека товарна кола (**никап**); Френска марка леки коли (**Рено**); Руски самолети на Сергей Илюшин (**Ил**); Временен паричен знак (**бон**); Банков термин (**чек**); Вид данък (**ДДС**); Малка греда на покрив (**мертек**); Полуетаж над партера (**мецанин**); Голям търговски център (**мол**); Работа с материали на клиента (**ишлеме**); Тънко дърво за облепване на мебели (**фурнир**); Сечиво за изглаждане на дърво (**ренде**); Голямо заводско помещение (**хале**); Проспериращ млад бизнесмен (**юпи**).

Голяма група въпроси се отнасят до ежедневиия живот на човека. Те са свързани с области като дом, храни, напитки, облекло, мода, спорт, религия, образование, забавления, медии, общество, политика и пр. Примери за такива въпроси са: Мебел с врати и полици (**шкаф**); Глинена съдина за готвене (**гювече**); Пържолa с ребро (**котлет**); Прах за набухване на сладкиши (**бакпулвер**); Вид питие от вино или ром (**пунш**); Тънко дамско палто (**манто**); Леки обувки за гимнастика (**цвички**); Козметика за коса (**гел**); Част от боксов мач (**рунд**); Шахматен ход (**рокада**); Наша биатлонистка, ОШ '98 (**Дафовска**); Светица, майка на Дева Мария (**Ана**); Японски будистки свещеник (**бонза**); Учебен клас (**паралелка**); Практическо занимание на студенти (**семинар**); Вид игра на карти с две колоди (**канаста**); Детска играчка (**балон**); Наша частна телевизия (**Диема**); Френско модно списание от 1945 г. (**Ел**); Политически водач (**лидер**); Най-малък брой присъстващи за вземане на решение (**кворум**); 44-ят президент на САЩ, от 2009 г. (**Обама**).

3. В описания контекст **филологическите въпроси** като обща сфера заемат 9,4% от примерите⁴. Вътре в сферата обаче съотношението е крайно небалансирано – езиковедската област е далеч по-слабо представена от литературната (съотношението е с разлика от над 6% в полза на литературните въпроси).

3.1. Езикознание

⁴ Изследван е корпус от 5000 дефиниции, набрани от близо 100 ребуса от различен вид, с различна големина и от различни източници. Определенията в тези ребуси са извлечени без остатък, така че да се гарантира обективност на формулираните върху тяхната основа наблюдения.

Въпросите от тематичната област Езикознание принадлежат към сферата Наука и обхващат 1,4% от материала. Това са 72 въпроса от наблюдаваните 5000 примера. По направената обща рекапитулация на дефинициите в корпуса числото 72 отнася езикознанието в групата на добре представените тематични области (от 51 до 150 питання). Това е типичният случай – най-много области стоят именно в този числов диапазон.

Лингвистичните питання засягат езиковедски термини, езикови понятия и единици, речеви форми, езици, учени езиковеди.

3.1.1. Групите въпроси в лингвистичната област показват следната картина:

Термините са най-изявената подгрупа в областта. Те покриват части от различни езиковедски дисциплини (фонетика, граматика, лексикология, диалектология и др.) и се задават коректно, напр.: *Грамматическа категория (падеж/род)*, или доста свободно и спорно, напр.: *Смислово съчетание от думи (изречение)*. Термини се търсят например с дефиниции като: *Елемент на речта (звук)*; *Носов звук (назал)*; *Особено произношение (акцент)*; *Дателен падеж (датив)*; *Превъзходна степен (спец.) (суперлатив)*; *Минало свършено време (език.) (аорист)*; *Част на изречението (подлог)*; *Определение (езикозн.) (атрибут)*; *Думи с противоположно значение (антоними)*; *Еднакви думи с различно значение (омоними)*; *Устойчиво словосъчетание (идиом)*. Срещат се също питання за думи като понятийни категории, напр.: *Второ име на едно и също понятие (алоним)*; *Дума с еднакъв гласеж в две посоки (палиндром)*. Ономастиката е представена основно с многократно срещаща се дефиниция *Название (име)* или с конкретни типове имена, напр.: *Имена на местности (топоними)*; *Измислено, неистинско име на човек (псевдоним)*; *Ироничен псевдоним (ироним)*. Диалектологията присъства с питання като: *Местен говор, наречие (диалект)*, лексикографията – с питання като: *Сборник с разтълкувани думи (речник)*, стилистиката с питання като: *Шаблонен израз (клише)*; *Преувеличение (хиперболизация)*; *Излишно повторение на елементи в речта (тавтология)*.

По-нататък идват питання за **азбуки и писмености**. Предпочитани са въпросите за букви от различни азбуки, задавани общо (напр. *Буква от ... азбука*) или по-конкретно – с посочване на някаква специфика на буквата (напр. използването ѝ като знак за нещо в други науки). Специфично е питането за знака, който в компютърния език се нарича „маймунско а“, „кльомба“ или „ет“ (на английски). Въпросите за писмености са единични. Ето някои дефиниции от подгрупата: *Съвкупност от буквите в даден език (азбука)*; *Буква от гръцката азбука (капа)*; *Втората буква от старобългарската азбука (буки)*; *Втората буква от гръцката азбука (бета)*; *Гръцка буква, знак за плътност (ро)*; *Латинска буква, знак за количество (ку)*; *Гръцка буква, знак за частицата таон (физ.) (тау)*; *Маймунско „а“, кльомба (комп.) (ет)*; *Кирилско писмо (кирилица)*;

Азбуката на Кирил и Методий (*глаголица*); Възлово писмо на древните инки (*кипу*).

Пунктуационните знаци присъстват в ребусите основно с тирето като свой главен представител; другите знаци рядко се появяват, вж.: *Препинателен знак (тире/точка/запетая/скоба)*; *Чертичка за пренасяне на думи (дефис)*.

Отделно стоят питанията за **конкретни думи и изрази**. В тази група твърде необичайно звучат въпросите за граматични форми на думи (тип *Винителен падеж на ...*). По-чести са въпросите за отделни думи (напр. *ало*) и за изрази от типа на пословиците. Последните са доста трудни за разгадаване, защото по правило са дълги, а и не винаги са от най-известните. Такъв характер имат дефинициите: *Лично местоимение (тя)*; *Винителен падеж на „ние“ (нас)*; *Телефонен повик (ало)*; *Положителен отговор (да)*; *Отрицание (не)*; *Наша пословица (Очи синор нямат)*; *Испанска пословица (Песните хранят абата)*.

По-нататък е редът на питанията за **речеви форми**. Това са въпроси за названията на разни речеви жанрове и за съставни части на текстове, напр.: *Разговор (диалог)*; *Кратко съобщение (анонс)*; *Обширно изказване (реч)*; *Изречение в началото на съчинение (мото)*; *Мъдрост, афоризъм (сентенция)*; *Приятелски разговор (обл.) (моабет)*; *Точна извадка от текст (цитат)*; *Част от текст (абзац/пасаж)*.

Въпросите за **видове езици** и техни подкласове засягат чужди езици от различни семейства, напр. така: *Славянски език (полски)*; *Народен гръцки език (димотики)*; *Африкански език (ора)*; *Кхмерски диалект във Виетнам (кре)*; *Международен спомагателен език (идо)*.

Пита се и за отделни **представители на лингвистичната наука**, напр.: *Наш езиковед (1859-1959) (Балан)*; *Полски езиковед (1874-1968) (Нич)*.

3.1.2. Във всяка представена в ребусите тематична сфера интерес представляват **повтарящите се елементи**. „Странстването“ на думи от ребус в ребус е показател не само за предпочитанието на даден елемент от страна на съставителите. По-важно е, че поради простото повтаряне на определени елементи в различни ребуси човек запомня дефинициите им и когато непознат елемент му „се разкрие“ в някой ребус, той го съхранява в паметта и по-нататък вече винаги го разпознава. Например ако установи, че шотландската мъжка поличка на карета се нарича *килт*, в следващи ребуси тази дефиниция вече няма да го затруднява.

В езиковедската сфера също се наблюдават повтарящи се елементи. От общо 72 названия в групата се повтарят 12. От тях 7 се повтарят 2 пъти (това всъщност е минимумът); 3 названия се повтарят 3 пъти; 1 название – 5 пъти; 1 название – 6 пъти.

Появите на елементи над пет пъти по принцип се броят на висока степен на повтаряемост. В езиковедската област шест пъти се среща

питането *Название (име)*, а в пет ребуса се повтаря въпросът *Телефонен повик (ало)*.

Трикатните повторения са за: *Отрицание (не)*; *Положителен отговор (да)*; *Местен говор, наречие (диалект)*. Двукратно повтарящите се въпроси са: *Разговор (диалог)*; *Приятелски разговор (обл.) (моабет)*; *Кратко съобщение (анонс)*; *Африкански език (ора)*; *Буква от гръцката азбука (капа)*; *Шаблонен израз (клише)*.

Повтарящите се елементи не се търсят винаги по един и същ начин. Макар в повечето случаи питанията да са еднакви, нерядко са възможни различни вариации – например добавяне на разширяваща информация, съкращаване на информация, оформяне по друг начин и пр. Това разнообразие не може да бъде показано пълно в разглежданата сфера поради малкия брой на повторените елементи в нея, но все пак може да се илюстрира. От дванадесетте повтарящи се елемента от групата четири са зададени по различен начин в ребусите. Те са за думите *диалект*, *да*, *не*, *клише*. За думата *диалект* (3 повторения) се пита: *Наречие*; *Местен говор, наречие*; *Областен говор*. За думата *да* (3 повторения) се пита: *Положителен отговор* (1 път); *Потвърждение* (2 пъти); за думата *не* (2 повторения) – *Отрицание*; *Отрицателен отговор*; за думата *клише* (2 повторения) – *Шаблонен израз*; *Стереотипна фраза*.

3.1.3. В ребусите нерядко се срещат **грешки** от най-различно естество. Очевидна несъстоятелност е налице например при въпроса *Осмата буква от азбуката ни*, за който е предвиден отговор *л* (излизащ от околните елементи); *осмата* буква е, разбира се, *з*. Грешките се дължат на недоглеждане от страна на съставителя, на непроверяване на факти, а не е изключено и на предоверяване на друг източник или дори на незнание. Грешки могат да бъдат допуснати в условието на задачата или (по-често) са в несъответствието между условието и отговора.

В лингвистичната сфера грешки се откриват например в задачи като: *Граматичен термин (ударение)*; *Остро ударение в граматиката (акут)* (ударението не е част от граматиката на езика); *Речников състав на езика (грам.) (лексика)* (речниковият състав не е граматичен термин, както подсказва указанието в скобата); *Непреводим израз (калка)* (калките са получени чрез буквален превод на съответни елементи от чужд език, т.е. са именно преведени изрази); *Наука за строежа на изреченията (граматика)* (*граматика* е термин с по-широк обхват и подменя тук коректния отговор *синтаксис*); *Еднозначни думи (синоними)* (*еднозначни* означава думи с едно значение, а не думи с еднакви, респ. сходни, значения).

3.2. Литература

Въпросите от тази тематична сфера са едни от най-добре проявените в изследвания корпус, а литературата определено е най-мощно представеното изкуство. Броят на литературните въпроси в пробата е 398, което е 8% общия материал. С този резултат литературата е третата по обем тематична област, засегната в ребусите. Само три области попадат в

числовия диапазон на представителство над 350 единици и те безспорно са с най-важно значение в ребусните игри (повече от отлично представени).

Литературните питання се отличават с голямо качествено разнообразие, произтичащо от множество автори, произведения, герои, жанрове, художествени изразни средства и пр. В раздела се включват преди всичко въпроси, свързани с произведенията на словесното изкуство. Става дума за текстове на художествената литература с високи естетически достойнства, на популярната (масова) литература с предимно развлекателен характер, за текстове на традиционното и съвременното народно словесно творчество (приказки, предания, легенди, митове, гатанки, пословици⁵, вицове). Място в ребусите намират и понятия от апарата на литературната наука.

3.2.1. В литературната сфера се наблюдават няколко основни групи въпроси.

Първата група питання се отнасят за **общи литературоведски понятия**. Интересът е предимно към литературните жанрове (роман, новела, ода, басня, анекдот, сатира, легенда и др.), но има също въпроси за специфики в изграждането на литературни текстове (съставни части, стихотворни стъпки), за литературни родове (лирика, епос, драма), за средства на художествения език. Ето някои характерни дефиниции: *Голяма литературна творба (роман); Вид белетристични творби (новели); Стихотворение за възхвала (ода); Осмиваща литературна творба (сатира); Кратка хумористична сценка (скетч); Басня (лит.) (аполог); Анекдот (виц); Предание, мит (легенда); Част от стихотворение (строфа); Строфи от девет стиха (нони); Двусрична стихотворна стъпка (ямб); Основен литературен род (драма); Художествено определение (епитет)*. В тази група се включват също дефиниции за професията на създателите на литературни произведения, както и по-странични въпроси за вдъхновителките на творците (музите) и за някои далечни като география литературни традиции, напр.: *Творец, писател (автор); Автор на стихотворения (поет); Муза на лирическата поезия (Ерато); Японски тристишия (хайку); Китайски лирически жанр (ци); Староскандинавски епос (еда)*.

По-голяма група образуват питаннята за **автори на литературни творби** – поети, писатели, драматурзи, български и чужди (86 бр. в материала). Чуждестранните автори преобладават значително.

Българските творци са представители на всички литературни родове, а търсенето им по правило включва характеристиките поет, писател, драматург и почти винаги и заглавие на известна тяхна творба. Понякога се

⁵ В раздела Литература попадат само теоретичните въпроси за пословица или поговорка (тип: *Фолклорен жанр, в който със стегнат устойчив израз се изказва житейска мъдрост*), докато търсенията на пословици като конкретни изрази, подобно на търсенията на конкретни думи, са част от сферата Езикознание.

дават и години на живота, напр.: *Наш писател, класик*, „Под игото“ (1850-1921) (**Вазов**); *Наш писател*, „Маминото дете“ (**Каравелов**); *Наша поетеса*, „Някога“ (**Габе**); *Наш поет* (1928-1983), „Песни от катун“ (**Керим**); *Наш поет и драматург*, „Часове“ (**Цанев**); *Наш драматург*, „Изпити“ (**Асенов**); *Наш писател*, „Джокерите“ (**Акьов**). Любопитни питания са тези за псевдоними или за рождени имена на творци, напр.: *Псевдоним на писателя Тодор Влайков* (**Веселин**); *Псевдоним на Димитър Полянов* (**Алан**); *Рождената фамилия на Яворов* (**Крачолов**). Доста странично в групата стоят въпроси близки хора на известни литератори. Това са основно жени, стояли до творците, напр.: *Съпругата на Яворов* (1886-1913) (**Лора**).

Чуждестранните автори в ребусите са от всички краища на света и от всички времена, пишат „сериозна“, но и популярна литература и са както класици или поне известни, така и напълно непознати за неспециалистите. Питанията за тях винаги започват с националност (количествено най-много са френските), следвана от обозначение на литературната им „територия“ (поет, писател, писател фантаст, комедиограф, драматург); почти винаги дефиницията съдържа название на известно произведение, а нерядко се включват и години на живота. Наличието на произведение е може би най-прекият начин за разпознаване на автора. Липсата му, дори при наличието на другите условия, сериозно затруднява играча. Годишите на живота рядко са от полза, освен като най-общ ориентир. Понякога дефинициите съдържат като допълнителен индикатор това, че авторът е носител на някакво отличие (например Нобелова награда). Все пак е важно доколко авторът е известен – съвсем малка надежда за разпознаване има при слабо популярните автори. Сред творците, търсени в ребусите, са например Омир, Омар Хаям, Жул Верн, Виктор Юго, Волтер, Молиер, Емил Зола, Хектор Мало, Алфонс Доде, Франсоа Рабле, Робер Мерл, Ърнест Хемингуей, Том Кланси, Кен Киси, Юджийн О’Нийл, Сандра Браун, Пърси Биш Шели, Уилям Текери, Джеймс Хадли Чейс, Артър Кларк, Жоржи Амаду, Габриел Гарсия Маркес, Пабло Неруда, Умберто Еко, Дарио Фо, Хайнрих Хайне, Ерих Мария Ремарк, Иля Илф, Владимир Маяковски, Станислав Лем, Карел Чапек, Кобо Абе и мн. др. Ето някои примери: *Древноримски поет*, „Пуника“ (**Италик**); *Гръцки комедиограф* (ок. 446-411 пр.Хр.) (**Евполид**); *Имената на писател от САЩ*, „Полет над кукувиче гнездо“ (1930-2001) (**Кен Киси**); *Писател от САЩ*, „Мрежата“ (**Кланси**); *Френски писател*, „Капитан Немо“ (1828-1905) (**Верн**); *Френски писател и философ* (1694-1778) (**Волтер**); *Френски писател*, „Нана“ (1840-1902) (**Зола**); *Френски писател*, „Арлезианката“ (1840-1897) (**Доде**); *Английски писател*, „Панаир на суетата“ (1811-1863) (**Текери**); *Английски писател*, „Още един глупак“ (**Чейс**); *Английски поет*, „Облаче“ (1792-1822) (**Шели**); *Американски драматург* (1888-1953) (**О’Нийл**); *Италиански писател*, „Името на розата“ (**Еко**); *Италиански драматург, нобелист ’97* (**Фо**); *Германски поет*, „Признания“ (1797-1856) (**Хайне**); *Немска писателка*, „О, комините“, нобелист ’66 (**Закс**); *Немски*

писател, „Трима другари“ (1898-1970) (**Ремарк**); Бразилски писател (1912-2001), „Какао и кръв“ (**Амаду**); Полски фантаст, „Соларис“ (1921-2006) (**Лем**); Унгарски писател, „Задачата“ (1930-1997) (**Петер Золдош**); Руски писател, „Златният телец“ (1897-1937) (**Иля Илф**); Руски поет и драматург, „Хубаво“ (**Маяковски**); Турски писател, „Джамиле“ (**Кемал**); Японски писател, „Чуждо лице“ (1924-1993) (**Абе**); Нигерийски писател (род. 1930) (**Ачебе**). По-скоро изключения в ребусите са случаи, в които авторът се търси описателно чрез негово известно произведение (като *Авторът на ...*), а още по-рядко е търсенето чрез известен герой от произведение (като „Бащата“ на ...), вж. примерите: *Авторът на „Ад“* (1275-1321) (**Данте**); *Авторът на „Властелинът на пръстените“* (1892-1973) (**Толкин**); „Бащата“ на Шерлок Холмс (**Дойл**); Английски писател, „баща“ на Алиса (**Карол**).

Най-голяма подгрупа са питанията за **конкретни произведения** (130 бр.). В тази подгрупа българските и чуждестранните творби са с лек превес на българските. Дефинициите се оформят по модела: вид на торбата ... (*роман, повест, пиеса*) от ... (автор).

Българските творби покриват жанровете роман, повест, новела, разказ, легенда, стихотворение, поема, пиеса, като най-многобройни са разказите. Авторите са от всички поколения от възрожденската епоха насам. Примери: *Роман от Георги Караславов* (**Снаха**); *Роман от Генчо Стоев* (**Лош ден**); *Роман от Богомил Райнов* (**Голямата скука**); *Повест от Ангел Каралийчев* (**Ането**); *Новела от Йордан Радичков* (**Коженият пъпеш**); *Разказ от Йордан Йовков* (**Индже**); *Разказ от Николай Хайтов* (**Алото**); *Разказ от Емилиян Станев* (**На лов**); *Разказ от Михалаки Георгиев* (**Тахирбеговица**); *Легенда от Антон Страшимиров* (**Ашик**); *Стихотворение от Христо Ботев* (**Борба/Хайдут**); *Стихотворение от Емануил Попдимитров* (**Ема**); *Поема от Петко Р. Славейков* (**Робка**); *Поема от Венко Марковски* (**Гоце**); *Драматична поема от Владимир Мусаков* (**Сатанаил**); *Драма от Никола Атанасов* (**Ена**); *Пиеса от Станислав Стратиев* (**Сако от велур**); *Пиеса от Вичо Балабанов* (**Амиго**). Освен за отделни текстове се пита и за съвкупности от текстове, обединени с сборни формации, напр.: *Стихосбирка от Асен Разцветников* (**Жертвени клади**); *Стихосбирка от Павел Матев* (**Ти сън ли си**); *Сборник разкази от Павел Вежинов* (**Улица без паваж**); *Сборник разкази от Стоян Ц. Даскалов* (**При своите**); *Сборник новели от Атанас Наковски* (**Без сенки**); *Сборник епиграми от Радой Ралин* (**Люти чушки**).

Чуждестранните творби са представени основно от жанра роман, следван от разказите и стихотворните форми (главно поеми). Има отделни питання за новели, повести, пиеси, приказки. При някои произведения жанрът се задава по-конкретно, напр. научнофантастичен роман, роман в стихове, историческа поема, трагедия, а друг път има уточнения, тип: *Първият роман на ...* Ето конкретни дефиниции: *Роман от Марио Пузо* (**Кръстникът**); *Роман от Жорж Санд* (**Орас**); *Роман от Х. Сенкевич* (**Стас**

и **Нели**); Роман от Теодор Драйзър (**Стоик**); Роман от Джефри Арчър (**Въпрос на чест**); Роман от Джон Гришам (**Клиентът**); Роман от Джанис Уебър (**Билет за ада**); Първият роман на Уилям Стайрън (**Да потънеш в мрак**); Научнофантастичен роман от Джон Уиндъм (**Чоки**); Роман в стихове от Херман Мелвил (**Кларел**); Разказ от Айзък Азимов (**В капан**); Разказ от Мопасан (**Тоан**); Разказ от Дино Будзати (**Стачката на телефоните**); Поема от Омир (**Илиада/Одисея**); Поема от Адам Мицкевич (**На**); Историческа поема от Томас Мур (**Лаларук**); Стихотворение от А. Фернандес-Молина (**Сама**); Трагедия от Софокъл (**Антигона**); Пиеса от Уилям Гибсън (**Двама на люлката**); Приказка от Шарл Перо (**Пепеляшка**). В тази подгрупа сборните произведения са редки, напр.: Стихосбирка от Давид Самойлов (**Дни**); Сборник разкази от Симон Йенко (**Тилка**).

Героите от литературни произведения са следваща подгрупа в раздела (51 бр.). Българските герои не са особено разнообразни, често в ребусите се „въртят“ едни и същи лица: Герой от „Иванко“ от Васил Друмев (**Исак**); Герой на Елин Пелин, „Земя“ (**Иван**); Герой на Крум Велков, „Село Борово“ (**Марин/Нако**); Герой от „Под игото“ (**Мунчо**); Героиня на Вазов от „Под игото“ (**Рада/Лалка**); Героиня на Д. Димов, „Тютюн“ (**Ирина/Лила**). Единични са въпросите за някои по-малко популярни герои: Герой на Д. Талев от „Самуил“ (**Рун**); Герой от „Лесни момчета“ на Д. Цончев (**Андро**); Героиня в „Антихрист“ от Ем. Станев (**Арма**).

Чуждестранните действащи лица от литературни произведения превъзхождат българските по брой повече от два пъти, като и тук някои герои се срещат доста често. Такива са например: Един от тримата мускетари (**Атос/Арамис**); Герой от едноименна драма на Шекспир (**Лир**); Герой от едноименен роман на Жул Верн (**Немо**); Герой от „Отнесени от вихъра“ (**Рет**); Героиня от едноименен роман на Х. Сенкевич (**Нели**); Героиня на А. Линдгрен в едноименна повест (**Пипи**). Любопитно е търсенето на герой във връзка с друг герой от произведението, тип: Любимият на Жулиета (**Ромео**); Любимата на Парис (**Елена**); Приятелката на Пипи Дългото чорапче (**Аника**). Други герои, без да са редовно появяващи се, не представляват голяма трудност поради известността на произведението, напр.: Герой на Пушкин от едноименен роман (**Онегин**); Герой на Емилио Салгари (**Сандокан**); Герой на Виктор Юго от „Клетниците“ (**Гаврош**); Героиня от „Война и мир“ (**Наташа**); Героиня на Толстой от едноименен роман (**Каренина**). Има обаче и герои, които или са епизодични в известна творба, или са от не особено популярно сред широката аудитория произведение, и тяхното въвеждане определено затруднява играча. Такива са например: Герой в „Дете на думите“ от А. Мърдок (**Гунар**); Герой в „Борба за огън“ от Жозеф Рони (**Гав**); Героиня от „Поет“ на Ив. Катаев (**Ета**); Герой в „Одисея“, син на Пизенор (**Он**); Герой от „Както ви харесва“ на Шекспир (**Жа**). Героите от словесния фолклор на далечни страни също не са разпознаваеми, освен ако не се

повтарят често, така че играчите да са ги запомнили, напр.: *Индийски приказан герой (Нал)*; *Герой от арменския епос (Арам)*.

Епизодично в ребусите се появяват питания за **обекти** (места, предмети, животни) от литературни произведения, такива като: *Островът на Одисей (Итака)*; *Замъкът на Монте Кристо (Иф)*; *Конят на Дон Кихот (Росинант)*; *Малкото кенгуру от „Мечо Пух“ (Пу)*.

Специална значителна подгрупа в този раздел образуват питанията, свързани с **митологията**. Митовете са древни предания за божества и титани, за легендарни герои, за исторически личности и фантастични същества, за измислени и реални събития, за природни сили и явления. Митичните сказания са създавани, преразказвани, препредавани от уста на уста в течение на векове, допълвани и разпространявани от странстващи поети и певци (аеди в Древна Гърция, бардове у древните келти, трубадури в Прованс, минезингери в Германия, менестрели в различни страни на Европа, шайри в арабския свят). Когато са за първи път записани, те се превръщат в писмени художествени произведения.

Митологичните въпроси (95 бр. в материала) насочват играчите към такива именно предания за прастари времена. Питанията гравитират около темите за богове и техни деяния, за хора, надарени със смелост и сила (герои), за свръхестествени същества и чудовища.

Най-много въпроси са свързани със старогръцката митология, която е и най-популярната митологична система в Европа. Има питания за богове и богини, подказвани чрез техния „периметър на влияние“ (*Бог на ...*), чрез семейни връзки или функции (напр. *баща на Зевс, вестител на боговете*). Примери: *Гръцки бог на войната (Арес)*; *Богиня на луната (гр. мит.) (Селена)*; *Древногръцки бог на медицината (Асклепий)*; *Съпруга на Зевс, царица на олимпийските богове (Хера)*; *Бащата на Зевс (гр. мит.) (Креон)*; *Гръцки бог на ветровете (Еол)*; *Гръцки бог на южния вятър (Нот)*; *Богиня на победата в древногръцката митология (Нике)*; *Гръцка богиня на измамата (Ата)*; *Вестителят на боговете (Хермес)*; *Общо име на гръцките богини на съдбата (мойри)*; *Древногръцки полубожества (мн.ч.) (нимфи)*; *Горско полубожество (самир)*. Повече са питанията за хора – царе, герои, занаятчий, станали известни със свои борби, приключения, произведения, действия или просто с връзките си с такива персонажи. Срещат се въпроси за царете Одисей, Едип, Мидас, Егей, Тезей, за героите Ахил, Аякс, Херакъл, Язон, за Ариадна, за Нарцис, за Дедал и Икар, вж.: *Митичен цар на Атина (Егей)*; *Митичен цар на остров Итака (Одисей)*; *Митичен цар на Фригия (8 в. п.н.е.) (Мидас)*; *Герой от Троянската война (Ахил)*; *Водачът на аргонавтите (Язон)*; *Дъщеря на цар Минос (гр. мит.) (Ариадна)*; *Син на Аполон (гр. мит.) (Аний)*; *Съпругата на Язон (мит.) (Медей)*; *Древногръцки митичен архитект (Дедал)*; *Митичен летец (Икар)*. Отделно стоят въпросите за великани, чудовища и други фантазни същества, напр.: *Митичен великан, син на Посейдон (От)*; *Митична раса гиганти (атланти)*; *Многоглаво чудовище (гр. мит.) (хидра)*; *Митично чудовище,*

полу-човек, полу-бик (**Минотавър**); Триглаво куче в гръцката митология (**Цербер**); Крилат кон в гръцката митология (**Пегас**); Вълшебна птица (мит.) (**Феникс**), а също и въпроси за реални от митологията, напр.: Корабът на аргонавтите (**Арго**); Планина на боговете (гр. мит.) (**Олимп**); Тояга, украсена с бръшлянови и лозови листа (гр. мит.) (**тирс**); Реката на забравата в царството на Хадес (гр. мит.) (**Лета**); Щитът на Зевс (**Егида**).

Множество са и питанията, свързани с митове от други части на света – древноримски, египетски, финикийски, вавилонски, хетски, шумерски, персийски, арабски, индийски, индиански, британски, скандинавски, германски, арменски, български, а самите питания покриват същите подвидове. Все пак най-много са въпросите за богове, напр.: Римска богиня на лова (**Диана**); Римски бог на любовта (**Амур**); Египетска богиня на небето (**Нут**); Главен бог на Сирия, Финикия, Палестина (**Ваал**); Малоазиатска богиня на земята (**Ма**); Шумерска богиня на земята (**Ки**); Хетска богиня на природата (**Инара**); Персийски бог на злото (**Ариман**); Финикийски бог на смъртта (**Мот**); Вавилоно-асирийски бог на мъдростта (**Еа**); Индуско божество, закрилник (**Кришна**); Майка на боговете в индуизма (**Шакти**); Змиеподобни полубожества в индийската митология (**наги**); Индиански морски бог (**Ни**); Върховен германски бог (**Вотан**); Скандинавски бог на бурите (**Один**). Въпросите за легендарни герои, митични същества и обекти в коментираните митологични системи присъстват например така: Брат-близнак на Ромул (мит.) (**Рем**); Легендарен британски крал (VI в.) (**Артур**); Един от рицарите на Кръглата маса (**Ланселот**); Митичен арменски войн (**Ер**); Първият великан в скандинавската митология (**Имир**); Зло същество в германските митове (**орк**); Водни духове у древните германци (**никси**); Дух на въздуха в келтската митология (**Силф**); Зли същества в славянската митология (**нави**); Огнедишащ дракон (**змей**); Таласъм, върколак (**вампи**); Добра вълшебница (**фея**); Зла магьосница (**вещица**); Чародей, вълшебник (**маг**); Светът в индийската митология (**лока**); Вечнозелено дърво в хетската митология (**ея**); Мечът на крал Артур (**Екскалибур**).

3.2.2. Повтарящите се елементи в литературната сфера са значително повече от езиковедските. От 398-те названия в групата се повтарят 37. От тях 1 название се повтаря 11 пъти и това е едно от най-високите по брой повторения в изследвания корпус. Това е въпросът за египетския бог Ра – Върховен египетски бог (**Ра/Амон Ра**). От останалите названия 1 се повтаря 7 пъти, 3 названия се повтарят 5 пъти, 2 названия – 4 пъти, 7 названия – 3 пъти, 23 названия – 2 пъти.

Седемкратно повтарящият се елемент е: Поема от Адам Мицкевич (**На**). Петкратните повторения са за: Стихотворение за възхвала (**ода**); Роман от Стивън Кинг (**То**); Митичен летец (**Икар**), а четирикратните за: Авторът на „Ад“ (**Данте**); Малоазиатска богиня (**Ма**).

По три пъти се повтарят въпросите за момичето Аника, за просяка Ир, за поемата „Илиада“, за писателя Лем, за остров Итака и за богините Ата, Диана: *Героиня от „Пипи Дългото чорапче“ (Аника); Просякът от „Одисей“ (Ир); Поема от Омир (Илиада); Полски фантаст, „Соларис“ (1921-2006) (Лем); Островът на Одисей (Итака); Гръцка богиня на измамата (Ата); Римска богиня на лова (Диана).*

В литературоведската област по 2 пъти се повтарят въпросите за Елин Пелин, Стефан Цанев, Драгомир Асенов, Усин Керим, Артюро Оло, Иван Ле, Томас Ман, Ърнест Хемингуей, за творбите „Голямата скука“, „Гоце“, „Ена“, „Ането“, „На Ком“, „Нана“, „Ила“, „Пепеляшка“, за кораба Арго, за боговете Арес, Кришна, за музата Ерато, за божествения сродник Ве, за фея, за професията маг, вж. някои примери: *Наш писател, класик, „Гераците“ (1877-1949) (Елин Пелин); Белгийски поет, „Пространства“ (Оло); Украински писател, „Наливайко“ (Ле); Немски писател, нобелист '29 (Ман); Американски писател, „Сбогом на оръжията“, нобелист '54 (Хемингуей); Стихотворение от Иван Вазов (На Ком); Роман от Емил Зола (Нана); Роман от К. Тетмайер (Ила); Брат на бог Один (сканд. мит.) (Ве).*

От така повтарящите се елементи любопитни са зададените чрез различаващи се дефиниции. Вариациите са: писател е представен чрез различни свои произведения или с различни характеристики, към дефиницията са добавени години на живота, добавени са определени характеристики, използвани са синонимни изрази. Ето как изглеждат вариативните питання за едни и същи обекти: За Драгомир Асенов например се пита така: *Наш писател, „Кафявите хоризонти“; Наш драматург, „Изпити“.* За Иван Ле се пита: *Украински писател, „Наливайко“; Украински писател, „Наливайко“ (1895-1978).* За Томас Ман се пита: *Немски писател, нобелист '29; Немски писател, нобелист '29 (1875-1955).* За Ърнест Хемингуей се пита: *Американски писател, „Сбогом на оръжията“, нобелист '54; Писател от САЩ, „Сбогом на оръжията“, нобелист '54.* Героинята на А. Линдгрен Аника присъства чрез описанията *Героиня от „Пипи Дългото чорапче“; Приятелката на Пипи Дългото чорапче.* Описанията за богинята Ма са: *Малоазиатска богиня (2 пъти); Малоазиатска богиня на земята (2 пъти).* За бог Ра се пита: *Върховен египетски бог (8 пъти); Египетски бог (3 пъти);* за бог Кришна – *Индуски бог; Индуско божество, закрилник.* Музата Ерато присъства като: *Муза на лирическата поезия; Муза на любовната поезия,* а фантастичното същество фея като: *Добра вълшебница; Вълшебница, самовила.* За професията маг се пита: *Вълшебник; Чародей, вълшебник.*

3.2.3. Грешки в литературната област също не липсват, дори са по-забележими от тези в езиковедската сфера поради по-голямата конкретика (нетеоретичност), характерна за литературните питання в ребусите. Една неприятна грешка например е, че героят на Омир Ир понякога се търси като

герой от „Илиада“. Просякът Ир е персонаж от „Одисея“, но в ребусите се появява ту като *Просякът от „Одисея“*, ту като *Просякът от „Илиада“*⁶.

Други фактически грешки са например: *Роман от Дончо Цончев (Време разделно)* (авторът на романа е Антон Дончев); *Пиеса от У. Шекспир (Манон Леско)* („Манон Леско“ е роман от Антоан Прево; по същия сюжет има опера от Джакомо Пучини, а с името „Манон“ и опера от Жул Масне); *Стихотворение от Хр. Смирненски (Босоногите деца)* („Босоногите деца“ е разказ); *Повест от Александър Куприн (Але)* („Але“ е разказ); *Героиня от „Война и мир“ (Кити)* (Кити е героиня от „Ана Каренина“). Неправилно стоят и формулировки като: *Основна тема на произведение (сюжет)*; *Откъс от литературна творба (текст)*. Могат да се споменат и случаи, в които дефинициите, без да са принципино неправилни, са почти трогателни със своята наивност, напр.: *Лирично стихотворение с тъжен тон (елегия)*.

4. От направения преглед става ясно, че филологията като цяло е сравнително добре представена в ребусите. Това се дължи основно на въпросите от литературната сфера. Езиковедската област в коментираните словесни игри въобще не е съизмерима с литературната и количествено изостава далеч след нея. Това, разбира се, не е изненадващо – литературата предлага много повече възможности чрез въпроси за писатели, творби, герои, които могат да се избират от безкрайно множество. Освен това литературата е част от широката култура на човека, която може да се разширява постоянно – защото и след училищна възраст човек може да продължи да чете художествени книги, дори да чете с повече разбиране и с по-голям интерес. В същото време вниманието към езикознанието секва след училищната скамейка и за областта остават само спомените от ранните класове, които (спомени) не винаги са свежи и не винаги са конкретни. При това езикознанието присъства в общата култура с много по-малко възможности – неговият предмет и неговата терминология са в повечето случаи тясно специализирана област, близка на неголям кръг експерти.

От неблагоприятното съотношение между езикознание и литература в ребусите езиковедите не би следвало да страдат твърде. Те могат да се утешат с това, че все пак са дейци на елитарна наука и една от спецификите на този елитаризъм е самотното им научно ежедневие.

⁶ Изложена според поемата „Одисея“, случката е следната: Ир – известен пияница, лакомник и скандалджия, се подиграва на предрешения като просяк Одисей на входа на дома му и иска да го изгони. Пируващите в двора кандидати на Пенелопа започват да подстрекават двамата просяци да си премежат силите. Започва бой, в който Одисей здраво набива Ир и го изхвърля на улицата.

Цитирана литература

Попова 2010: Попова, А. АДА енциклопедия за кръстословици. София: АДА, 2010.

Савова 2012: Савова, И. Време за губене (Кръстословицата като тип текст). – В: Сборник научни трудове „40 години Шуменски университет 1971 – 2011“, Факултет по хуманитарни науки. Шумен: УИ Епископ Константин Преславски, 2012, с. 218–224.

ПРИНЦИПНО ЗА ЕДИН ПРИНЦИП

*Андрей Бобев
Кирило-Методиевски научен център при
Българската академия на науките
e-mail: andreybobev@yahoo.com*

IN PRINCIPLE ABOUT A PRINCIPLE

*Andrey Bobev
Cyrillo-Methodian Research Center at
the Bulgarian Academy of Sciences
e-mail: andreybobev@yahoo.com*

Abstract: The article examines some of the theoretical foundations of Bulgarian orthography. The concept of "codeme" is introduced and questions are raised regarding its place in the codification or standardization of the literary language, as well as the relationship between the codeme, the orthograme and the orthoepeme. A list – more extensive than is traditionally the case – of the basic principles and models on which modern Bulgarian orthography is built is proposed. The article then examines the main manifestations of the euphonic principle in the orthographic norm of the Bulgarian language.

Key words: Bulgarian language, orthography, codeme, orthograme, orthoepeme, euphony

Огромно разнообразие от културноисторически фактори е обусловило това, че в различните общества и общности процесите на кодификация и стандартизация на книжовните езици са текли по своя собствена, понякога дори независима от външни влияния, логика. Да се опитае да ги генерализираме днес изглежда колкото непродуктивно, толкова и ненужно.

Все пак, можем да кажем, че общи компоненти (или проблеми) се наблюдават в голяма част от тези процеси, съответно – че тяхното повнимателно изучаване би могло да открие някои принципни въпроси, отнасящи се до въпросите на кодификация и стандартизация на отделния книжовен език.

Мимоходом можем да въведем като работно терминоподобно понятие една измислена дума: *кодема*. Както фонемата е единица на звуковия състав на езика, морфемата – на морфемния и т. н., *кодема* ще използваме за обозначаване на единица на кодификационния процес в езика. Фонемата се реализира в речта чрез репертоар от алофони, морфемата се реализира в речта чрез репертоар от аломорфи. Кодемата – като иманентен принцип – се реализира в езиковото кодиране чрез репертоар от ортограми.

В някои книжовноезикови традиции ортограмата се разглежда като единица на ортографията. Ортограмата – това е изписване съобразно дадено

правило, установено в книжовноезиковата традиция; изхождайки от принципа на езиковите опозиции, ортограмата може да се определи като „правилното изписване“, противопоставено на (трудно прогнозируем) набор от „неправилни изписвания“.

И ако за ортограма в българската лингвистика сегиз-тогиз се споменава, то за ортоепема много-много нито се пише, нито се говори – а би трябвало.

От тази гледна точка кодемата трябва да е именно правилото, на което ортограмата или ортоепемата представлява реализация; аз обаче предпочитам да разглеждам кодемата като принцип, конституент на кодификацията на езика изобщо, а не на ортографията или ортоепията в частност, които са само две от по-важните подсистеми (има и други) в процеса на въпросната кодификация.

И така – кодификация или стандартизация? Синоними – или не, и в каква степен? Двойка хипоним и хипероним? Названия на два етапа от един цялостен процес? Двустранно комплиментарни процеси?

Универсален отговор няма, защото различните кодификаторски процеси, всеки от тях със своя традиция, разглеждат по различен начин отношението между кодификация и стандартизация.

Натрапва се обаче един повсеместен проблем: дали процесът на намаляване на вариативността / = тенденцията към уеднаквяване / представлява подбор (въз основа на определени критерии, дефинирани от определен кодификатор или доминирани от определени авторитети, „припознавани“ като катива) измежду определени налични варианти – или, и тук е разковничето, прибягва и до привнасяне в практиката на нови, несъществуващи варианти.

С други думи, дали кодемата може да се концептуализира само въз основа на съществуващия езиков репертоар, или напротив – кодемата може да представлява езикова иновация.

Разбира се, „може“ – „не може“ е крайна, чисто идеологическа и грубо генерализираща формулировка. Езиково-речевата система взаимодейства според принципа на Бернули; включването в лингвистичната реалност на екстралингвистични компоненти (а всяка заемка в началния етап от навлизането си в тази реалност е именно извънлингвистичен компонент, чуждо тяло) поражда необходимостта от баланс. И далеч не винаги резултатът е прозрачен. Инкорпорирането в българската лингвистична реалност на (изконно чуждоезикови) лексеми като „маане“ или „Саарбрюкен“ (а защо не „Заарбрюкен“?!) – от различен произход, по различно време и в свършено различен културноисторически етап от развоя на езика – никак не обуславя някакъв смислен кодификационен отговор защо редом с тях стои „махараджа“ вместо правилното „махаараджа“. Нито пък по някакъв начин инкорпорирането на „Аахен“ е

оказало влияние, „за“ или „против“, инкорпорирането на „аалар“ вместо установеното „агалар“, или пък е повлияло на маркирането като не книжовно на произношението /sà:/ за „сега“ (/tʃāj sà:/, диал. [tʃāj sà:] = „Чакай сега!“)¹.

Следователно, изправени сме пред проблем – трябва ли кодемата да нормира (да нормативизира?) определен наличен вариант; или, както българската практика показва, може да създаде от нулата и да издигне на нормативен пиедестал несъществуващ до този момент вариант?

Книжовноезиковата практика тук генерално се различава. В лингвистичните справочници на едни езици ще намерим твърдението, че кодификацията – това е именно подбор от вече съществуващи (или потенциално възможни) варианти. В други справочници, на други езици – че кодификацията е процес на създаване, изграждане, формиране на норма.

И противно на очакванията, нещата тук не се свеждат до цитиране на правописни речници (което лингвистите биха очаквали), а до формирането на психолингвистична реалност, и по-конкретно на един неин компонент: хипотетичния образ на Кодификатора. Кой, как, при какви условия встъпва в тази функция и я упражнява?

За България ситуацията е трагикомична. Институцията, която има претенцията да е кодификатор – а именно, ИБЕ – действа по правотворчески акт от преди около 80 години, като натрапчиво (до агресивност) прокламира „в публичното пространство“ въпросното новоучредено (вече старо-) право – да списва ортографски речник. При това пропуска да уточни, че:

- въпросният речник има правния статус на подзаконов (спрямо Наредбата-закон от 27.02.1945 г.) нормативен акт;

- извлича ползи от това да пропуска да съобщи, че въпросът за това трябва или не трябва този подзаконов нормативен акт да получи легализация от по-горна инстанция (Народното събрание) също вече 80 години виси в правния въздух;

- и накрая, също така извлича ползи от това да пропусне да съобщи, че юридическото действие, което е учредило въпросното право (пак Наредбата-закон), е по същество бланкетна норма, тъй като не предвижда никакви санкции за нарушаването на бъдещия (по това време още ненаписан) подзаконов нормативен акт, тоест за правописния речник.

От тази бланкетност на юридическата норма, за огромно неудоволствие на ИБЕ, спокойно се възползва всеки, който желае; или, по-точно, не се възползва само онзи, когото го мързи. Свой правописни речници, указания, наредби издадоха и издават несметно множество ентузиастични и дори институции. Можем да посочим например създадения в

¹ Скобите / / в тази публикация, според стандартите на IPA, се използват за обозначаване на фонематична нотация, а скобите [] – за обозначаване на фонетична (или фонологична, според друга терминология) нотация.

Министерството на държавната администрация и административната реформа по времето на министър Николай Василев, 2005–2009, собствен правописен наръчник – за вътрешна употреба; или пък действащия в момента такъв наръчник за преводачите от съответното ведомство на Европейската комисия, който също има езиковонормативен характер и – впрочем – никак не е лош.

Отделен възлов проблем произтича от несъвпадението, а много често и вътрешното противоречие, между традицията на кодификация и дефинираните от актуалните кодификатори принципи, както и последователността в тяхното прилагане.

Да вземем за пример макрокодемата, традиционно наричана „променливо Я“.

На първо място, нейната вътрешна противоречивост се обуславя от генерични причини: че по същество нейното действие се простира върху материал от няколко разнородни групи:

– думи и техните словоформи, в които е налице съвременен застъпник на старобългарския гласен /æ/ = /ѣ/: *бръг* – *брегове*;

– думи и техните словоформи, в които е налице съвременен застъпник на старобългарския низходящ дифтонг /ja/: *поляна* – *поляни*;

– думи и техните словоформи, вторични заемки от източнославянски езици, в които е налице съвременен застъпник на старобългарския назален вокал /ǣ/ = /ǣ̃/: *разред* – *разряд*;

– думи и техните словоформи, при които е налице формоизменение с наставки както за свършен, така и за несвършен вид (*поправен(и)* – *поправян(и)*).

На второ място, вътрешната противоречивост на макрокодемата се обуславя от това, че тя се реализира най-вече в група ортограми и ортоепеми, между които няма системна двупосочност.

Например – ортоепемата позволява както *якав*, така и *екав* изговор при думите, които са фиксирани в основна форма с *якав* правопис. Тоест – пишем „мляко“, „вйра“, но можем да произнасяме [ml'ækɔ] = [mlekò], [v'àrɔ] = [vèrɔ].

Съответно, що се отнася до застъпниците на [ja], *пишейки* „паяк“, можем да произнасяме равностойно [pàjɔk] = [pæk], алтернатива /pà'ek/.

Когато обаче думата е фиксирана в книжовния език, няма двупосочност – *пишейки* „заяк“, можем да четем само [zà'ek], алтернатива [zà'ek], но не е равностойно на (тоест не може да се произнася) [zàjɔk].

На трето място, вътрешната противоречивост на макрокодемата се обуславя от това, че основните правописни принципи, декларирани от кодификаторите, не се прилагат последователно към всички ортограми и ортоепеми. В едни случаи те функционират комплиментарно, в други – противоречиво.

Част от причината за това е в твърде елементаризиращия начин, по който тези принципи са представени в правописните речници. Действително, правописният речник е справочник за неспециалисти – а за специалистите той би трябвало да служи само за трасирането на основни насоки, имайки предвид които те да решават възникващите специфични казуси.

Разбира се, за мнозина е очевидно вътрешното напрежение между претенциите на ИБЕ за нормативната роля на правописния речник, от една страна, и неговата „популярност“, от друга, заради което редица от дефинициите в този речник или залитат в тясна специализираност (например – пише ли се запетая пред подчинени допълнителни изречения, въведени с въпросителна дума), или – обратно – в профанизация (уточненията за употребата на „формите“ някого, всекиго и т. н.).

От тук и формулировката на основните правописни принципи: фонетичен, исторически, ... – именно в своята насоченост към неспециалисти води до такава елементаризация, че в редица случаи граничи с ненаучност.

Кратък екскурс

Кодификаторите претендират, че за първи път включват раздел за правописните принципи в изданието ПРСБКЕ 1983, като при това посочват включването на такъв раздел като отлика спрямо ПРБКЕ 1981. Въпросните правописни принципи са ограничени до „морфологичен, традиционен и фонетичен“ [ПРСБКЕ 1983: 15].

Във второто, фототипно, издание промени не са внесени [ПРСБКЕ 1995].

Минимални изменения виждаме в НПРБЕ 2002. Тук вече принципите са назовани „фонетичен, морфологичен и исторически (етимологичен, традиционен)“ [НПРБЕ 2002: 19] и са описани малко по-подробно, като е уточнено, че това са трите „основни“ принципа.

Най-сетне, още един принцип е прибавен в ОПРБЕ 2012. Авторите уточняват, че „В съвременния български правопис се прилагат морфологичният, фонетичният, синтактичният и традиционният (историческият) принцип.“ [ОПРБЕ 2012: 14].

Както се вижда, тенденцията е положителна – в рамките на три десетилетия три научни колектива са дефинирали (с малки изменения) четири основни правописни принципа.

Този лаконичен списък поставя редица проблеми.

Защо например не е формулиран принципът за наддиалектен характер на книжовния език? Това е един от ключовите въпроси на кодификацията и стандартизацията на българския книжовен език от Възраждането до наши дни. Но дори и ако той беше формулиран, как този принцип за

наддиалектния характер на книжовния език би могъл да обясни горната непоследователност – „паяк“, но „заск“?

Защо също така не е формулиран смислоразличителният принцип? В двойки като *цѣр, цѣрове* ‘вид дъб’ – *цяр, цѣровѣ* ‘лекарство, лек’ (и двете на старобългарски *цѣръ*, макар че първото е заемка от балканския народен латински!, *quercus*) само смислоразличителният принцип мотивира защо *цер* трябва да е с екав правопис и изговор, въпреки че застъпникът на [æ] е под ударение.

Защо не е формулирана йерархията на принципите, например че морфематичният има надмошцие над фонематичния, а смислоразличителният – над всички останали? При редица причастия, за да се съхрани смисловата разлика между свършения и несвършения вид, последователно се пренебрегва фонетичният принцип: *лаел, лаели* – *лаял, лаяли*; *поправен, поправени* – *поправян, поправяни*.

Защо обаче този смислоразличителен принцип не е последователно проведен навсякъде? Както в глаголите от типа *лая, мая, вая* имаме застъпник на стб. дифтонг /ja/, а не на гласния /æ/, така имаме застъпник на /ja/ и при глаголите *зная, стоя* и т. н. Следователно, правописният речник би трябвало (ако неговите автори са залягали над учебника на К. Мирчев!) да прави разлика между *знаел, знаели* и *знаял, знаяли*; *стоел, стоели* и *стоял, стояли*. Вместо това в правописния речник формите на миналото свършено деятелно причастие *знаял* изобщо липсват, стои само несвършеното *знаел*; а формите на миналото свършено и несвършено деятелно причастие от глагола *стоя* са дадени накръст – *стоял*, обаче *стоели*: от свършеното – само единствено число, от несвършеното – само множествено...

Впрочем, основните правописни модели, върху които се конструира съвременната българска ортография, са следните:

– Фонологичен, тоест отразяващ реалното настоящо или историческо произношение (според който пишем, напр., *исполин, цѣфтя, празник, ждрело, вехт, Хумболт...*); употребата на специална графема Ъ за /j/, но липса на специална графема за алофон /j̥/; при адаптация на непроизносими чуждоезикови елементи, напр. *Йостеррайх, Ирѣжи, Джорджевич, Рибакѡв...*; трудности и липса на стандартизация при отразяване на фонемите, които липсват в БЕ, напр. колебания *Хьойзинга* – *Хьойзинха*; *хамбургер* – *Уестхам* / *Уестхем* / *Уестхям*;

– Фонематичен, тоест съхраняващ единното писмено отразяване на фонемата без оглед на реално звучащите алофони (според който пишем, напр., *главата, колелото, под, боб...*);

– Морфематичен, тоест отразяващ исторически единството на морфемата без оглед на настъпващите в нея фонологични изменения (според който пишем, напр., *изконен, всички, сгъвам...*);

– Словообразователен, тоест отразяващ съвременните концепции за изграждането на думата без оглед на историческия ѝ развой (според който пишем, напр., *имени дни*, *минералогия* и *Ботева творба* с хаплогения...);

– Морфологичен, тоест насочен към запазване на граматическото значение на думата като имащо приоритет над фонологичните изменения, които би трябвало да настъпят (според който пишем, напр., *баел(и)*, но *баял(и)*; *поправен(и)*, но *поправян(и)*...; при оразличаване на граматическите функции – *учителя* – *учителят*; *два фъстъка* – *двама фъстъци*; *два театъра* – *много театри*; *колко стола?* – *колко столове!*);

– Синтактичен, който функционира на две нива: 1) определя правописа на сложни, съставни и сложни съставни лексеми (напр. *черно-бял*, *сто и десет*, *сто и петнадесет годишен* / *115-годишен*) и разграничава лексема от синтагма (напр. *до някъде* – *донякъде*; *риба-меч* или *риба*, *меч*; *вагон-ресторант* / *вагон ресторант* или *вагон*, *ресторант*); 2) определя правописа на синтагми (напр. *от ляво надясно*; *от долу нагоре*...);

– Синтагматичен, който определя графичното оформление на граматически самостоятелни синтагми в рамките на по-големи синтагматични цялости (напр. деиксиси: *Ето, виж!*; вокативи и вокативни съчетания: *Иване, ела!* *Ти бе, плешивият, виж!*; всякакви видове парентезиси: *И тогава... ех, ти да видиш!*; оформлението на периоди с точка и запетая; непълни синтагми с многоточие; и др.); както и употребата на главни букви в началото на изречения, синтактично самостоятелни рубрики и пр.;

– Социolingвистичен – сред различните неща, които определя, е част от подсистемата на правописните дублети (напр. *мен* – *мене*, *теб* – *тебе*), „узаконавя“ редица отклонения от нормата в полза на речевата практика (напр. *Панталеймон* в приложенията на НПП от 2002 г.); в някои частни случаи адаптира социално неприемливи форми, напр. при транскрипция на имена като *Садник* < *Sadnik*, названието на етнорелигиозната група *хуи* и др. под.;

– Идеографски – регулира напр. употребата на главни букви в началото на съществителни собствени имена; в попълването на клетки на таблици; прилага се в разграничаването на *Нютон* – *нютон*, *Протей* – *протей*, *Псалтир* – *два псалтира*...); в употребата на апостроф за отразяване на фонологични елизии, синкопи и др.: *к’ъв си ти*; в различните подходи при отразяването на служебни думи в състава на собствени имена – *Осама бин Ладен* – *Бин Ладен*; *Екс-ан-Прованс*; *Жана д’Арк* – *Д’Артанян*; *Рио де Жанейро*...; в употребата на глифове като изброените в скоби: [/, +, -, :, £, €, ₨, \$, °, ©, @, &, *, †, ‰, ‰‰] и мн. др. – на чията употреба, въпреки, в правописните речници на БЕ не се обръща практически никакво внимание; при разграничаването на трите вида разделителни чертици [-, –, —], при йерархичните правила на съчетаване на различни видове кавички, скоби и др.;

– Смеслоразличителен (*Хамлет* – *хамлет*, *Дон Кихот* – *донкихот*, *Бай Ганьо* – *байганьо*, *възраждане* – *Възраждане*); в комбинация с

морфематичен или морфологичен (*апостола, апостолът* – *Апостола; дякона, дяконът* – *Дякона, оток* – *отток*); както и при графично оразличаване на омографи – *кòла* – *колà, пàра* – *парà, сàмо* – *самò*;

– Исторически, при който се съхранява (донякъде) по-стар ортографски или друг езиков модел (вкл. чуждоезиков) – с подвидове етимологичен (напр. *евтин, Евтимий, Родопи, Вашингтон...*) и традиционен (напр. употребата на различни графични средства за отразяване на мекост на съгласните; отразяването на йотация в едни позиции и неотразяването ѝ в други – *мания* – *маниакален; Италия* – *италианец...*); ограничения при графичното отразяване на мекостта при съгласни, които в БЕ са исторически меки, напр. *Жул, жури*, обаче *остров Жезю*; трудности при графичното отразяване на мекост при съгласен /h/, който в БЕ няма мек корелат, напр. *Хьойзинга*; понякога обуславя дублетност в узуса, напр. *континуум* – *континиум*; липса на графеми за фонемите /dz/ и /d͡z/, но наличие на графеми Ч, Ю, Я и Щ; липса на графема за главно Ъ – вместо това има само уголемена буква Ъ; графично неоразличаване на фонемите /dz/ и /d͡z/ и звукосъчетания /dz/ и /d͡z/;

– Комендативен, или собствено нормативен – когато институционално, понякога противоезиково, се нормират термини, форми, оразличавания (напр. *флуорид* – *флуорит; неолит, халколит, мезозой* – с малки букви, но *Ренесанс, Просвещение...*; изписване без точка на съкращения на единици от SI като *м, кг, с, К, мол*, срещу традиционното изписване на съкращенията с точка); понякога водещ до нелепици, напр. прокараната с Наредбата-закон от 1945 г. двойкост в изписване на корена -*рас(т)-*: *да нарасна* – *нараствам...*; съдебната регистрация на фирмени названия в разрез с правописната норма, напр. „Горна **Баня**“, но *Горна баня*; много неприятен аспект – предпочитанията към чужди кодификационни модели вместо към индивидуалните особености на езика, напр. в посоченото вече посрѣбчване на правописа от Наредбата-закон от 1945 г., или пък в неколкодесетилетното колебание при кодификацията на турцизмите – от форми, навлезли в БЕ от регионалните турски диалекти, напр. *айрян, байряк*, към пряка транскрипция на кодифицираните в ТЕ книжовни форми *айран, байрак*, при това напълно непоследователно – никой „не пипа“ например форми като *юрган*, въпреки тур. *yorgan*, или пък *юрдечка*, въпреки тур. *ördek*, тоест няма никаква системност и цялостност в метода; сериозни колебания в узуса заради липсата на яснота при заемане на различни чуждоезични стандартизационни или кодификационни модели – *Бетовен* или *Бетховен*.

Второстепенни, но все пак не без значение в практиката, са следните ортографски модели:

– Наддиалектен принцип – отбелязаното по-горе стандартизиране в книжовния език на форми с разнорода диалектна окраска, вкл. такива, които противоречат на фундаментални ортографски стандарти (напр. при забрана

за графично отразяване на редукцията /e/ > /i/ – узаконяване на дублети *обеца* – *обица*, *чемшир* – *чимшир*); кодификация на топоними според локалното им произношение, напр. *Бело поле*, *Алино* (< *хала*) и под.;

– Комбинаторен – определя подбора на един от няколко привидно равностойни, но с различна валентност варианта (напр. *далеч_ от тук* и *далече от тук* – в пространството, обаче само *далеч_ напред във времето*);

– Стилов – за стилово открояване при нормативно обусловени оформления (*Уважаеми г-н Директор,...; Негово Превъзходителство, Негово Преподобие, Министерство на образованието, ...в речта на Президента...*) или при индивидуално мотивирани такива (*бог* – *Бог*, *аллах* – *Аллах*, *сатана* – *Сатана*, *Йоан* – *Иоан*, *Исус* – *Иисус*); при индивидуални графичностилови предпочитания, напр. при изписването на числителни редни в състава на дати: **1 юни** и **1. юни**, при даване на лични имена – *Диана* и *Дияна*, и т. н.;

– Евфоничен, т. е. благозвучен, според който напр. изписваме *в* – *във*, *с* – *със*, не пишем запетая след едносричен неударен съюз...; и който е във фокуса на настоящата публикация;

– Евграфичен – при използването на различни видове графични сигнали за улесняване на възприемането и осмислянето на писмения текст, като се почне от интервала / шпацията и се стигне до нов ред, различни системи на рубрикация и т. н.;

– Индивидуален – отразяващ лични смислови, творчески, естетически или други мотиви с този основен белег, че е в разрез със синхронни и диахронни езикови правила, напр. заведение „*Кольоватъ Механъ*“; създаване на текстове без пунктуация, главни букви и пр.; изписване на лично име или творчески псевдоним с малка буква, със заместване на буквени с небуквени знаци и др. под.;

– Принцип на икономията – рядко прилаган, за оформяне на частни графични решения, но нормативен и с висока фреквентност в узуса, напр. липсата на запетая след парентезиса *тоест / т.е.*, липсата на интервал при някои съкращения (*т.е.*, *т.н.*), изписване на инициални съкращения с малки букви, но без точки (*жп*, *дфн*) и др.;

– Модел на човешката грешка – при който грешките на кодификаторите получават историческо увековечаване: напр. скандалното *шам-фастък* sic!, в ПРСБКЕ в изд. 1983 и преизд. 1995 г., с. 914, липсва в списъка на забелязаните печатни грешки на с. 933–934; крещящо неправилното *травестия*, *травестит* и сродните – вм. „*трансвестия*“, „*транвестит*“ и сродните; или наложилото се нелепо „пунтирам“ – за щастие, незакрепено нормативно, вм. правилното „понтирам“ < рус. разг./жарг. *понтировать*, *понты* < фр. *ponter*), и мн. др.; много често – резултат от хиперкоректност, напр. прословутото *шопар* поради самокритичността на главния редактор (Л. Андрейчин), че може да допусне „чушма“ вм. „чешма“, вм. исторически правилното „шипар“.

Разбира се, могат да се обособят, преформулират, конкретизират и т.н. различни ортографични модели, както и да се обогатят примерите, които ги илюстрират. Това обаче би трябвало да е обект на самостоятелна работа.

И така – принципно за принципа.

Изложеното по-горе имаше за цел да покаже, че кодемите (респективно, макрокодемите) като единици на кодификационния процес, от една страна, и от друга страна – принципите или моделите, въз основа на които се извършва самата кодификация, могат да се намират в непрости, понякога дори противоречиви отношения.

Евфоничният принцип в кодифицирането на книжовния български език има съмнителната привилегия изобщо да не е дефиниран сред останалите принципи, експлицирани в последните няколко правописни речника (от 1983/1995, 2002, 2012 г.). При това неговото влияние се проследява в редица кодеми, отнасящи се до различни нива на езика, което явно е пренебрегнато като въпрос.

При това евфонията като правописен принцип функционира не на едно, а на няколко различни езикови нива.

Евфонията в ортограми, привидно свързани с езиковата икономика

Христоматиен пример е думата-ортограма *вехт*. Тук школският принцип за проверка със сродни думи е мним – в *овехтявам* и т. н. виждаме не прекурсори, а резултат от метатезата *ветъхъ* – *вехт*. Най-популярното обяснение е именно в енергоемкостта (= трудното произнасяне) на звукосъчетанието [th] в краесловие след изпадането на старобългарските краесловни ерове. Обикновено се забравя, че всъщност още по-драматичен аргумент би било това, че в условията на междусловна асимилация по място на учленение (сандхи по място на учленение), ако би следвал всеки друг съгласен освен фрикативен или ликвид, резултатът би бил артикулационна „тапа“ – обратното на хиат, произносно консонантно съчетание.

И все пак – трябва да се има предвид, че основната форма (Nom. sg., masculinum) е само една, противопоставена на много повечето косвени форми – по род, число и падеж; да не говорим за случаите, в които основата на прилагателното е само първа основа в композита с последващ интерфикс.

Затова, струва ми се, много по-разумно е тук действието на евфоничния принцип да се обуслови не от фонологичните, а от морфематичните трудности. С изпадането на ера двусрична дума *вѣтъхъ* става едносрична. Коренът е ясен; получава се обаче еднозвучна наставка - **h** пред нулево окончание, която съвместява едновременно функциите да е силабична кода (при основа, съпадаща с дължината на сричката) и да е морфематичен маркер, че думата е прилагателно име. Такава наставка – маркер за прилагателно име е изключително рядка още в старобългарски. Такива прилагателни имаме само няколко: *лихъ* (и *прѣлихъ*), *тихъ*, *глоухъ*,

соухъ и въпросното вѣтъхъ; за сметка на това съществителните са прахъ, страхъ, авимелехъ, женихъ, мѣнихъ, стихъ, малхъ, енохъ, патриархъ, епархъ, тетрархъ, анаѣрхъ, доухъ, въздоухъ, слоухъ, послоухъ, лѣжипослоухъ, окроухъ, пастоухъ, вакъхъ, врѣхъ, врѣхъ¹, мѣхъ, смѣхъ, спѣхъ, поспѣхъ, оуспѣхъ, грѣхъ, евтухъ. Тоест имаме общо 6 прилагателни и 29 съществителни, които след изпадане на краесловния ер се оказват с еднакво звучаща кода. Но докато при прилагателните на -ихъ и -оухъ формантът **-h** се възприема като част от корена, при което се губи неговата етимологична мотивация, единствено при вѣтъхъ това **-h** осезаемо стои извън етимологично мотивирания корен.

За сметка на това обаче наставка със завършек **-t** пред нулево окончание е често срещан маркер за адюнкт както при обикновените прилагателни (*-ат*, *-ет* и т. н.), така и при някои вербиди (мин. страд. прич.). Тоест *ветх* е морфематично неясно, но *вехт* е вече с очевидните морфематични черти на адюнкт.

Така че, казано накратко, евфоничната метатеза *ветх* > *вехт* вероятно е не само и дори не основно фонологично мотивирана, а по-скоро морфематично и морфологично.

Евфонични ортограми, мотивирани от исторически фонологични модели

С тези, които са унаследени по линията *индо-европейски* > *праславянски* > *старобългарски* > *новобългарски* промени, кодификаторите все някак са се постарали да се справят. Макар и не много успешно, както личи от опита за кодификация на застъпниците при аблаута на /æ/ – „ятовия преглас“, „променливото Я“.

С тези обаче, които са унаследени от чужди езикови семейства, кодификаторите изобщо не навлизат нито в опит за разбиране, нито в обяснения.

Напр. при вокалната хармония в унаследени адаптирани форми като *даскалък*, *пашалък*, *махмурлук*, *боклук*, *комишулук*, *бейлик*, *джангър-лангър*, както и в образувания от славянска основа, но с приложен тюркски словообразователен модел с вокална хармония, напр. *сегиз-тогиз*, и т. н. всичко е (почти) наред. Но както в някои нестандартни, така и в новообразувани, респективно – нестандартизирани, форми срещаме отклонения, напр. *копчелък*, *майсторлък*, *гевез(и)лък*, *шофьорлък*, топоними *Здравчелъка*, *Кюренлъка*, (за стандартизация на топонимите в СБКЕ, както стана ясно, никой и не мисли – не само заради локалното им значение, но и защото такава стандартизация противоречи на наддиалектния правописен принцип). За езиковедите тук е ясно, че става дума вече не за фонологичен, а за морфологичен модел; но за неезиковедите – не е. И при една нормална стандартизация / кодификация би трябвало да има някакво разяснение (или поне опит за такова) къде фонологичната ортография отстъпва пред морфологичната такава.

Евфонични ортограми, немотивирани фонологично и влизаци в разрез с ортоепеми

Класическия случай, който имаме тук, е този с глаголните окончания, които се произнасят „тъмно“, а се пишат „светло“.

Любопитен въпрос из историята на българското езикознание, с който тук нямаме време и място да се занимаваме, е това кой пръв употребява терминологично „тъмно“ за употребата на средните (средноотворени и среднозатворени) фони и алофони (по нашата школна терминология – „тесни“) в противовес на „светлите“ широки.

Така или иначе, както исторически – заради [ə], /a/, /a/ като исторически застъпници на /ǫ/, /ǫ/ = /ж/, така и съобразно съвременната ортоепема, която формулира въпросния „тъмен“ изговор – с изключение само на сценичната реч, където поради акустични и технологични („микрофонни“) съображения се допуска светъл (знаменитото Лили-Иваново с минимизирана редукция на предупредените и с широко окончание /bɫəɣɔdər'ə/), и дори без да отчитаме западнобългарската загуба на мекостта – във всички случаи фонематичният правописен принцип, наричан от авторите на правописните речници „фонетичен“, би поставил тук някакъв графичен знак за [ə].

Вместо това, напълно непоследователно, от Възраждането до сега постепенно се налага изписването със знак за противоположния гласен – широкото /a/.

Този проблем не е нов – още в предвъзрожденската епоха възниква като правописен въпрос. Тихонравовият дамаскин редовно пише окончанията за 3. л., мн. ч., сег. вр. като -ътъ или -ътъ, при все че очевидно използва краесловните ерове без звукова стойност. Петър Берон е непоследователен – пише ту *изтолкувамъ, казувамъ, сричатъ, оучатъ, послѣдоватъ*, ту *да сѣмъ, ще разделяѣ, оуловаѣ, да рекѣ, ще назоваѣ, почетѣтъ, совершѣтъ...*, като с графемата „ѣ“, заета от руманския правопис, обозначавава /ə/ или [ə]: *десѣтина пѣти, сѣсъ показалецъ, сѣсъ една рѣчь, тѣзи книжка...* И т. н. – няма нужда да се прави обзор на изписването на тези окончания през цялата история на книжовния ни език от новата епоха, достатъчно е да се обобщи, че постепенно се налага изписването със знак, който традиционно обозначава широкия гласен, а не тесния.

Евфонична морфемна редупликация

Морфемната редупликация е прастар словообразователен модел, както виждаме напр. от праславянското въпросително местоимение *kak-.

Българският език се старее да я избягва, доколкото е възможно, както добре личи от хаплогията на генеричните наставки – като отбелязаното по-горе *Ботева творба* – въпреки логично очакваното *Ботъо – Ботъов / Ботев – Ботъовов / Ботеов*. Добре известно е, че в други славянски езици, напр. в чешки, такава хаплогия се избягва, както се избягва и елизия на

генеричната наставка при адаптация на чуждоезикови имена (напр. *Claudia Schifferová*).

От друга страна, българската ортоепична практика се старае да не допуска или поне да минимализира междусловната асимилация на консонанти и синкопата на вокали; респективно – не го допуска и в писмената практика.

До Наредбата-закон от 1945 г. предлозите „в“ и „с“ се изписват според историческия модел (или принцип), тоест „въ“ и „съ“. И правописът в случая „маскира“ едно много важно явление – редупликацията им в речевия узус за избягване на асимилация; или – в някои случаи – с други евфонични мотиви.

Произношението например е можело да се обуслови от нуждите на поетическия ритъм. Във Вапцаровото стихотворение „Вяра“ изписването „съ живота“ (I строфа) ще се чете „с живота“ – въпреки неговата неудобопроизносимост, а изписването „съ грубите“ (II строфа) ще се чете „със грубите“, въпреки че думата след предлога не започва със с- или з-, каквото е съвременното изискване за допустима редупликация. И в двата случая произношението се регулира от изискването за нужния брой срички в дадените стихове, за да не се наруши ритъмът. За съжаление, за школските нужди поетически текстове, първоначално издадени преди 1945 г., масово се адаптират към съвременните ортографски норми неграмотно, в ущърб на тяхната мелодика като ключов художествен белег.

Днешното правило за редупликацията *в > във* и *с > със* е изцяло евфонично. Това добре личи от стандарта предлозите да се редуплицират не само тогава, когато следващата дума започва с *в-* / *ф-*, респективно, със *с-* / *з-*, но и тогава, когато интонационно се открояват и обособяват, напр.:

*Не го намерих нито **във**, нито извън къщата.*

*Не успях да се спрява нито **със**, нито без негова помощ.*

Това правило обаче не е нито последователно прокарано, нито цялостно.

Защото междусловна асимилация може да настъпи не само със следходната дума, но и с предходната. Неудобопроизносими или напълно неприизносими без редупликация са примери с предлога *в* като:

*Той е так**ъв** **в** своята същност.*

*Мехмед получава този вакъ**ф** **в** свое разпореждане.*

Още по-сложна е ситуацията с предлога *с*, който става неудобопроизносим или неприизносим не само в постпозиция спрямо *-с* и *-з*, но и в препозиция и постпозиция спрямо редица други фрикативни и африкативни консонанти:

*Донесе цял тас **с** ориз.*

*Обичам праз **с** месо.*

*Цяло блато **с** жаби.*

*Взе този вира**ж** **с** висока скорост.*

*Овчарят дойде **с** дзвиска на повод.*

*Пристигнах в Лодз **с** Марушка.*

Цяло гърне с джуркан боб.

Спря един додж с охранители.

След като кодификаторите обичат да претендират, че са получили ексклузивно право да регулират българския правопис чрез юридическата норма на Наредбата-закон от 1945 г., то би следвало, *de lege ferenda*, да разпрострат действието на тази евфонична редупликация:

1) по отношение на предлога **в** – не само върху препозициите, но и върху постпозициите;

2) по отношение на предлога **с** – и върху всички други позиции, когато той е в непосредствен контакт с всички фрикативни и африкативни консонанти, без значение в пре- или постпозиция.

Евфонични ортограми в пунктуацията

При усвояването на пунктуацията в нейната крещящо елементаризирана, школска форма редица колеги – според мене съвършено неправомерно – прибегват до обяснения от типа „защото тук се прави (не може да се прави) пауза“.

Всъщност българската пунктуация се строи на синтактичен принцип и нито при съчинителното (съединително или противопоставително), нито при подчинителното свързване са формулирани такива правила, свързани с наличието или липсата на пауза.

Разбира се, това противоречи на самия произход на думата „запетая“, която исторически изразява идеята за запъване, забавяне, кратка пауза в потока на речта. Куриозно, но факт – идеята за пунктуация на евфонично-смыслов принцип в нашата практика е била заменена с идеята за пунктуация на синтактичен принцип.

Единственото място, където реално имаме евфонична ортограма, е едно изключение – пропускането на запетая след едносричен неударен съюз.

При това две са особеностите тук, които изискват внимание. От една страна, изискванията към фонологичните черти на свързващата дума – те са кумулативни, тоест думата трябва да е едновременно едносрична и неударена; ако дори едно от двете условия не е изпълнено, запетая се пише. От друга страна, това изключение е валидно единствено за запетаята като разделителен пунктуационен знак с най-ниска сила; правилото спокойно се преодолява, ако на това място синтактичната конструкция, която трябва да се обособи, графично се обозначи с разделително тире или със скоби.

Това не е единственото място в българския правопис, в което мястото на запетаята е фонологично обусловено. Веднага можем да посочим за пример разполагането на запетаята при частиците за обръщение:

Ти_бре! Иване_бре! А бре, Иване! Кажй бе, тъпак!

Когато обаче се използват частици за обръщение, които са образувани чрез редукция на пълнозначни съществителни, оформлението може да зависи от това дали частицата се използва със или без съществително собствено:

Галино_ма! Марино_ле! Калино_ле! – Кажи, ка? Кажи, ле?

При последните примери имаме и фонологично обособяване като самостоятелна фраза.

„Ма“ отдавна е загубило този си статус и е станало универсална частица за обръщение към представителка на женския пол (макар и с пейоративен оттенък), затова и не се обособява фонологично като самостоятелна фраза.

В заключение

На ортографията – и като теория, и като практика – в нашето езикознание се отделя неоправдано малко внимание. Липсва мащабно осмисляне както на движещите сили, които обуславят цялостните процеси на стандартизация и кодификация, така и на различните равнища в тези процеси, за да се стигне най-сетне до отделните „тухлички“ – до отделните казуси в тези процеси. Подходът е най-често школско-нормативен, често наивистичен или едностранчив.

Очевидно е, че в много случаи богатството, разнообразието, красотата на една дванадесетвековна книжовноезикова традиция се маргинализират в услуга на прагматични приоритети като простотата и пригледността.

А струва ми се – може би субективно, заради старобългаристичните ми пристрастия – че това не е добре и че принципно не би трябвало да бъде така.

Цитирана литература

НПРБЕ 2002: Нов правописен речник на българския език. Съст. В. Станков, П. Костадинова, Ст. Жерев, Вл. Мурдаров, М. Лакова, К. Викторова, Р. Цойнска, К. Чаралозова, Р. Станчева, М. Димитрова, Б. Георгиев, Т. Александрова. София: Хейзъл, 2002.

ОПРБЕ 2012: Официален правописен речник на българския език. Вл. Мурдаров, Т. Александрова, Р. Станчева, К. Чаралозова, М. Димитрова, К. Викторова, М. Лакова, П. Костадинова, М. Томов, Н. Паскалев, Ил. Стоилова, Ат. Атанасова. София: Просвета – София АД, 2012.

ПРБКЕ 1981: Правописен речник на българския книжовен език. Л. Андрейчин, Вл. Георгиев, Ив. Леков, Ст. Стойков. 9. изд. София: Наука и изкуство, 1981.

ПРСБКЕ 1983: Правописен речник на съвременния български книжовен език“. Отг. ред. Ел. Георгиева, В. Станков. Съст.: Ел. Георгиева, К. Иванова, Вл. Мурдаров, Й. Пенчев, В. Станков, Р. Цойнска, П. Баракова, К. Викторова, Ст. Илчев, В. Константинова, М. Лакова, П. Ненкова, Хр. Пантелеева. София: Издателство на БАН, 1983.

ПРСБКЕ 1995: Правописен речник на съвременния български книжовен език. Отг. ред. Ел. Георгиева, В. Станков. Съст.: Ел. Георгиева, К. Иванова, Вл. Мурдаров, Й. Пенчев, В. Станков, Р. Цойнска, П. Баракова, К. Викторова, Ст. Илчев, В. Константинова, М. Лакова, П. Ненкова, Хр. Пантелеева. 2., фототипно изд. София: Издателство на БАН, 1995.

СИНТАГМАТИКА ГРАММАТИЧЕСКИХ АФФИКСОВ В СИНТЕТИЧЕСКОЙ ГЛАГОЛЬНОЙ СЛОВОФОРМЕ В СОВРЕМЕННОМ БОЛГАРСКОМ ЯЗЫКЕ

Красимира Алексова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
e-mail: krasimira_aleksova@slav.uni-sofia.bg

THE SYNTAGMATICS OF GRAMMATICAL AFFIXES IN THE SYNTHETIC VERB FORM IN MODERN BULGARIAN

Krasimira Aleksova
Sofia University „St. Kliment Ohridski“
e-mail: krasimira_aleksova@slav.uni-sofia.bg

Abstract: The current paper discusses three patterns of syntagmatic organization of Bulgarian synthetic verb forms (SVF): 1st type – SVF which derive from the temporal (present, imperfect or aorist) stem and which don't contain any aspectual suffix; 2nd type – SVF which derive from the aspectually marked stem and which don't contain any temporal vowel; and the 3rd type –SVF which don't contain any temporal vowel or aspectual suffix. Three distinct types of grammatical markers can be isolated in these patterns: segmentable grammatical morphemes which express one grammatical feature; segmentable grammatical morphemes which cumulatively express a number of grammatical features; grammatical formants that contain pseudo-morphemes and that cumulatively express more than one grammatical feature.

Key words: Bulgarian, synthetic verb forms, types of grammatical markers, grammatical morphemes.

1. Предмет и цели исследования

Предмет исследования в настоящей работе – синтагматика грамматических аффиксов в синтетической глагольной словоформе (далее СГС) в современном болгарском языке (далее СБЯ). Основная цель – представить модели организации грамматических аффиксов в СГС в СБЯ. Данные модели должны отражать специфику значений, выражаемых грамматическими аффиксами, должны быть согласованы с неоднородным статусом этих аффиксов и с их возможностью или невозможностью занимать самостоятельную синтагматическую позицию.

2. Теоретическая основа

В качестве исходной теоретической основы настоящей работы выбраны теоретические взгляды Георгия Герджикова о грамматической доминанте морфологических типов языков, которая, по его мнению, определяется различием в статусе частей речи в этих языках [Герджиков – рукопись]. Этот статус зависит от вида и степени морфологизации

‘глобального значения’ частей речи. Оно представляет собой отношение между так называемым ‘автономным значением’ (общекатегориальным значением соответствующей части речи, напр. таким, как ‘процессуальный признак’ у глагола, ‘субстанция’ у существительного имени и т.д.) и так называемым ‘позиционным значением’, которое определяется синтаксической позицией, которую данная часть речи может занимать (субъект, предикат, объект, атрибут и т.д.). В флективных языках глобальное значение морфологизовано в целости, т.е. морфологизована связь между автономным и позиционным значениями. Это означает, что данное автономное значение связано с определенным позиционным значением (или с ограниченным числом позиционных значений). В агглютинативных языках, где морфологизовано только автономное грамматическое значение, определенная часть речи не связана обязательно с точно определенной синтаксической позицией. Так описанная доминанта флективного типа детерминирует многозначный и разнотипный характер аффиксов, фузию между ними, наличие множества формальных классов, важную роль морфонологических явлений и др.

Грамматическая доминанта предопределяет и разный статус аффиксов в морфологических типах языков. В агглютинативных языках грамматические аффиксы относятся непосредственно к формообразующей основе (основа, содержащая только корень и словообразовательные аффиксы), они независимы друг от друга, занимают отдельные синтагматические позиции и т.д. Отмечая близость данного типа синтагматических отношений между корнем и аффиксом в синтетической словоформе с организацией тех именных синтагм, в которых каждое определение может прямо и независимо от остальных относиться к определяемому, срв. {нова [интересна (белетристична книга)]}, Г. Герджиков [Герджиков – рукопись] называет этот тип аффиксов ‘определениями I-ой степени’ (или еще зависимыми компонентами I-ой степени). Грамматические аффиксы в агглютинативных языках имеют статус зависимых компонентов I-ой степени.

В отличие от этого, во флективных языках грамматические аффиксы являются преимущественно определениями II-ой степени, так как они конкретизируют значение зависимых компонентов I-ой степени, которые, со своей стороны, относятся к автономному грамматическому значению. Этот тип синтагматической организации СГС обнаруживает параллель с атрибутивными синтагмами типа {[*твърде хубаво*] написана} книга}. Аффиксы – зависимые компоненты II-ой степени – представляют собой определения (или расширения) зависимых компонентов первой степени. Зависимые компоненты II-ой степени не занимают отдельную синтагматическую позицию по горизонтали, они располагаются в той же синтагматической позиции зависимого компонента I-ой степени, который они конкретизируют. Они формируют флексию, у которой нет ясной членимости.

Во флективных языках, однако, кроме зависимых компонентов II-ой степени, полностью соответствующих доминанте этого морфологического типа, существуют также и аффиксы, представляющие зависимые компоненты I-ой степени [Герджиков – рукопись].

3. Грамматические аффиксы современного болгарского языка, которые выступают в качестве зависимых компонентов I-ой и II-ой степени

3.1. Грамматические аффиксы, которые являются зависимыми компонентами I-ой степени

В СГС в СБЕ в качестве зависимых компонентов I-ой степени функционируют аффиксы, выражающие преимущественно нешифтерные¹ категории: вид, обобщенное время, перфектность, залог [Герджиков – рукопись]. В СБЯ в качестве зависимых компонентов I-ой степени функционируют аффиксы т.наз. грамматической основы глагола – видовая или темпоральная. Она образуется при помощи добавления к формообразующей основе (основа, включающая корень и словообразовательные префиксы и суффиксы) или видового суффикса (для грамматической видовой основы), или темпоральной гласной (для грамматической темпоральной основы). Данные аффиксы непосредственно обслуживают общекатегориальное значение ‘процессуального признака’. В СБЯ видовой суффикс и темпоральная гласная не могут появляться одновременно в синтетической словоформе в отличие от положения в древнеболгарском языке.

В современном болгарском языке:

за-пиш-е-ш ‘запишешь’

префикс-корень-презент. тематич. гласная-флексия 2 л., ед.ч.

за-пис-ва-ш ‘записывашь’

префикс-корень-видовой суффикс-флексия 2 л, ед.ч.

НО НЕ ***запис-ва-е-ш** ‘записываешь’

*префикс-корень-видовой суффикс-презент. тематичн. гласная-флексия 2 л., ед. ч.

В Таблице 1 представлены три темпоральные грамматические основы в современном болгарском языке — презентная, аористная и имперфектная, а также формально выражаемое значение каждой темпоральной основы. Наличие у темпоральных основ собственной грамматической семантики представляет собой существенную характеристику современного болгарского языка. В третьем столбце указаны темпоральные тематические гласные, ассоциированные с каждой из трёх основ в рамках формального описания.

¹ О типологической классификации глагольных категорий, включая нешифтерные и шифтерные, см. [Герджиков 1984: 154–179].

Таблица 1

Темпоральная грамматическая основа	Значение	Темпоральная тематическая гласная
Презентная основа	‘абсолютная одновременность’	презентная тематическая гласная с алломорфами: -е- в I-ом спр. -и- во II-ом спр.
Имперфектная основа	‘относительная одновременность’	имперфектная тематическая гласная с алломорфами -е-/-’а-/-а-
Аористная основа	‘предшествование’	аористная тематическая гласная с алломорфами: -о-/-е-, -и-, -а- или Ø

Аффиксы, с помощью которых образуется темпоральная основа в СБЯ, выражают обобщенное темпоральное значение (которое можно назвать ‘обобщенное время’ [Герджиков – рукопись]). Презентная тематическая гласная (-е- в I-ом спр. и -и- во II-ом спр.) выражает признак ‘абсолютная одновременность’, а имперфектная тематическая гласная (с алломорфами -е-/-’а-/-а-) – ‘относительную одновременность’ (поскольку одновременность не соотносится с основным ориентиром – актом коммуникации). Аористная тематическая гласная выражает значение ‘предшествования’ и образуется с помощью темпоральной гласной -о-/-е-, -и-, -а- или Ø.

После синтагматической позиции, в которой чередуются видовой суффикс и темпоральная гласная, располагаются аффиксы, которые обслуживают или позиционное значение ‘атрибута’, или позиционное значение ‘предиката’. Таковыми являются партиципиальные суффиксы, которые могут выражать кроме позиционного значения ‘атрибут’, еще и ‘перфектность’ или ‘пассивность’, срв. **запис-а-л** : **записв-ва-л**; **запис-а-н** : **запис-ва-н**.

3.2. Грамматические аффиксы, которые являются зависимыми компонентами II-ой степени

После темпоральной или видовой основы могут появляться и аффиксы, обслуживающие позиционное значение ‘предиката’. Они имеют статус зависимых компонентов II-ой степени и не располагаются в отдельных синтагматических позициях, а оформляют флексию, которая имеет нерасчлененный характер. У болгарского глагола – это шифтерные категории времени, эвиденциальности, числа и рода.

Флексия в болгарской синтетической глагольной словоформе отличается, однако, относительной сегментируемостью и созданием подпозиций только в формах имперфекта и аориста.

4. Типы организации синтетической глагольной словоформы в современном болгарском языке

Исходя из этой теоретической основы, мы рассматриваем три основных синтагматических типа организации синтетической глагольной словоформы в современном болгарском языке:

- I-ый тип: синтетические глагольные словоформы, которые образуются от темпоральной основы (презентной, имперфектной, аористой) при отсутствии видового суффикса;

- II-ой тип: синтетические глагольные словоформы, которые образуются от видовой основы при отсутствии темпоральной гласной;

- III-ий тип: синтетические глагольные словоформы, которые образуются от формообразующей основы при отсутствии и видового суффикса, и темпоральной гласной.

Тип 1. Синтетические глагольные словоформы, содержащие темпоральную тематическую гласную

Первый тип модели СГС (Тип 1) – модель с темпоральной гласной. Эта модель имеет три варианта: Тип 1.1. – с презентной темпоральной гласной, Тип 1.2. – с имперфектной гласной, Тип 1.3. – с аористой гласной.

В предлагаемых моделях знак + отмечает границу между морфемами, а знак // (две наклонные черты) символизирует чередование.

Тип 1.1. Модель синтетической глагольной словоформы, содержащей презентную тематическую гласную

Формообразующая основа + презентная тематическая гласная // Ø + реальная флексия / Ø

В Типе 1.1. после формообразующей основы в самостоятельной синтагматической позиции располагаются презентная гласная **-е-** (для I-ого спряжения) или **-и-** (для II-ого спряжения); она нулевая для 1 л. ед.ч. и 3 л. мн.ч. наст. времени. Презентная темпоральная гласная выражает значение ‘абсолютной одновременности’, которая конкретизируется флексией, выражающей лицо и число. В 3 л. ед.ч. наст.вр. флексия нулевая.

Здесь приводится пример – парадигма глагола *пиша* (I-ого спряжения) в наст. времени, чтобы проиллюстрировать Тип 1.1.

пиш-Ø-ъ ‘пишу’
пиш-е-ш ‘пишешь’
пиш-е-Ø ‘пишет’
пиш-е-м ‘пишем’

пиш-е-те ‘пишете’
пиш-Ø-ът ‘пишут’

Из презентной основы, выражающей признак ‘абсолютной одновременности’, в современном болгарском языке образуются настоящее время и императив. Флексии **-ъ, -ш, -Ø, -м, -те, -ът** конкретизируют презентную основу как значение ‘одновременности по отношению к акту коммуникации’, выражая также значения ‘нецентростремительности’ (действительный залог), ‘непроблематичности’ (изъявительное наклонение), ‘несубъективности и непересказывательности’ (индикативная эвиденциальность), а также лицо и число. Они обслуживают позиционное значение ‘предиката’ и представляет собой зависимый компонент II-ой степени.

Тип 1.2. Модель синтетической глагольной словоформы, содержащей имперфектную тематическую гласную

Формообразующая основа + имперфектная тематическая гласная (алломорфы -е-/-’а-/-а-) + формант (-х-/-ш_показатели лица, числа²) // -л // -щ- /-йки³ + // реальная флексия (род, число)/ Ø

Тип 1.2. представляет собой модель СГС, содержащей имперфектную тематическую гласную с алломорфами **-е-/-’а-/-а-**. Она добавляется в самостоятельной синтагматической позиции после формообразующей основы. Так получается имперфектная основа, которая выражает значение ‘относительной одновременности’. От этой основы образуются формы имперфекта, имперфектного причастия (с суффиксом **-л**), действительного причастия настоящего времени (с суффиксом **-щ-** только от несовершенного вида) и деепричастия (только от несовершенного вида – с суффиксом **-йки**).

Тип 1.2. реализуется в двух подтипах, т.к. после имперфектной темпоральной гласной, представляющей зависимый компонент I-ой степени, следуют два типа суффиксов.

Подтип 1.2.1.

Формообразующая основа + имперфектная тематическая гласная (алломорфы -е-/-’а-/-а-) + частично сегментируемый формант (-х-/-ш-показатели лица, числа)

После имперфектной основы следуют суффиксы, которые конкретизируют её и выражают частные категориальные значения: времени,

² Курсив служит сигналом частичной членимости флексии.

³ Нельзя упускать из виду факт, что существуют ограничения в образовании действительного причастия настоящего времени и деепричастия только из основы несовершенного вида.

эвиденциальности, числа, лица. Они оформляют флексию, обслуживают позиционное значение ‘предиката’ и представляют собой зависимые компоненты II-ой степени. По-нашему, они отличаются частичной сегментируемостью.

Часто грамматические показатели имперфекта **-х, -ше, -ше, -хме, -хте, -ха** считаются флексиями. Если сравнить их с грамматическими показателями аориста (**-х, -Ø, -Ø, -хме, -хте, -ха**), можно установить значительные совпадения. В историческом плане они результат унификации (выравнивания) флексий болгарского имперфекта с флексиями аориста (о смешении окончаний имперфекта и аориста и сопровождающих его процессах в истории болгарского языка см., напр. [Мирчев 1963: 193–198]).

Ниже представлен морфемный состав парадигм имперфекта и аориста в индикативе; курсивом отмечена частичная сегментируемость **-х/-ш-**, которая далее рассматривается более подробно.

Имперфект	Аорист
пиш-е- х	пис-а- х
пиш-е- <i>ше</i>	пис-а-Ø
пиш-е- <i>ше</i>	пис-а-Ø
пиш-е- <i>хме</i>	пис-а- <i>хме</i>
пиш-е- <i>хте</i>	пис-а- <i>хте</i>
пиш-е- <i>ха</i>	пис-а- <i>ха</i>

Во флексиях имперфекта и аориста существует неполное (частичное) сегментирование на **-х/-ш-**. По нашему мнению, **-х/-ш-** не имеет статуса отдельной морфемы и не занимает отдельную синтагматическую позицию, т.к. этот компонент не определяет непосредственно формообразующую основу, т.е. не конкретизирует автономное значение ‘процессуальный признак’. В своей функции зависимого компонента II-ой степени **-х/-ш-** конкретизирует позиционное значение ‘предикат’.

Если воспринять противоположное мнение, т.е. что **-х/-ш-** (в имперфекте) и **-х/Ø** (в аористе) занимают отдельные синтагматические позиции, придется в формах настоящего времени выделить самостоятельную позицию с нулевым суффиксом, который противопоставляется **-х/-ш-** в имперфектных формах и **-х/Ø** в аористе, срв. ***пиш-е-Ø-те : *пис-а-х-те**. Это, однако, недопустимо хотя бы с учетом факта, что отсутствуют формы, в которых оба суффикса (темпоральная гласная и **-х/-ш-**) являются нулевыми – ***пиш-Ø-Ø-те**.

В болгарской грамматической литературе существуют разные мнения о грамматическом статусе и о грамматических признаках, выражаемых **-х/-ш-**. Иван Куцаров считает, что **-х/-ш-** представляет собой свидетельскую морфему (Бояджиев, Куцаров, Пенчев, 1998 : 387, 395), Руселина Ницолова поддерживает утверждение Петра Пашова, что и в аористе, и в имперфекте этот суффикс означает ‘отнесенность к моменту в прошлом’ [Пашов 1976:

54], [Ницолова 2008: 281]. Мирослав Янакиев и Надежда Котова определяют **-х-** и **-ш-** как аломорфы морфемы паритивности [Котова, Янакиев 2001: 365].

Если воспринять утверждение, что **-х/-ш-** выражает значение ‘засвидетельствованность’, то тогда отсутствие этой морфемы в настоящем времени превращает его в несвидетельское время, что несостоятельно. Если принять, что **х/-ш-** несет значение ‘засвидетельствованность в рамках прошедшего’, то тогда **-х/-ш-** будет актуализировать как аористную, так и имперфектную темпоральные основы, и парадигму следовало бы сегментировать как **-АХ, -А, -А, -АХ-ме, -АХ-те, -АХ-а** по модели актуализированной аористной морфемы, напр., в **писАЛа, писАЛо, писАЛи** (см. [Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1998: 391]. Это понимание игнорирует статус темпоральной гласной как зависимого компонента I-ой степени, занимающего самостоятельную синтагматическую позицию. По этой причине оно представляется нам неприемлемым, хотя и содержит идею об актуализированной функции **-х/-ш-**. Если же **-х/-ш-** означает ‘отнесенность к прошедшему моменту’, то аорист и имперфект окажутся индиректными временами, что противоречит нашему представлению, что аорист выражает предшествование по отношению к акту коммуникации, а имперфект – одновременность по отношению к прошедшему моменту. К высказанным доводам в пользу частичной членимости можно добавить и проблематичность членимости в 1 л., ед.ч. (**-х-Ø** или **-х**) в аористе и имперфекте и во 2 л. и 3 л. в имперфекте (**-ш-е** или **-ше**).

С нашей точки зрения, частично сегментируемые грамматические показатели в формах имперфекта и аориста образуют частично сегментируемой грамматический формант вместе с показателями рода и числа. Совпадающие аористные и имперфектные грамматические форманты выражают одинаковые значения (изъявительное наклонение, действительный залог, индикативная эвиденциальность, лицо, число), но когда они находятся после имперфектной основы, они сужают её значение ‘относительной одновременности’ до значения ‘одновременности по отношению к прошедшему ориентационному моменту’; после аористной гласной они конкретизируют её признак ‘предшествования’ до значения ‘предшествования по отношению к акту коммуникации’ (см. также [Герджиков 1984: 174].

Частично сегментируемые элементы дефинируются разным образом: псевдоморфемы, субморфемы, субморфы, неавтономные морфемы⁴. В болгарском языке **-х/-ш-** отличаются от морфоидов (их ещё называют субморфами или формативами – см. разные термины у Владимира Плунгяна [Плунгян 2003: 49], которые могут сегментироваться в плане выражения, но

⁴ Употребленный Г. Герджиковым термин ‘субморфема’ в конкретном случае отличается от термина ‘субморф’ в русской языковедческой традиции (подробнее см. [Плунгян 2003: 49].

не в плане содержания⁵). В этой работе мы приняли термин ‘субморфема’, чтобы отграничить рассматриваемые феномены от морфоидов и подчеркнуть специфику частично членимых показателей в рамках одного грамматического форманта с двумя подпозициями. Если флексия в СБЯ представляет собой реализацию тенденции кумулятивной организации парадигм, то рассматриваемый здесь случай частичной сегментируемости в рамках форманта болгарского имперфекта и аориста можно определить как элемент частичной некумулятивности.

Подтип 1.2.2.

Формообразующая основа + имперфектная тематическая гласная (алломорфы **-е/-’а/-а-)** + **-л // -щ- // -йки** + **// реальная флексия (род, число)/ Ø**

В подтипе 1.2.2. имперфектная основа конкретизируется партиципиальными суффиксами, которые связаны и с позиционными значениями ‘атрибута’ или ‘обстоятельства’.

При помощи добавления партиципиального суффикса **-л** после имперфектной основы образуется имперфектное причастие. Оно – часть косвенных эвиденциальных форм настоящего времени и имперфекта. Например, **пиш-е-л-Ø, пиш-е-л-а, пиш-е-л-о, пиш-е-л-и**.

Суффикс **-л** в позиции после имперфектной гласной суживает значение имперфектной основы до значения ‘опосредованности информации о действии’ (интегрированный признак косвенной эвиденциальности) и выражает еще следующие признаки: ‘нецентростремительность’ (действительный залог), ‘непроблематичность’ (изъявительное наклонение).

С помощью партиципиального суффикса **-щ-** образуется действительное причастие настоящего времени. Он конкретизирует имперфектную основу (её значение – ‘относительная одновременность’) до значения ‘одновременность по отношению к действию основного глагола’ и выражает позиционное значение ‘атрибут’. Например, **пиш-е-щ-Ø, пиш-е-щ-а, пиш-е-щ-о, пиш-е-щ-и**.

С помощью добавления суффикса **-йки** после имперфектной основы образуется деепричастие (**пиш-е-йки**). Данный суффикс тоже суживает значение имперфектной основы до ‘одновременность по отношению к действию основного глагола’, но, в отличие от действительного причастия настоящего времени, выражает позиционное значение ‘адюнкт’.

⁵ Термин ‘морфоид’ принадлежит Игорю Мельчуку [Мельчук 1997: 145]. Здесь цитируется определение В. А. Плунгяна: «Итак, понятие морфоида призвано отражать ситуацию «ущербной членимости», при которой сегментация в плане выражения возможна, а в плане содержания – нет» [Плунгян 2003: 49].

После этих аффиксов в СГС в СБЯ следуют аффиксы с зависимыми компонентами II-ой степени, которые выражают лицо и число неличной глагольной словоформы.

Тип 1.3. Модель синтетической глагольной словоформы, содержащей аористную тематическую гласную

Формообразующая основа + аористная тематическая гласная + частично сегментируемый формант (-х-/-Ø- *показатели лица, числа*) // -л- // -н-/-т- + // реальная флексия (род, число)/Ø

В Типе 1.3. после формообразующей основы располагается аористная гласная с алломорфами -о-/-е-, -и-, -а- или Ø. Аористная грамматическая основа выражает признак ‘предшествования’, при этом данное обобщенное время конкретизируется частично сегментируемой формант аориста или партиципиальными суффиксами (для аористного причастия и страдательного причастия прошедшего времени). Различаются два подтипа данной модели:

Подтип 1.3.1.

Формообразующая основа + аористная тематическая гласная + частично сегментируемый формант (-х-/-Ø- *показатели лица, числа*)

В подтипе 1.3.1. после аористной основы располагается частично сегментируемый формант -х-, -Ø-, -Ø-, -хме-, -хте-, -ха-. Он конкретизирует аористную основу (‘предшествование’) до значения ‘предшествования по отношению к акту коммуникации’ и выражает ещё ‘нецелостность’ (действительный залог), ‘непроблематичность’ (изъявительное наклонение), ‘несубъективность и непересказываемость’ (индикативная эвиденциальность), лицо, число. Формант обслуживает позиционное значение ‘предиката’ и представляет собой зависимый компонент II-ой степени.

Подтип 1.3.2.

Формообразующая основа + аористная тематическая гласная + -л- // -н-/-т- + реальная флексия (род, число)/Ø

В подтипе 1.3.2. аористная основа конкретизируется партиципиальными суффиксами, обслуживающими позиционное значение ‘атрибут’ или ‘адюнкт’ и выражающими некоторые нешифтерные значения:

– Суффикс -л- актуализирует аористную темпоральную гласную, выражая признак ‘перфектности’, а кроме его – ‘нецелостность’ (действительный залог), ‘непроблематичность’ (изъявительное наклонение), ‘несубъективность и непересказываемость’ (удостоверительная эвиденциальность) и позиционное значение ‘атрибут’.

После этого суффикса располагается флексия, выражающая род и число. Например, **пис-а-л-Ø**, **пис-а-л-а**, **пис-а-л-о**, **пис-а-л-и**;

– Суффикс **-н/-т**, который выражает ‘пассивность’ и позиционное значение ‘атрибу́т’, актуализирует аористную темпоральную гласную до переходности по отношению к основному действию, а также маркирован по признакам ‘непроблематичность’ (изъявительное наклонение), ‘несубъективность и непересказывательность’ (удостоверительная эвиденциальность). После суффикса **-н/-т** располагается флексия, выражающая род и число. Например, **пис-а-н-Ø**, **пис-а-н-а**, **пис-а-н-о**, **пис-а-н-и**.

Тип 2. Синтетические глагольные словоформы, которые образуются от видовой основы при отсутствии темпоральной гласной

Формообразующая основа (глаголов совершенного вида, образованных с помощью префикса или суффиксов *-ас-*, *-ос-*, *-ис-*, *-дис-* + словообразовательного суффикса *-а-*, или глаголов первичного совершенного вида) + имперфективирующий суффикс + реальная флексия / Ø // частично сегментируемый формант (*-х/-ш-* *показатели лица, числа*) // частично сегментируемый формант (*-х/Ø* *показатели лица, числа*) // -л- // -щ- // -йки + реальная флексия (род, число) / Ø

Тип 2. отличается от Типа 1. во всех его подтипах тем, что вместо темпоральной гласной в той же позиции содержится видовой суффикс с алломорфами **-а- / -ва- / -ава- / -ува-**. Формообразующая основа в данном типе может быть совершенного вида с префиксом, напр. **из-мисл’-ь** (‘выдумать’) → **из-мисл’-а-м** (‘выдумывать’), совершенного вида с суффиксами **-‘ас-, -ос-, -ис-, -дис-** + словообразовательного суффикса **-а-**, напр. **боя-дис-а-м** (‘окрасить’) → **боя-дис-ва-м** (‘окрашивать’), или первичного совершенного вида, напр. **куп’-ь** (‘купить’) → **куп-ува-м** (‘покупать’). После имперфективирующего суффикса могут появиться: флексия настоящего времени, частично членимые форманты имперфекта или аориста, партиципальные суффиксы **-л**, **-н/-т**, **-йки**, а после них флексия рода и числа (без форм с суффиксом **-йки**). Отсутствие темпоральной гласной вызывает совпадение форм имперфекта и аориста за исключением 2-го и 3-го л. ед. ч. Та же самая причина приводит к совпадению форм имперфектного и аористного причастий.

		+ флексия	Настоящее время измисл’-а-м, измисл’-а-ш, измисл’-а-Ø, измисл’-а-ме, измисл’-а-те, измисл’-а-т куп-ува-м, куп-ува-ш, куп-ува- Ø, куп-ува-ме, куп-ува-те, куп-ува-т
--	--	------------------	---

Основа совершенного вида с префиксом (напр. <i>измисл'</i>-), с суффиксам и -'ас-, -ос-, -ис-, -дис- + словообразовательного суффикса -а- (<i>боя-дис-а-</i>) или основа первичного совершенного вида (напр. <i>куп-</i>)	+ имперфекти вирущих суффикс -а- / -ва- / -ава- / -ува-	+ формант с наличием подпозиций (-х-/-ш- _лица и числа)	Имперфект измисл'-а-х-, измисл'-а-ше, измисл'-а-ше, измисл'-а-хме, измисл'-а-хте, измисл'-а-ха куп-ува-х, куп-ува-ше, куп-ува-ше, куп-ува-хме, куп-ува-хте, куп-ува-ха
		+ формант с наличием подпозиций (-х- _лица и числа)	Аорист измисл'-а-х, измисл'-а-Ø, измисл'-а-Ø, измисл'-а-хме, измисл'-а-хте, измисл'-а-ха куп-ува-х, куп-ува-Ø, куп-ува-Ø, куп-ува-хме, куп-ува-хте, куп-ува-ха
		+ -л- + флексия (род, число)	Аористное причастие = Имперфектное причастие измисл'-а-л-Ø, измисл'-а-л-а, измисл'-а-л-о, измисл'-а-л-и куп-ува-л-Ø, куп-ува-л-а, куп-ува-л-о, куп-ува-л-и
		+ -н-/-т- + флексия (род, число)	Страдательное причастие прош.вр. измисл'-а-н-Ø, измисл'-а-н-а, измисл'-а-н-о, измисл'-а-н-и куп-ува-н-Ø, куп-ува-н-а, куп-ува-н-о, куп-ува-н-и
		+ -щ- + флексия (род, число)	Действительное причастие наст.вр. измисл'-а-щ-Ø, измисл'-а-щ-а, измисл'-а-щ-о, измисл'-а-щ-и куп-ува-щ-Ø, куп-ува-щ-а, куп-ува-щ-о, куп-ува-щ-и
		+ -йки	Деепричастие измисл'-а-йки куп-ува-йки

Тип 3. Синтетические глагольные словоформы, которые образуются от основы, содержащей словообразовательный суффикс при отсутствии и темпоральной гласной, и видового суффикса

Формообразующая основа, содержащая словообразовательный суффикс + реальная флексия / Ø // частично сегментируемый формант (-х-/-ш- _показатели лица, числа) // частично сегментируемый формант (-х-/Ø_ показатели лица, числа) //-л- //-н-/-т- //-щ- // -йки + реальная флексия (род, число)/ Ø

Тип 3 отличается от предыдущих двух типов по признаку отсутствия и темпоральной гласной, и видового суффикса. Это преимущественно глаголы, образованные от имен, междометий или от других глаголов. Они

содержат словообразовательный суффикс **-а-, -'а-, -ва-** [Стоянов, гл. ред. 1983: 230–233], напр. **печатам** ('печатать'), **вечерям** ('ужинать'), **беседвам** ('беседовать'). Подобно положению и у глаголов, образованных с помощью суффиксов **-ув-, -стув-, -ов-, -в** (гладувам ('голодать'), **бодрствам** ('бодрствовать'), **бинтовам** ('бинтовать'), **обядвам** ('обедать')), а также и с помощью суффиксов **-к-, -ук-, -ичк-, -инк-, -ушк-**, которые сочетаются со словообразовательным суффиксом **-а-**, напр. **свирукам** ('подсвистывать, насвистывать (себе)'), **спинкам** ('поддремывать, сладко дремать'), **клатушкам (се)** ('покачиваться', при ходене — 'шататься') (см. также [Стоянов, гл. ред. 1983: 261].

Основа, содержащая словообразовательный суффикс (образованные от имен, междометий или от других глаголов — словообразующий суффикс -а-, -'а-, -ва; -к-, -ук-, -ичк-, -инк-, -к-, -ук-)	+ флексия	Настоящее время Непрефигированная основа НСВ⁶ вярва-м, вярва-ш, вярва-Ø, вярва-ме, вярва-те, вярва-т Префигированная основа СВ повярва-м, повярва-ш, повярва-Ø, повярва-ме, повярва-те, повярва-т
	+ частично сегментируемый формант с наличием подпозиций (-х/-ш- _ показатели лица, числа)	Имперфект Непрефигированная основа НСВ вярва-х, вярва-ше, вярва-ше, вярва-хме, вярва-хте, вярва-ха Префигированная основа СВ повярва-х, повярва-ше, повярва-ше, повярва-хме, повярва-хте, повярва-ха
	+ частично сегментируемый формант с наличием подпозиций (-х-/Ø _ показатели лица и числа)	Аорист Непрефигированная основа НСВ вярва-х, вярва-Ø, вярва-Ø, вярва-хме, вярва-хте, вярва-ха Префигированная основа СВ повярва-х, повярва-Ø, повярва-Ø, повярва-хме, повярва-хте, повярва-ха
	+ -л- + флексия (род, число)	Аористное причастие = Имперфектное причастие Непрефигированная основа НСВ вярва-л-Ø, вярва-л-а, вярва-л-о, вярва-л-и Префигированная основа СВ повярва-л-Ø, повярва-л-а, повярва-л-о, повярва-л-и

⁶ Сокращение **НСВ** обозначает несовершенный вид, а сокращение **СВ** – совершенный вид.

	+ -н-/-т- + флексия (род, число)	Страдательное причастие прош.вр. Непрефигированная основа НСВ бута-н-Ø, бута-н-а, бута-н-о, бута- н-и Префигированная основа СВ избута-н-Ø, избута-н-а, избута-н- о, избута-н-и
	+ -щ- + флексия (род, число)	Действительное причастие наст.вр. Непрефигированная основа НСВ бута-щ-Ø, бута-щ-а, бута-щ-о, бута-щ-и Префигированная основа СВ Не существует
	+ -йки	Деепричастие Непрефигированная основа НСВ бута-йки Префигированная основа СВ Не существует

Если к Типу 2 и Типу 3 применить аддитивную модель морфологии, будет невозможно ответить на вопрос, какой грамматический показатель выражает темпоральное значение в презентных, аористных и имперфектных формах при отсутствии темпоральной тематической гласной. В Типе 3 не будет ясно, какой показатель выражает ‘некомплексность’ (несовершенный вид), т. к. отсутствует и суффикс несовершенного вида. При приложении аддитивной модели невозможно указать, какой аффикс выражает семантику действительного залога (‘нецентростремительность’) или семантику изъявительного наклонения (‘непроблематичность’). По нашему мнению, значения темпоральных признаков, а также ‘нецентростремительность’ (действительный залог), ‘непроблематичность’ (изъявительное наклонение), ‘несубъективность и непересказывательность’ (индикативная эвиденциальность) выражаются зависимым компонентом II-ой степени, обслуживающим позиционное значение ‘предиката’, т.е. флексией, частично сегментируемыми формантами и партиципиальными суффиксами. Это не особые или специфические случаи, а проявление одной из наиболее характерных особенностей флективного типа – кумулятивности и фузии.

Вместо заключения

Данный текст является частью реализации задачи доказать, что в синтетических глагольных формах современного болгарского языка фиксируется стремление одновременно соответствовать грамматической доминанте флективного типа, одной из морфологических реализаций которой является отсутствие полной членимости на формальном уровне и

наличие аффиксов, функционирующих как зависимые компоненты II-ого типа, и одновременно демонстрировать определённую членимость благодаря присутствию аффиксов, выступающих зависимыми компонентами I-ого типа и занимающих собственную синтагматическую позицию. Их присутствие обусловлено развернутым характером глагольной парадигмы и входит в систему морфологических средств, обеспечивающих дифференциацию многочисленных синтетических форм.

Настоящая работа затрагивает множество проблем, связанных со спецификой выражения грамматических значений в синтетической глагольной словоформе в современном болгарском языке. В рамках данной статьи невозможно детально обосновать все утверждения. Она является частью более обширной работы, которая рассматривает грамматические аффиксы в синтетической и аналитической глагольных словоформах в болгарском языке в связи с выражаемыми ими значениями.

Цитируемая литература

Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1998: Бояджиев, Т., И. Куцаров, Й. Пенчев. Съвременен български език. София: ИК Петър Берон, 1998.

Герджиков 1984: Герджиков, Г. Преизказването на глаголно действие в българския език. София: Наука и изкуство, 1984.

Герджиков рукопись: Герджиков, Г. Развитие към аналитизъм и стратификацията на граматическата система. София.

Котова, Янакиев 2001: Котова, Н., М. Янакиев. Грамматика болгарского языка для владеющих русским языком. Москва: Издательство Московского университета, 2001.

Мельчук 1997: Мельчук, И. Курс общей морфологии. Том I. Москва – Вена: Языки русской культуры, Wiener Slawistischer Almanach, Издательская группа Прогресс, 1997.

Мирчев 1963: Мирчев, К. Историческа граматика на българския език. София: Наука и изкуство, 1963.

Ницолова 2008: Ницолова, Р. Българска граматика. Морфология. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.

Пашов 1976: Пашов, П. Българските глаголни времена. (За основните им значения и онагледяването им със схеми и формули). В: Помагало по българска морфология. Глагол. Съст. Пашов, П., Р. Ницолова. София: Наука и изкуство, 1976, с. 186–210.

Плунгян 2003: Плунгян, Вл. Общая морфология: Введение в проблематику. (2-е издание), Москва: Эдиториал УРСС, 2003.

Стоянов, гл. ред. 1983: Граматика на съвременния български книжовен език Т. II. Морфология. Гл. ред. Ст. Стоянов, София: Издателство на българската академия на науките, 1983.

**ПОЕТИЧЕСКИЯТ СИНТАКСИС В ЦИКЛИТЕ „БЛУДЕН СИН“
И „ПАСТОРАЛНА ПЕСЕН“ ОТ СТИХОСБИРКАТА „ПЛАНИНСКИ
ВЕЧЕРИ“ НА АСЕН РАЗЦВЕТНИКОВ**

Анета Тихова

Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

e-mail: a.marinova@shu.bg

**POETIC SYNTAX IN THE CYCLES OF POEMS „A PRODIGAL SON“
(BLUDEN SIN) AND „A PASTORAL SONG“ (PASTORALNA PESEN)
IN ASEN RAZTSVETNIKOV'S BOOK OF POEMS „MOUNTAIN
EVENINGS“ (PLANINSKI VECHERI)**

Aneta Tihova

Konstantin Preslavsky University of Shumen

e-mail: a.marinova@shu.bg

Abstract: The article presents the means of poetic syntax in two of the cycles of poems in Asen Raztsvetnikov's book of poems „Mountain evenings“ (Planinski vecheri): „A Prodigal Son“ (Bluden sin) and „A Pastoral song“ (Pastoralna pesen). The study investigates: 1) the presence of exclamatory sentences, rhetorical questions and rhetorical addresses; 2) the use of repetitions, anaphoras, gradations, anti-theses, syntactic parallelism, polysyndeton and inversion. The author skillfully employs the means of poetic syntax to create poetry that is rich and full of deep suggestions.

Key words: poetry, Asen Raztsvetnikov, „Mountain evenings“, syntax

Стихосбирката на Асен Разцветников „Планински вечери“ е отпечатана през 1934 г.¹ Тя включва единадесет цикъла, от които първият няма заглавие, а останалите са онасловени: „Планински вечери“, „Прости песни“, „Блуден син“, „Пасторална песен“, „София“, „Степ“, „Двойник“, „Пряспа“, „Балади на нищите“ и „Искри“. Наситена с автобиографизъм, стихосбирката е израз на духовните възжеления на поета.

Както е известно, „индивидуалният стил на твореца се проявява в най-голяма степен чрез поетическия синтаксис“ [Русинов 1972: 15]. Поетическият синтаксис в творчеството на А. Разцветников е слабо проучен². Целта на настоящото изследване е да се представят езиковите средства, с чиято помощ се постига художествено въздействие върху читателя в два цикъла от стихосбирката „Планински вечери“ – „Блуден син“ и „Пасторална песен“. Последователно се разглеждат средствата

¹ [Разцветников 1934]; [Разцветников 1981].

² Върху поетическия синтаксис в цикъла „Планински вечери“ от едноименната стихосбирка сме публикували специално проучване, вж. [Маринова (= Тихова) 2001].

на поетическия синтаксис и се отделя внимание на внушенията, които отправя авторът.

I. „Блуден син“

Заглавието на цикъла отвежда към библейската притча за сина, който се връща разкаян в бащиния си дом³ [Библия 1991: 1282]. Така чрез надслова поетът задава мотивите, които са водещи: разкаянието, завръщането и прощката. Чрез паралела между персонажа от Новия Завет и лирическият герой творецът постига приемственост в културната традиция и внушава, че във всички времена човек търси правдата и се стреми към Бог.

В петте стихотворения, които са стъпала на извървяната от лирическият герой стълбица към небето – „Родни блата“, „Кръг“, „У дома“, „Търново“ и „Приказка“, поетът влага разбирането си за човешката душа като скитница, която изоставя всичко, което притежава, и преминава през изпитания, за да го преоткрие, но така то блесва с цялата си сила, защото е изстрадано. Новото познание, постигнато с цената на мъки и лишения, носи характер на свръхценност, защото не е придобито даром. Естествената склонност на човека да опознае света и да намери своето място в него намира своя завършек в преосмисленото отношение към онова, което го заобикаля. Откъсването от родния дом води до осъзнаване на болезнената липса на обич и закрила, които само родният кът дава като енергия, заряд и импулс за живот. Чрез напускането на дома героят изявява правото си на избор; така подлага себе си на изпитание и преминава от едно състояние в друго – напуска детинството и се ражда в младостта.

В лишенията блудният син стига до покаяние и завръщане, той е изгубил бащиното имане и вече е никой. Чрез завръщането си той афишира принадлежността си към бащиния дом. Желанието му да бъде приет не като равен, като син, а като наемник, е израз на разкаяние. Изречените думи са доказателство за нравствения прелом и духовното съзряване на сина, разбрал истината, че няма по-свидно място на света от онова, в което човек се ражда и приема първата глътка въздух, и никой чужд човек не може да стане толкова близък, колкото е родният баща. Преживяната болка от загубата на нещо скъпо помага да се почувства буйната радост при повторното му придобиване. Душата се ражда отново – пораснала и помъдряла – чрез постигнатото ново знание.

Подобно на блудния син от притчата, лирическият герой на Разцветников се връща чрез мисълта за дома в спомените, за да разбере настъпилите у него промени. В „Родни блата“ героят се пренася във времето, когато безгрижно е скитал и кършил клюмнали върби, гледал е осеяния от звезди небесен свод, тичал е като пастирче след „воловете бели“, и възторгът се е преплитал с „много сподавена скръб“. В спомена за родните

³Лк [15:11 – 32].

блата, които чрез своята застиналост са съхранили миналото, героят се пренася назад по оста на времето и двата плана – на спомена и на реалността, се преплитат.

В „Кръг“ лирическият герой е представен в дома си: той пристига неочаквано в родното село разкаян, със сведена глава, и сам се назовава „блуден син“, защото живее със съзнанието на покаял се грешник, „разгромен и слаб“. Това тихо и незабележимо връщане е придружено с отрицание – миналото не може да се възкреси и да придобие статута на настояще. И след отдих, през който да събере сили и да намери опора в свежия дъх на „росен лист и пресен цвят“, той отново ще тръгне по пътя към града.

За разлика от библейския персонаж, героят на Разцветников не постига пълно покаяние и връщане към сигурността на дома. Той е претърпял развитие – неговото разкаianie е кратко и не завършва с веселието от завръщането, а с ново лутане по прашните друми на живота. Обяснението за поведението на лирическият герой иде в изповедта, с която започва „У дома“:

*Аз нямам ни един-едничък хубав спомен
от моите детски дни.*

Стремежът да се върне в града е свързан със спомена за детството му, наситено с упреци. Заживял с мисълта, че е дошъл на света, за да страда – дори котката, къпината и тръстиките го лишават от обич и пораждат у него усещането, че е отхвърлен и ненужен, героят с горест възкликва за своята мъка.

Той продължава своя ход из пепелищата на миналото в „Търново“ – в града, в който се завръща след краткия отдих в сгушеното „като сива патица“ село. Изградено като малка вселена, Търново е представено като структурирано пространство – от одухотворената висота на черкви и куполи през ниското, което обгражда реката, представена като покорна девойка, до земното и обикновеното, закодирано в накачалите по скалите къщи.

Поетът предава времевото движение чрез историческото минало и настоящето на града, представено в „древните битки и буните“ и „грамадните звездни гроздове над Царевец“. На фона на града поетът разкрива съдбата на лирическият герой, обхванат от спомена за щастието на споделените мигове, и тези кратки минути, през които душата е постигнала своя триумф, го карат да се връща в мислите си към преживяното и да съживява отново залеза, тъмнината, звездите и обичта. Дълбокото вълнение, което поражда този спомен, личи в начина, по който героят говори за себе си – от 1 л., ед.ч. („помня аз“) и в 3 л., ед.ч. „гние безгрижният юноша“. Умението да види себе си отстрани говори за степента на рефлексия, овладяла героя при отблъскването му от брега на настоящето в пристана на миналите дни.

а) Мислите на героя избухват в обобщението, че животът е „*кървава приказка*“ („Приказка“). Чрез този **оксиморон**⁴ е изразено отчаянието на героя, който вижда родината не като абстракция, а като живо същество – одухотворена като жена и майка. Чрез обобщението за живота като приказка – арена на борбата на добро и зло и на копнежа по нещо хубаво, но непостижимо, творецът подсказва, че не говори за приказка, а за безкрайна мъка. Тази творба обогатява представата за поетическото майсторство на Разцветников с употребата на синтактично-стилистичната фигура оксиморон, чрез която образно се разкрива трудния и изпълнен със страдание живот.

б) Друга фигура, с чиято помощ се постига противопоставяне, е **антитезата**⁵, съчетана с **полисиндетон**⁶, която е използвана от поета в „Кръг“, където лирическият герой се завръща у дома и моли:

но не колете бели телета,

но не печете млин и хляб.

Липсата на желание да бъде посрещнат с почести и приготовления е породена от съзнанието му за неразрушимата обвързаност с града, в който ще се върне, изоставяйки отново родния дом.

в) За въздействието на този цикъл най-значима е ролята на **риторическите обръщения**, които имат съществено значение за създаване на емоционалната атмосфера в стихотворенията, наситени с размисъл и разкажание. Тези риторически обръщения имат разширен състав: „най-често към него се прибавят едно или повече приложения, които го характеризират и му придават по-голяма смислова пълнота или засилват емоционалната му наситеност“ [Русинов 1972: 151]:

Вий, мои родни двори, глъхнали

във помниче и тъмен крин.

(„Кръг“)

На тези **обръщения**, които имат еднотипна структура – изградени са от лично местоимение за 2 л. мн. ч. и следващо го уточнение, с което се приковава вниманието на читателя и се акцентува върху адресата, комуто е посветено поетичното послание, се противопоставят обръщенията в „Търново“ и „Приказка“.

г) Разгърнато в цялата първа строфа, обръщението в „Търново“ придобива особена значимост, която се усилва от разширените обръщения във втората и в заключителната строфа, които са обвързани смислово, но използваното повторение не е буквално, а е изградено на основата на **перифразата**:

⁴ Словосъчетанието вметва „противоположни по значение думи, които принадлежат към различни лексико-граматични класове“ [Русинов 1972: 161].

⁵ [Русинов 1972: 160]; [Попов 2016: 255].

⁶ [Русинов 1972: 167]; [Попов 2016: 265].

*Търново с черквите, Търново с белите куполи,
с бистрата Янтра, прегърнала твоите нозе,
с къщите, пъстри кози по скалите натрупани,
с многото шипки, люляка и синьо небе!*

.....

Търново, клادا на древните битки и буните...

Търново, гроб на могъщите битки и буните...

(„Търново“)

Обръщението, съчетано с **многократно повторение** на предлога „с“ води до градиране на чувството, което избликва в риторично възклицание и спомага за постигане на естетическо въздействие.

д) Съчетаването на изразни средства допълнително усилва експресията. Разширеното **риторическо обръщение**⁷ в „Приказка“ е съчетано с анафора и в същото време е повторено. Така зададеното:

родино, във кърви оплискана,

родино, с ранени гърди

в първата строфа е обогатено с наслагването на допълнителни смисли, и макар да е буквално повторено в заключителната строфа, то има много по-висок емоционален заряд.

е) **Анафората**⁸ е предпочитано изразно средство, тя се открива във всичките творби от цикъла. Освен при местоимението „*вий*“ в „Родни блата“ и в „Кръг“, тя присъства и в стихотворението „У дома“:

Не ме обичаше и бялата ни котка –

не ме обичаше и тя.

.....

не ме обичаха и строгите тръстики –

не ме обичаха и те.

(„У дома“)

Тук самотата на лирическия герой е внушена чрез липсата на обич както от страна на животното, излъчващо гальовност и топлота, така и от тръстиките – обобщен образ на природното, неусвоеното пространство.

Прави впечатление стройността на творбата, която има кръгова композиция – първите два стиха в началото се повтарят като заключителни и по този начин емоционалното въздействие се постига чрез задаването им като теза, която в хода на размисъла е доказана.

е) В „Кръг“ се открива **полисиндетон**:

но не колете бели телета,

⁷ Вж. още: Риторическите обръщения „са към отдалечени лица, към събирателни образи или към явления и предмети от мъртвата природа..., не е насочено пряко към лице или предмет, а има за задача преди всичко да съсредоточи вниманието на читателя или на слушателя и да внесе емоционална багра в произведението“ [Русинов 1972: 151].

⁸ [Русинов 1972: 155]; [Попов 2016: 264].

но не точете млин и хляб.

ж) Страданието на лирическият герой в „Търново“ е предадено чрез **градация**⁹ на еднородни допълнения:

*там на скалата умираше ясният юноша,
капеха в здрача светулки, сълзи и звезди.*

Ясно се откроява функцията на градацията като възможност да се напластват възкресените чрез спомена минали впечатления:

*Помня аз: залеза, тежката вечер, пожарите,
дъжд от светулки над младата, буйна трева,
помня грамадните звездни гроздове над Царевец
и във ръката ми – кротката, хладна ръка.*

(„Търново“)

з) Специфична черта на тези поетически текстове е наличието на **риторически възклицания**, в които присъства междуметието „о“, което усилюва чувството на отчаяние:

*О, моите кораби в морските бездни останаха... („Родни блата“);
О, тежко е, дошъл след толкова погрома
из чуждите страни,
да нямаш ни един-едничък хубав спомен
от своите детски дни („У дома“);*

.....

*О, спри веч жестоката приказка.
о, дай ми забрава за миг –
че мойта душа е разкъсана
от кървави вопли и вик.*

(„Приказка“)

Интересно е, че въпреки високата степен на емоционална напрегнатост изреченията не са оформени като възклицателни, а завършват с точка.

II. „Пасторална песен“

Цикълът „Пасторална песен“ включва стихотворенията: „Ех, ти лято“, „Хей, разхлади ни“, „Снощи вечер“, „Лежа“ и „Нареди ми тая вечер“, в които се пресъздава преходът към жарките дни на младостта, белязана с най-съкровеното чувство, което променя човешкия живот. Изживяването на първите сърдечни трепети е свързано с хармонията в природата, с необятните простори и полската шир и това обяснява избора на поета при озаглавяване на цикъла. Целта на Разцветников е да предаде онази разтърсваща сила, даваща крила на раменете на младия човек.

Безкрайната селска шир е фонът на спонтанно зародилото се интимно чувство, което може да бъде изразено единствено чрез песен, защото самото то носи характеристиките на песента. Всичко, което е написано за любовта,

⁹ [Русинов 1972: 160]; [Попов 2016: 256].

е песен – възторжена или изпълнена с трагизъм и страдание. Неповторимото съчетание от ритъм, рими и звукове може да превъплъти душевните трепети и да ги трансформира в образно-емоционално въздействие, което да позволи на читателя да усети болката и радостта от любовното чувство в душата на лирическия герой. Подобно на съотнасянето на детските години от човешкия живот с пролетта, присъщо на митологичното мислене, дните на младостта намират своя паралел в сезона на слънцето и жетвата – лятото. Обхванат от любовен порив, лирическият герой се изживява като човек с фолклорно виждане за заобикалящия го свят.

Онова слънце, което озарява небесните простори и дарява топлина на цялата земя, се е разслоило, придобило е много лица – сто слънца блестят на челото на лятото, одухотворено като огнен конник. Соларната символика облъхва цялото стихотворение „Ех, ти лято“ – светлината идва не само от небесния свод, тя струи и от златните жита. В този огнен свят, където „*грей и пари всяка бучка, всеки стрък и камъче*“, гори и душата на лирическия герой. За силата на чувството, което трепти в душата му, свидетелства изразът „*с ален пламък и със слънце пълни са душите ни*“. Възторгът и опиянението на героя избликват във възклицанията: „*ех, ти лято*“, „*ех, ти, мъка – мъка мъченическа*“, „*ах, ще трепнем*“, в скритото сравнение между чувството и пламъка, обогрен в цвета на кръвта, която символизира жаждата за живот.

Докато в първата творба образът на любимата не присъства, а е изграден чрез представата за огъня, обхванал сърцето на лирическия герой, то второто стихотворение „Хей, разхлади ни челата и дланите“ извиква лика на онази, която е пробудила това изгарящо чувство. Сред безбрежната шир на житата девойката изменница да се сепне, като си припомни изречените клетви – за това мисли влюбеният. Напразно героят моли вятъра за прохлада, душата му гори от огън, запален от „очите черешови“ на момичето, и неосъщественият му копнеж поражда страдание.

Мисълта за любимата, която свети в душата на лирическия герой, е натрапчива, тя го следва през дните му, превърнала се е в част от живота му и дори насън той вижда само нея. Наяве тя остава далеч от него, недостижима и недостъпна. В съня си героят вижда действителността през огледалото на друга реалност: любимата лежи в пещера от сребро и смола „*незнайно далеч*“, подобно на приказна принцеса; покрита е със сребърно платно, гърдите ѝ са украсени с китка игличина, а челото ѝ – със златна парица.

Опитът на героя да изтръгне онази, която обича, от неумолимите ѝ пазачи – „*два аждеря със огнени гриви*“, завършва с несполука. Чрез метафората на съня любимата е пренесена в далечно пространство, издигната е като божество, на което лирическият герой е съградил храм в душата си.

В поредната лирическа творба „Лежа“ всички дотук изградени образи се преплитат и обединяват – нивите, които изгарят от жегата, вятърът и

слънцето. Цялата природа е одухотворена, противопоставена на статичния лирически герой, който е прикован от „неверната болест“, предадена в духа на фолклорната традиция като девойка. Между човека и природата стои преграда – притворените стъкла. Прозорците позволяват да се види онова, което лежи простряно зад тях – цялата земна шир.

Отделен от света, героят е белязан, защото болестта го е докоснала и различила от хората. Като приближава действителността чрез своята прозрачност, стъклата са външната преграда, която отнема връзката на героя с природата. Болезненото изживяване крие трагична самота и обреченост, породени от липсата на грижа – очите му са омагьосани от „черна любов“. Епитетът, който характеризира най-жизнерадостното чувство чрез цветския код, лаконично характеризира нуждата от обич.

Героят се чувства ненужен и това усещане за самота е предадено в заключителната творба „Нареди ми“, в която мечтата му е да се откъсне от тъгата и да се потопи в своя блян. В духа на фолклорното виждане, с който е пропит всеки стих на цикъла „Пасторална песен“, героят мислено изпълнява особен ритуал. Всяко действие, място и предмет са носители не само на обикновено значение, а са натоварени и със символна образност. Героят иска да легне под лозницата; стремежът да бъде на открито е породен от вълнението, което не може да се помири с ограниченото пространство на стаята, а търси безкрая на звездното небе. Китеното губерче и пъстрошитата възглавница са ритуалната постеля; изтъкани с обич и внимание, те носят особена енергия, защото са плод на творчески труд, одухотворени от човешката жажда да се създава красота. В тая приповдигната атмосфера знакът на пренасянето в бляна са прибраните в бяла кърпа великденски китки, които са били осветени двойно, защото са били в църква на Възкресение и са били докосвани от онази, която е пленила сърцето на героя. Всички обредни действия имат за цел да пренесат душата на лирическия герой в сън, който да е осиян от неземния лик на любимата – румена и весела, искряща от здраве и сила, обвита от приказен ореол – със зорница на чело, а „на гърди ѝ – виторожко месечко“. Сливането на образа на любимата с този на лятна нощ говори за обожанието, което изпитва героят и за дълбочината на чувствата му. Виждането на нежните черти е съпроводено от желание да изрече това, което се крие в сърцето му, и да докосне любимите бузи и коси, да целуне „веждите, клепачите“ и да прости измяната.

а) В унисон с приповдигнатото душевно състояние на лирическия герой, обхванат от любовното чувство, е формалната страна на поетичните творби. Наличието на **възклицателни изречения** предава силата на съкровения трепет, овладял сърцето му.

Откриват се три случая на употреба на възклицателни изречения: **същински възклицателни, побудително-възклицателни и въпросително-възклицателни изречения.**

Същинските възклицателни изречения са онези, чието основно предназначение е да изразят непосредствено някакво емоционално състояние. Към тях се отнасят преди всичко междуметните възклицателни изречения, които „по структура са неразчленени, а по съдържание изразяват съответното чувство, /без да го назовават/“ [Русинов 1972: 66].

Изречението:

*Ех, ти лято, ех, ти, мъка – мъка – мъченическа,
шир безбрежна, тежки ниви, мургави момичета!*

с което започва цикълът, е своеобразен емоционален център: ядро, в което са концентрирани всички чувства, намерили своя разгърнат израз в отделните творби – напрегнатият труд, радостта и опиянението от любовта. Обръщението към лятото изразява въздишките, скритите копнежи за щастие и бурно веселие.

Възклицанието:

*Ах, ще трепнем, ах, ще паднем, морни и задъхани –
дето толкоз много слънце, майко, сме погълнали!*

(„Ех, ти, лято“)

изразява крайния предмет на породилото се от горещината на слънцето и от вълненията в душата на героя напрежение, което избликва в междуметието „ах“, повторено двукратно.

Разцветников използва разнообразни по структура възклицателни изречения, за да предаде възторга на лирическия герой. **Подбuditелно-възклицателно** е изречението:

*Хей, разхлади ни челата и дланите,
ветре балканино, ветре горянино!*

(„Хей“)

Р. Русинов пише: „Възклицателните изречения принадлежат към експресивните изразни средства, те са емоционално и стилистично обогатени. Най-често се употребяват в разговорната реч, тъй като посредством тях намират езиков израз всички емоции на човека“ [Русинов 1972: 68–69]. Чрез употребата на изразни средства, характерни за разговорния стил, се цели постигане на близост с народната реч и се предава влиянието на народното творчество при формиране на индивидуалния стил на поета.

В богатия арсенал от средства, с които творецът борава при реализиране на идейния си замисъл, намират място и **въпросително-възклицателните изречения**:

*ах, как да надникна мъничко,
през тия стъкла притворени!*

(„Лежа“)

Мечтата на болния герой да се приближи до света, да забрави своята изолация избликва в неудържимия порив да преодолее затвореното пространство.

б) **Риторичните възклицания** са свързани с наличието на **обръщение** към съответния адресат на лирическото послание. Освен към одухотвореното лято и към вятъра, героят се обръща към най-близкия човек, който би разбрал сърдечните му трепети – майката:

сто слънца са, майко моя, на чело му блеснали

.....

дето толкоз много слънце, майко, сме погълнали!

(„Ех, ти, лято“);

И слънцето, майко, слънцето

(„Лежа“);

плитките ѝ, майко, черни смокове

.....

и дано насън простя ѝ, майчице.

.....

къщите им, майко, и купените...

(„Нареди ми“).

Значимостта на майчината опора е предадена чрез многократно използваните **обръщения** „майко“ и умалително-гальовното „майчице“, които в петте творби, съставлящи цикъла, са употребени седем пъти.

в) **Вътрешното допълнение**, което е характерно за народните песни в изразите „черква са черкували“ („Нареди ми“) и „любе е залюбила“ („Хей“) обогатяват с разговорни интонации поезията на Разцветников.

г) В **словосъчетанията** „мъка-мъченическа“ („Ех, ти“) и „думи неиздумани“ („Нареди ми...“), където поетът си служи с **инверсия**¹⁰, съгласуваното определение, изразено с помощта на прилагателно и минало страдателно причастие, съдържа същия корен като поясняваното определяемо и това повторение на морфологично равнище придава ритмичност и особена мелодика.

Лексемите, натоварени с ключова роля, са с по-висока фреквентност и това ги откроява на фона на останалите, като спомага за засилване на експресивното им въздействие. Такива са сказуемите „жънем“ в „Ех, ти, лято“, „паднах“ в „Снощи“, подлозите „слънцето“ и „вятъра“ в „Лежа“.

д) **Анафорите** са неотменима част от използваните изразни средства, с които поетът си служи:

сто слънца са, майко моя, на чело му блеснали,

сто слънца са на небето звъннали и пламнали

(„Ех, ти, лято“);

¹⁰[Русинов 1972: 162–163]; [Попов 2016: 176; 262].

Нека ги чуят момите, ергените,
нека ги чуе и мойта изменница

(„Хей“);

два аждеря там пазеха, люти настръхнали,
два аждеря със огнени гриви.

.....

на гърдите ѝ светеше китка игличина,
на челото – златна парица

(„Снощи“);

на чело ѝ блеснала зорницата,
на гърди ѝ – виторожско месечко.

(„Нареди ми“).

В стиховете:

И слънцето, майко, слънцето,
и слънцето бий в прозореца („Лежа“)

интересно е мястото на думата „слънцето“. Това съществително присъства по хоризонтала в началото и в края на първия стих (анепифора) и в началото на двата последователни стиха по вертикала (анафора), което позволява да се разглежда като анафорична употреба с удвоена функция. Оказва се, че втората употреба в края на първия стих е повторена като първа форма на втория стих (епанафора). В същото време тъй като началото на стиховете е поставено от съчинителния съюз „и“, този пример може да бъде категоризиран и като полисиндетон, какъвто се открива и в стиховете на стихотворението „Лежа“:

и люшкат си тежко гривите,
и ронят червени възлени.

Въз основа на направените наблюдения се очертават следните изводи:

1. Съществено място в поетическия синтаксис на разглежданите цикли „Блуден син“ и „Пасторална песен“ има употребата на *възклицателни изречения*, които засилват художественото внушение и имат експресивна функция.

2. *Риторичните въпроси, риторичните обръщения и вътрешните допълнения*, с които Разцветников борава, са специфична и важна характеристика на неговата поезия и свидетелстват за влиянието на народната песен при формиране на индивидуалния му стил.

3. Авторът използва богатите изразни възможности на *повторението, анафората, градацията, антитезата, синтактичния паралелизъм, полисиндетона и инверсията*.

Разцветников умело си служи със средствата на поетическия синтаксис при създаване на богата, въздействаща и наситена с дълбоки внушения поезия.

Цитирана литература

Библия 1991: Библия. София, 1991.

Граматика 1983: Граматика на съвременния български книжовен език. Т.

III. Синтаксис. София: Издателство на Българската академия на науките, 1983.

Маринова 2001: Маринова, А. (= Тихова). Някои наблюдения върху поетическия синтаксис в цикъла „Планински вечери“ от едноименната стихосбирка на Асен Разцветников. – В: Отговорността пред езика. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2001, с. 279–286.

Попов 2016: Попов, Д. Стилистика. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2016.

Разцветников 1934: Разцветников, А. Планински вечери. София: Хемус, 1934.

Разцветников 1981: Разцветников, А. Събрани съчинения. Т. I. Лирика. София: Български писател, 1981.

Русинов 1972: Русинов, Р. Практическа стилистика. Просто изречение. София: Народна просвета, 1972.

Савова, Добрева 2016: Савова, И., С. Добрева. Български синтаксис. В. Търново: Фабер, 2016.

Станева 2001: Станева, Хр. Стилистика на съвременния български език. В. Търново: Абагар, 2001

Стефанова 2000: Стефанова, М. Съвременен български език със семинари и упражнения. Втора част: синтаксис и лексикология. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2000.

СЛОВОРЕД НА ДВУСЪСТАВНОТО НЕРАЗШИРЕНО ИЗКАЗВАНЕ В БЪЛГАРСКАТА РАЗГОВОРНА РЕЧ

Станислава Теофилова
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“
e-mail: st.teofilova@shu.bg

WORD ORDER OF TWO-COMPONENT UNEXTENDED UTTERANCE IN THE BULGARIAN ORAL SPEECH

Stanislava Teofilova
Konstantin Preslavsky University of Shumen
e-mail: st.teofilova@shu.bg

Abstract: The focus of the study is the possible word order positions of two-component unextended utterance components excerpted from the corpora of the Bulgarian oral speech. Attention is paid to the formal, as well as the information loaded word order.

Key words: word order, information structure, two-component unextended utterance, Bulgarian oral speech

Традиционното схващане за двусъставното неразширено изказване¹ е, че то представлява основна изреченска конструкция, т.е. онази структурна база, която е необходима, за да изгради скелета на всяко синтактично построение [вж. разсъжденията на Георгиева 1974: 39]. В този смисъл в предложеното изследване ще бъде разгледано разположението на главните синтактични елементи в тяхното чисто проявление, облекчено от присъствието на поясняващи съставки. Обект на внимание е словоредното осъществяване на подлога и сказуемото, видяно в условията на тяхното едновременно присъствие и по-точно – следи се позиционирането им едно спрямо друго, представен е и словоредът на удвоения подлог, както и на компонентите на сказуемото (с акцент върху сложните глаголни форми и различните видове съставно сказуемо).

Изследването се опира на постановките на теорията за *информационната структура* на изречението, главен момент при която е идеята за важността на извънезиковия контекст при разчитането на смисъла на изреченските конструкции. Основните термини в рамките на тази теория са *топик* и *фокус* (възприети и в предложената работа), с които се назовава

¹В работата е възприето разбирането на Р. Ницолова за *изказването* [вж. Ницолова 1984: 25]. По своята същност изказването е дискурсивна и прагматична категория, а терминът набляга на това, че обект на внимание са изреченските структури, ексцерпирани от реални речеве ситуации, т.е. „произнесените изречения“.

съответно вече известната или не толкова важната информация (топика) и новата или по-точно комуникативно ценната информация (фокуса)².

Материалът, върху който е базирано изследването, възлиза на 875 синтактични единици. Конструкциите са извлечени от т.нар. неофициална разговорна реч³. Останалите примери са ексцерпирани от Архива по българска разговорна реч на Катедрата по български език при Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“ и от платформата с корпуси разговорна реч BgSpeech (www.bgspeech.org). Мястото на синтактичните елементи в двусъставното неразширено изказване е разгледано както по отношение на линейната им подредба (граматичен аспект), така и от гледна точка на тяхната информационна стойност (комуникативен аспект).

1. Взаимно разположение на подлога и сказуемото

Съществуващата литература по въпроса за словоредата на подлога и сказуемото едно спрямо друго в двусъставното неразширено изречение [вж. Георгиева 1974: 39; ГСБКЕ 1983б] се обединява около идеята, че „основен граматичен словореден модел на българския език е редът подлог (проявяващата се субстанция, като господстващ изреченски член) – сказуемо (проявление на субстанцията като семантично зависима и обусловена от нея част“ [ГСБКЕ 1983б: 274]. Обратното разположение на разглежданите синтактични елементи (т.е. сказуемо – подлог) се разглежда като обусловено от лексикалното значение на глагола; твърди се, че типичното място за някои фазови глаголи (напр. *започна*) също е първата позиция и др. подобни аргументи (повече у Георгиева 1974: 39–40).

Напълно според очакванията, възможните позиции на подлога и сказуемото в рамките на двусъставното неразширено изказване също са две, тип $S + P^4$ и $P + S$, като по-убедително представената от тях е първата – с

²Вж. [Тишева 2005: 163] и [Ницолова 2001: 76].

³Употребата на термина *разговорна реч* в труда е свързана с възприемането като разговорни на онези речеви продукти, които са формирани на първо място в неофициални, битови условия и са резултат от общуването на хора в техния тесен семеен или приятелски кръг. Изреченските конструкции са ексцерпирани от речта на хора със средно или висше образование (т.е. те би трябвало да владеят книжовната норма на езика).

⁴Тук и по-нататък ще се използват следните знаци за обозначаване на частите на изказването:

S – подлог;

P – сказуемо;

/ – означава всяка пауза вътре в самото изказване (необходима или ненужна);

// – отбелязва абсолютния край на изказването;

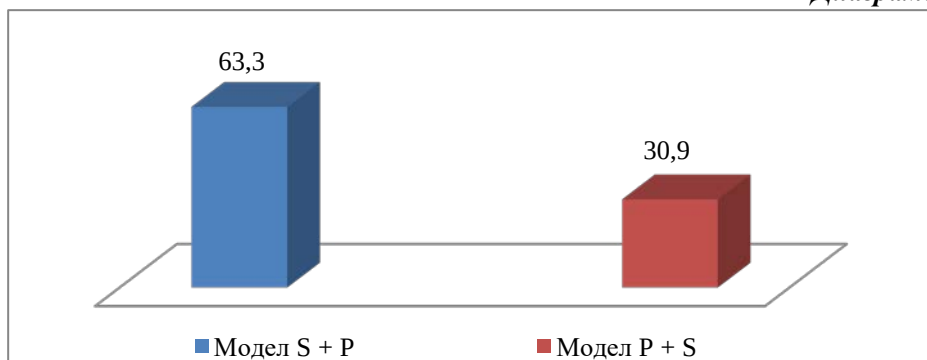
(...) – в кръгли скоби са поставени факултативните употреби на синтактичните компоненти;

(F) и (T) – маркират фокуса и топика на изказването.

Изреченските части, чийто словоред се разглежда, са болдирани.

подлог в началото на изказването (63,3%), напр. *Аз не съм притеснена (F); Другият работи (F); И аз (F) се усетих* (вж. Диаграма 1).

Диаграма 1

По отношение на информационната структура на изказването, при този ред на елементите фокус може да бъде и подлогът, и сказуемото (в зависимост от контекста и интонацията).

Моделът с инициално сказуемо (30,9%)⁵ в повечето случаи е обвързан с факта, че логическото ударение пада именно върху предиката, вж. *Много са (F) яйцата; Разсърди се (F) тя*. При специфични условия (предимно контекстово и/или интонационно обусловени) сказуемото в абсолютното начало се причислява към топика, а фокусиран е подлогът, който най-често спада към т.нар. контрастен фокус, напр. *По-малката е тя (F) (а не аз)*.

Реални възможности за разполагане на подлога има и между частите на сказуемото, когато то е изразено със сложна глаголна форма или е съставно по вид, напр. *Не е той виновникът; Може аз да спечеля* и под. Този вид разположение на елементите се разглежда в т. 1.3.

Накратко казано, взаимното позициониране на подлога и сказуемото в разговорната реч повтаря възможностите, установени за книжовния език. По-интересно е словоредното поведение на разглежданите изреченски части в рамките на явлението удвояване на подлога.

2. Словоред на удвоения подлог

Явлението *удвояване на подлога* в разговорната реч вече е изчерпателно представено в работите на И. Савова [вж. Савова 1994; 1996; 2012] и И. Ангелова [вж. Ангелова 1994: 43]⁶. Авторките проследяват

⁵Сборът от процентното присъствие на двата модела S + P и P + S (съответно 63,3% и 30,9%) е по-малък от 100%, тъй като тук не са включени конструкциите с подлог в интерпозиция между частите на сказуемото (в 5,8% от примерите).

⁶Вж. и наблюденията на Й. Тишева върху преместването и дясната дислокация на подлога [Тишева 2014: 60–63].

мястото на двете съставки на удвоения подлог в контактна и неконтактна позиция.

Настоящият ексцерпиран корпус показва, че в 13,5% от всички двусъставни неразширени съобщителни изказвания присъстват конструкции с удвоен подлог. Корпусът потвърждава вече формулираното от И. Савова наблюдение, че масовият пример за удвояване на подлога (67,1%) е инвариантният модел $M + C$ ⁷. В типичния случай местоимението е третолично (в единствено или в множествено число), вж. *Той Коцето се засегна; Те чувалите са нови*, но се срещат и показателни местоимения, напр. *Това печеното е за мезе*. Вторият компонент, субстантивът, най-често е изразен със съществително име, субстантивирана част или пък се среща контекстова/ситуативна елипса на опорното съществително [повече у Савова 1996: 17–18], напр. *Те Красьови се големят; Тя тъз /Мите/ е за теб; Те нашите свършиха* (въглища).

Регистрирани са следните словоредни появи на компонентите на удвоения подлог, изразен със съчетанието $M + C$ (следи се мястото спрямо сказуемото):

1) $M + C$ в контактна позиция едно спрямо друго и в препозиция спрямо сказуемото (34,3%):

Тя картата е със адаптер (F)//

Те всичките са такива (F)//

Тъз'мойта/ много крива (F) значи//

2) (...) ⁸ + $M + C$ – контактено разположение на елементите и постпозиция съобразно предиката (3,4%):

Евтини са тез' по-малките (F)//

3) $M + (...) + C$ – първи компонент в препозиция и втори – в постпозиция спрямо сказуемото (23,8%):

Те са паднали (F) цените//

Ама-а-а и тоя е хубав/ бъзьяка (F)//

Той е цапнат в устата (F) моя//

4) $M + (...) + C + (...)$ – първи компонент в препозиция и втори – в интерпозиция спрямо сказуемото (3,4%)

Тя може Таня да не е наред (F)//

Притежателните местоимения *моя* и *моята* в разговорната реч често се употребяват като субстантивирани форми със значение „моят мъж“,

⁷ C – съществително име, M – местоимение. Буквените означения са заимствани от И. Савова.

⁸При разглеждане на словоредна на удвоения подлог празната позиция (...) е заета от сказуемото.

„моята жена“ (такива бяха цитираните употреби). Възможно е с подобно значение да се употребят и *твоя, твоята, неговата, нейния* (тип *той твоя* (мъж), *тя неговата* (жена), *нейния* (мъж) *той*). В други случаи притежателните и показателните местоимения в дублираната конструкция са субстантивирани форми, а смисълът им се подразбира от контекста, тип *той тоз* (човек), вж.: *Тъз'мойта* няма да стане (работа); *Тоз и той* е бая халтав (болт); *То туй* е ясно (нещото, което говориш).

Относно информационната натовареност на синтактичните елементи примерите показват, че фокус може да бъде и сказуемото, и удвоеният подлог (като цяло или с по-силен акцент върху едната му съставна част).

Друга реализация на удвоения подлог е изграждането му по *модела М + и + С* (6,8%) – става дума за схема, също подробно описана от И. Савова [Савова 1996: 17], където връзката между частите на удвоения подлог е опосредствана от съюза *и*. Както проличава от приложените изказвания, съединителният съюз привлича логическото ударение върху подлога, изразен със съществително име – респективно той изпълнява функциите на фокусирана част:

1) *М + и + С* в препозиция спрямо сказуемото (3,4%):

Той и Петьо (F) подсмърча//

Тя и изстудената (F) не е хубава// (бира)

2) *М + (...) + и + С* – първи компонент в препозиция и втори – в постпозиция спрямо сказуемото (3,4%):

Тя не можеше да се справи и Катя (F)//

Те помогнаха и техните (F)//

За по-редкия случай на удвояване на подлога, при който подложният елемент, веднъж маркиран със съществително име, втори път е обозначен с местоимение (т.нар. местоименна реприза в подложната фраза, схема *С + М*), тип *Обувките те тука се обелили* (пример на Савова 2012: 221), събраните примери потвърждават основните постановки, формулирани вече от И. Савова [вж. Савова 1994; 2012]. Авторката обяснява по-ниската фреквентност на конструкциите *С + М* (10,2%) със структурната незадължителност на втория елемент (местоимението), тъй като първият компонент (субстантивът) достатъчно ясно назовава подлога⁹. Регистрирани

⁹Изследователката обобщава четири основни цели, оправдаващи появата на дублиращото местоимение: „1) (...) целта за подчертаване на същинския подлог (...); 2) (...) функцията за присъединяване на предмета подлог към друг предмет или група предмети. За тази цел е специализиран моделът *С + и + М. (...)*; 3) Функция за противодействие на отклонението от темата на изказването има основно моделът с раздалечаване на елементите *С... + М. (...)*; 4) В недобре оформените („грапави“) фрази дублирането има функция за запълване на пауза, докато се обмисли

са следните словоредни появи на компонентите на удвоения подлог, изразен със съчетанието $C + M$:

1) $C + M$ в контактна позиция едно спрямо друго и в препозиция спрямо сказуемото (3,4%)

Кумата тя роди (F)//

2) $(...) + C + M$ – контактено разположение на елементите и постпозиция съобразно предиката (3,4%). В единични примери като описания долу местоимението е по-информативно от съществителното, тъй като има емоционално-оценъчен характер:

Обади се шефът/ оня (F)//

3) $C + (...) + M$ – първи компонент в препозиция и втори – в постпозиция спрямо сказуемото (3,4%)

Бабите са изперкали (F)те//

Ето и възможните положения на модела $C + u + M$ (6,8%):

1) $C + u + M$ в препозиция спрямо сказуемото (3,4%)

Бебето и то (F) реве//

2) $C + (...) + u + M$ – първи компонент в препозиция и втори – в постпозиция спрямо сказуемото (3,4%)

Животното се е изнервило и то (F)// (куче, което лае)

Изследователите на удвоения подлог са коментирали причините за появата му и са формулирали основните характеристики на употребата му: че визираните конструкции са „проява на нормите на устното общуване и са резултат от действието на универсалното в спонтанната реч правило за комуникативното удобство“ [Савова 2012: 228]; че се забелязва известен автоматизъм при тяхната употреба, т.е. (в случаите на смислово незадължително удвояване) „конструкциите се употребяват без особена нужда, просто по навик или аналогия“ [Цит. съч.: 228–229].

3. Словоред на компонентите на сказуемото

Съобщителните двусъставни неразширени изказвания, съдържащи просто сказуемо със сложна форма или съставно сказуемо, заемат 14,4% от всички съобщителни изказвания.

3.1. Словоред на сложните глаголни форми

Сложните глаголни форми се появяват в 34,2% от съобщителните двусъставни неразширени изказвания. Срещат се във формите на различни

основното съобщение (...), но дублирането тук има формален характер“ [Савова 2012: 227–228].

времена и наклонения: най-чести са формите за бъдеще време, следвани от тези за минало неопределено време, на следващо място идват формите за бъдеще в миналото и минало предварително време, тип: *Ще разкаже той; Аз съм се убедила; Те щели да купуват; Вий бяхте закъснели*. Глаголните форми за бъдеще предварително време и бъдеще предварително време в миналото са с изключително ниска представителност. Условните и повелителните форми не се разглеждат, тъй като първите не са регистрирани в събрания материал, а вторите няма как да присъстват в съобщителни изказвания.

Общо взето доминиращите появи на предиката, представен от сложна глаголна форма, са две: в абсолютното начало (10,6%), тип *Ще се справи детето* или на второ място след подлога (23,6%), напр. *Ванчето щяла да закъснее*.

Словоредът на съставките на сложните глаголни форми се коментира подробно в граматиките и в специализирани трудове [вж. напр. ГСБКЕ 1983а: 318–350; Ницолова 2008: 292–316]. В разговорната реч разположението на компонентите на сложните глаголни форми на практика се движи по правилата, установени за книжовния език – при наличие на подлог в абсолютното начало, формите на спомагателния глагол *съм* за сегашно време, възвратните частици *се* и *си*¹⁰ са в препозиция спрямо сказуемото, а информационната структура се движи от топик към фокус:

Аз се знам (F)//

Той си призна (F)//

Те са се устроили (F)//

Аз съм се убедила (F)//

Тя се е запалила (F)//

Движението на съчетанието на формите на глагола *съм* и възвратните частици спрямо предиката е като на монолитна група, която се премества пред или след сказуемото, както личи най-добре от конструирания примери:

Устроили (F) са се те//

Убедила (F) съм се аз//

Запалила (F) се е тя//

¹⁰Статутът на *се/си* все още не е еднозначно установен. Р. Ницолова например ги означава като възвратно местоимение [Ницолова 2008: 14], а в главата за девербативните субстантиви – като „местоименна частица“ [Ницолова 2008: 443]. В глаголите тип *страхувам се* формантите *се/си* са назовани „празни символи за пряк и непряк обект“ [Ницолова 2008: 236]. Сред най-новите изследвания върху възвратните клитики „се“ и „си“ е текстът на Е. Ю. Иванова и Г. М. Петрова [вж. Иванова, Петрова 2017].

Отрицателната частица *не*, неизменяемата отрицателна глаголна форма *няма*, частицата за бъдеще време *ще*, както и формите на глагола *ща* при бъдеще време в миналото (*щях*, *щеше* и т.н., тип ***Щяха да се разсърдят (F) колегите***), винаги са в позиция пред основния глагол [за *няма* и *ще* вж. ГСБКЕ 1983а: 340]:

И Мимето (F) не яде//

Не са пристигнали (F) те//

Това няма (F) да спре//

Ами той (F) ще изхвърчи//

Ще поизчакат (F) ваишите//

Мястото на частицата *се* при глаголните форми в бъдеще време е между частицата *ще* и спрегаемия глагол, тип *Майка ще се ядоса (F)* [вж. Цит. съч.: 340]. При глаголи в отрицателно бъдеще време частицата *се* се поставя след елемента *да*: ***Няма (F) да се промени тя***. При реализацията на отрицателната форма на бъдеще време се срещат и примери с дистантно разположение на компонентите на сказуемото, породено от поява на елемент в интерпозиция, вж. ***Няма той да се изложи***. Същото се отнася и за глаголите в бъдеще време в миналото: ***Щяха колегите да се разсърдят***, т.е. във формите с *да* между първия глагол и *да* е възможно да се вмести друг компонент.

В цитираните примери информационно значим компонент е сказуемото в цялост или негова съставна част (напр. в изказвания от типа ***Аз няма (F) да вечерям*** изтъкната е неизменяемата граматична форма *няма*). Макар и по-рядко, но се среща и акцентирането на подлога чрез привличащия фокуса съюз *и*, вж. ***И тя (F) не се зарадва***.

За разговорната реч е в сила и наблюдението на автори като Л. Ухлиржова, че „В българския не е възможно в началото на изречението да стои и копулативен глагол *съм* в сегашно време“ [Ухлиржова 2011: 30], срв. ***Забравил си ти*** и ****Си забравил ти***. Относно словоредата на формите за минало неопределено време в граматиките се посочва, че „Когато формата за минало неопределено време се намира в началото на изречението (...) спомагателният глагол стои след причастието: ***Срещал съм този човек***. (...) Когато формата за минало неопределено време не се намира в началото на изречението (...) спомагателният глагол стои пред причастието: ***Аз съм срещал този човек*** и ***Не съм срещал този човек***“ [ГСБКЕ 1983а: 318]. В случаите на съчетание от възвратна частица и форма на *съм*, спомагателният глагол винаги предхожда възвратните *се/си*, вж. ***Аз съм се уснала; Уснала съм се аз***, с изключение на примерите с третоличната форма за единствено число *е*, която задължително стои след възвратната частица, тип ***Той се е усетил; Усетил се е той*** [по въпроса вж. и ГСБКЕ 1983а: 318].

Когато става дума за словоредните особености на формите за минало предварително време, в граматиките е указано, че „Обикновено спомагателният глагол (който има свое ударение) стои пред причастието,

независимо от това, дали глаголната форма се намира в началото на изречението, или не“ [ГСБКЕ 1983а: 335], тип *Беше станал; Тя беше сготвила*. „При възвратни глаголи частицата *се* се поставя след поставената на първо място съставка на глаголната форма“ [ГСБКЕ 1983а: 335], тип *Бях се издокарал и Разсърдил се бях*. Интересни са словоредни премествания от типа:

Тя се беше притеснила (F)//

Беше (F) се притеснила тя//

Притеснила (F) се беше тя//

В първия и втория пример липсва словоредно преместване съобразно семантично важния компонент на сказуемото (*притеснила*). В случая в зависимост от наличието/липсата на инициален подлог настъпва вътрешно прегрупиране на възвратната частица *се* и третоличната форма за минало време на *съм* (*беше*). Както е отдавна установено¹¹, миналите форми на *съм* са ударени и това осигурява мястото им в абсолютното начало на изказването. Фактът, че в третия пример *притеснила* привлича логическото ударение, мотивира функционирането на еловото причастие като фокус – това е и предпоставка за неговото допълнително словоредно акцентирание в инициална позиция.

В обобщение може да се каже, че като цяло граматичният словоред на сложните глаголни форми следва правилата, които са в сила за книжовния език. Словоредно придвижване напред на семантичния център на сказуемото се налага в случаите, когато се цели по-ярко открояване на фокуса.

3.2. Словоред на съставните сказуеми

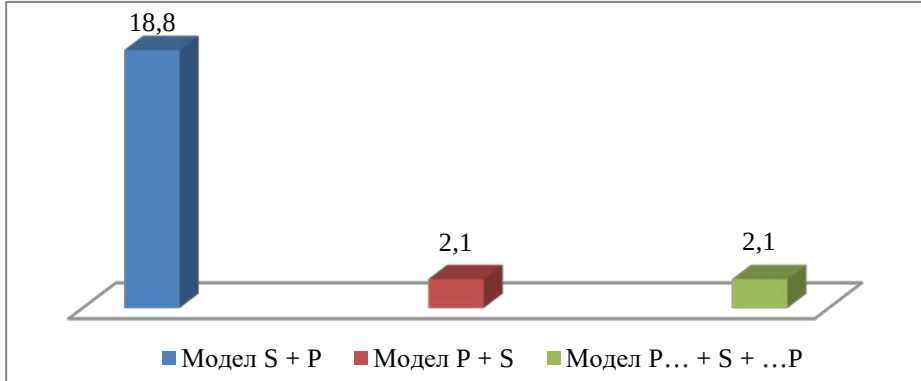
Съставни сказуеми присъстват в 68,7% от всички двусъставни неразширени изказвания, като данните показват, че в разговорната реч убедително преобладават изказванията със съставно именно сказуемо (42,9%), съотнесени с двукратно по-слабо представените примери със съставно глаголно сказуемо (22,9%).

3.2.1. Словоред на съставното глаголно сказуемо

Двусъставните неразширени изказвания, съдържащи съставно глаголно сказуемо (22,9%), могат да бъдат групирани в следните 3 словоредни схеми: 1) модел $S + P$; 2) модел $P + Si$ 3) модел $P... + S + ...P$ (вж. *Диаграма 2*).

¹¹Повече по въпроса у Хауге 1976.

Диаграма 2

1) Модел S + P (18,7%)

Както е известно, съставното глаголно сказуемо е изградено по реда *модален/фазисен глагол + да + основен глагол*¹². Този модел в повечето случаи се спазва (напр. *Ний не можехме да си поговорим*), но е регистрирана и конструкцията *да + основен глагол + модален/фазисен глагол* (*Аз да се изкъпя не успях*). Интересното при нея е, че е фокусирано не цялото сказуемо, а негов компонент (в случая е основният глагол *да се изкъпя*, но реално погледнато при подходяща интонация може да бъде и модалният глагол *не успях*).

2) Модел P + S (2,1%)

В началноизреченска позиция компонентите на съставното глаголно сказуемо запазват традиционния си ред *модален/фазисен глагол + да + основен глагол* (*Не може да сколаса тя*), макар да е възможна и схемата *да + основен глагол + модален/фазисен глагол* (*Да споделя започна тя*), като тук по отношение на информационната структура на изказването важат горните наблюдения.

3) Модел P... + S + ...P (2,1%)

Тук подлогът е поместен между частите на сказуемото, тип *Не смея аз да се обадя*, като схемата придобива вида *модален/фазисен глагол + S + да + основен глагол*. Тук възможните размествания засягат само съставките на предиката, вж. *Да пие той умее* (по подредбата *да + основен глагол + S + модален/фазисен глагол*).

Примерите с усложнено глаголно сказуемо са твърде малобройни, за да позволят адекватни наблюдения върху словореда на съставните части на този вид сказуемо. Като цяло може да се каже, че тук вмъкването на чужд за

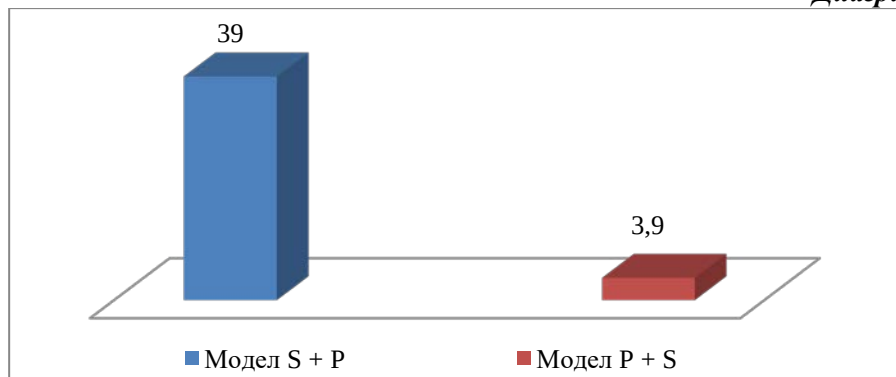
¹²Другият възможен начин на свързване на двата глагола – чрез прилагане, тип *иди отвори* – не е обект на разглеждане в тази точка поради това, че се среща само в повелителни изказвания.

предиката компонент е често срещано, напр. *Трябва човек да умее да си почива*.

3.2.2. Словоред на съставното именно сказуемо

Типична позиция за съставното именно сказуемо (42,9%) е второто място в изказването (39%) напр. *Кашикавалът е хубав* (вж. Диаграма 3).

Диаграма 3

В 3,9% от примерите сказуемото е в абсолютното начало, тип *Не е биташки часовникът*. Ексерпираният материал показва, че редът на компонентите на съставното именно сказуемо се подчинява на граматични и комуникативни закони. При схема *S + P* се срещат следните възможни модели:

1) Спомагателен глагол (копулен или полукопулен) + предикатив

Това е обичайната словоредна проява (32,5%), като предикативът може да бъде изразен с различни части на речта (съществително, прилагателно, числително име и местоимение, без предлог или с предлог), тип *Това е специалитет, А и ти си била малка, По-малката стана на шест* (години), *Нощта е наша*.

2) Предикатив + спомагателен глагол (копулен или полукопулен)

В случая предикативът като основен смислов носител е допълнително изтъкнат чрез механизмите на словореда (среща се в 6,5% от съобщителните изказвания), вж. *Всички по гръб (F) бяха; И аз като директор изглеждам; Ем и ний доволни сме*.

Очевидно придвижването на предикатива напред в неочаквана препозиция спрямо спомагателния глагол се режисира от процеси, протичащи на ниво информационна структура. Фокус в тези изказвания е сказуемото, чиято информационна значимост се изтъква и чрез механизмите на формалния словоред, дирижиращи словоредното преместване на именния компонент на предиката. Като носител на основната лексикална

информация в съставното именно казуемо, предикативът е единственият компонент, чието придвижване може да носи комуникативна стойност. При модела *P + S* (казуемо в абсолютна препозиция; среща се в 3,9% от примерите) са възможни вариантите:

1) *Спомагателен глагол* (копулен или полукопулен) + *предикатив*

Тази подредба е изпълнима само в случаите, когато копулният спомагателен глагол има собствено ударение, напр. **Беше озлобена тя** в сравнение с ***Е озлобена тя**. При полукопулните глаголи този проблем не стои – **Изглежда ядосан той**. Отрицателната частица *не* запазва проклитичния си характер, срв. **Не е хубаво (F) кафето**; **Не са добри условията** и аграматичните ***Хубаво не е кафето**; ***Добри не са условията**. Това обаче не се отнася за неизменяемата глаголна форма *няма*, която може да променя позицията си спрямо предикатива, срв. **Няма да е сам (F) той / Сам (F) няма да е той**. Тук е мястото да бъде въведен вторият вариант:

2) *Предикатив + спомагателен глагол* (копулен или полукопулен)

Както се вижда, комуникативното намерение е това, което ръководи словоредните движения: в първото изказване горе (**Няма да е сам (F) той**) фокусът обхваща цялото казуемо, като по този начин акцентът е върху невъзможността на състоянието (*няма да е сам*), докато във втория пример (**Сам (F) няма да е той**) информационното напрежение пада върху предикатива *сам* (в смисъл, че точно сам няма да е този човек).

Макар и рядко, регистрирани са изказвания с дистантно разположени компоненти на казуемото – положение, породено от подлог в интерпозиция спрямо предиката, тип **Била си и ти (F) малка**.

Усложнено именно казуемо се открива в 2,9% от примерите, тип **Може да е пред пенсия човекът, Проблемът трябва да е научен**, като е възможно именният компонент да се придвижи пред глаголният (изграден от модален/фазисен глагол + форма на спомагателния глагол *съм*), напр. **И ксероксът на батерии трябва да бъде**. Възможно е и интерпозитивно вмъкване на подлога между частите на казуемото, тип **Трябва човек да е независим**.

Обобщено казано, като цяло подредбата на компонентите на казуемото не се отклонява драстично от установените в книжовния език словоредни схеми, просто успоредно с тях си проправят път и модели, които са възприети за типично разговорни (напр. конструкциите *да + основен глагол + модален/фазисен глагол* при съставното глаголно казуемо и *предикатив + копулен/полукопулен спомагателен глагол* при съставното именно казуемо).

Цитирана литература

Ангелова 1994: Ангелова, И. Синтаксис на българската разговорна реч (в съпоставка с руски, чешки, полски език). София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1994.

Георгиева 1974: Георгиева, Е. Словоред на простото изречение в българския книжовен език. София: БАН, 1974.

ГСБКЕ 1983а: Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 2, Морфология (гл. ред. С. Стоянов). София: БАН, 1983.

ГСБКЕ 1983б: Граматика на съвременния български книжовен език. Том 3. Синтаксис (гл. ред. К. Попов). София: БАН, 1983.

Иванова, Петрова 2017: Иванова, Е. Ю., Г. М. Петрова. Болгарские возвратные клитики „се“ и „си“: омонимия, полисемия, синтаксис. – Във: Вопросы языкознания, 2017, № 1.

Ницолова 1984: Ницолова Р. Прагматичен аспект на изречението в българския книжовен език. София: Народна просвета, 1984.

Ницолова 2001: Ницолова, Р. За контрастния фокус с частици в българския език. – В: Съвременни синтактични теории. Помагало по синтаксис. Св. Коева и др. (съст.). Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2001, с. 76–85.

Ницолова 2008: Ницолова, Р. Българска граматика. Морфология. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.

Савова 1994: Савова, И. Субстантивно-прономинални подложни конструкции в разговорната реч. – В: Проблеми на българската разговорна реч, кн. 2. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 1994, с. 83–95.

Савова 1996: Савова, И. Бележки върху подложните прономинално-субстантивни конструкции в спонтанната устна реч. – В: Епископ-Константинови четения, кн. 2, Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 1996, с. 16–24.

Савова 2012: Савова, И. Местоименна реприза в подложната фраза (върху материал от българска разговорна реч). – В: Служение слову. Сборник, посвещенный 70-летию доц. д-ра Анны Николовой. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2012, с. 221–229.

Тишева 2005: Тишева, Й. За системата на общите въпроси в съвременния български език. – В: Аргументна структура. Проблеми на простото и сложното изречение. Р. Влахова и др. (ред.). София: Сема РИШ, 2005, с. 160–182.

Тишева 2014: Тишева, Й. Прагматика и устна реч. – В: Как говори съвременният българин. Том 2. София: Фонд „Научни изследвания“, 2014.

Ухлиржова 2011: Ухлиржова, Л. Общност и многообразие на словоредата на клитиките. Съпоставително изследване на българския и чешкия език. Част II. (Прев. от чешки: Божана Нишева) – В: Съпоставително езикознание, 2011, кн. 2, с. 20–31.

Хауге 1976: Hauge, K. Rå. The Word Order of Predicate Clitics in Bulgarian. Universiteteti Oslo.Slavisk-baltiskinstitut. Meddelelser, № 10, 1976.

**ПОЛИТИЧЕСКИ КОРЕКТНАТА РЕЧ КАТО
СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕН ФЕНОМЕН В БЪЛГАРСКАТА,
ПОЛСКАТА, ЧЕШКАТА, РУСКАТА И УКРАИНСКАТА МЕДИЙНА
СРЕДА**

*Андреана Ефтимова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
e-mail: aeftimova@uni-sofia.bg*

**POLITICAL CORRECT SPEECH AS A SOCIOLINGUISTIC
PHENOMENON IN THE BULGARIAN, POLISH, CZECH, RUSSIAN,
AND UKRAINIAN MEDIA ENVIRONMENT**

*Andreana Eftimova
Sofia University „St. Kliment Ohridski“
e-mail: aeftimova@uni-sofia.bg*

Abstract: The text presents a study on political correctness as a sociolinguistic phenomenon in Slavic media environments, based on interviews with three scholars. Political correctness is defined as a purposeful, ideologically motivated, and planned intervention in language aimed at limiting discrimination and hate speech. It functions mainly in the public, political, and media spheres. The researchers emphasize the fact that replacing certain words does not necessarily lead to real changes in thinking or social attitudes. Some of the scholars view political correctness as a form of manipulation, which can be either positive or coercive. A parallel is drawn between political correctness and hate speech as mirror linguistic practices with different goals. The study also points out that deeply rooted stereotypes are difficult to change through language reforms alone and are more likely to evolve through long-term social processes. Different Slavic countries demonstrate varying degrees of acceptance of politically correct forms, especially regarding professional titles. In the media, there are recommended norms for non-discriminatory language use, but their actual impact on reality remains debatable.

Key words: political correctness, sociolinguistics, media discourse, hate speech, language reform, manipulation, public communication, discrimination, stereotypes, euphemism, linguistic strategy, social change, ideology, Slavic media environment

Проучванията ми върху езика на политическата коректност (ПК) доведоха до решението да разговарям по проблема с експерти езиковеди от различни славянски страни, знаещи славянски езици и познаващи конкретен културен контекст. Колегите, които се отзоваха на молбата ми за интервю, са проф. Войцех Кайтох – полонист и русист (Ягелонски университет, Полша), проф. Илияна Генов-Пухалева – българист, полонист и елинист (Варшавски университет, Полша) и проф. Алла Архангелска – русист,

украинист и бохемист (Оломоуцки университет, Чехия)¹ (вж. Приложение 1).

В настоящата статия представям основни позиции на тримата слависти по няколко основни характеристики на явлениято, които изведох вследствие на проучването на теоретични източници. Тези характеристики са следните:

- ПК е контролирана и идеологически мотивирана речева практика с рецидивиращ характер. Тя включва целенасочени езикови прояви, съзнателно създадени номинации.

- ПК е начин за борба с различните видове дискриминация. Тя цели да промени реалността.

- ПК е манипулативна по своя характер.

- ПК цели преодоляването на езика на омразата (ЕО) и може да се възприема като планиран отговор на ЕО.

- ПК функционира само в сферата на публичното общуване. Активна е най-вече в политическата и медийната сфера.

Съзнателна, предварително обмислена тактика

И тримата изследователи са единодушни, че политическата коректност е целенасочена, планирана, предварително обмислена реформаторска работа с езика. Проф. Войчех Кайтох акцентира обаче върху два важни аспекта – че става дума не за език, а за определени текстове, създавани на даден език. Двете славистки пък наблягат на противоречието на преднамереното създаване на език със спонтанността на естествения език и именно заради това прогнозираят неудовлетворителни резултати. Проф. Генов-Пухалева засяга и един важен проблем – че в славянските култури и най-вече в българската политическата коректност се смята за лицемерие и опит да се прикрие истината.

Проф. Войчех Кайтох:** Когато говорим обаче за политическа коректност, имаме предвид по-скоро **съзнателен подбор на лексиката, предпочитан от определена група, т.е. говорим за свойства не на езика, а на текстовете, създадени на даден език.** Такъв подбор може да налага всеки, който има привърженици, всеки, когото хората слушат, и този подбор изобщо не трябва да отразява възгледи, а **има тактическа употреба.

***Проф. Илияна Генов-Пухалева:** Нека уточним, че в случая „език“ е условен термин и по правило се имат предвид определени лексикални средства, които в дадения общонароден език са лишени от негативни конотации (дежурни примери:*

¹ Интервютата са публикувани в сп. „Ню медия 21“, както и в книгата ми „Двойственият език в медиите: езикът на политическата коректност vs езика на омразата“, София: Просвета, 2016.

ром вм. циганин, хора с увреждания вм. инвалиди). Те служат като неутрална алтернатива на масовите отрицателно маркирани езикови средства, зад които пък стои определена стереотипна представа за някой етнос или обществена група.

Чия гледна точка отразява политкоректността като езикова стратегия (sic!)? Предполагам, че тя е израз на представата на елитите за това с какви имена малцинствата биха желали (или е препоръчително?) да присъстват в обществения дискурс. Т.е. става дума за опосредстван образ.

Смятам, че е важно да се подчертае това, че политическата коректност е целенасочена, планирана политическа (както сочи и самото название) работа, извършвана върху езика. А това противостои на спонтанността, която е основна черта на естествения език. [...]

...съвременният човек е по-добре информиран, отколкото някога, и има съзнание за това, че езикът е средство за манипулация. Средното и по-възрастното поколение българи имат личен опит най-малко с два новоговора – тоталитарния и брюкселския. Това може да поражда **съпротива спрямо политическата намеса в езика ни, спрямо изкуствената му ритуализация и лицемерието в него.** [...]

Проф. д.ф.н. Алла Архангелская: Главно проявление на политическата коректност става езикът и по-скоро регламентирането на неговото използване, свързано с представата за това, че пътят за „поправянето“ на езика може да повлияе върху начините на мислене, върху поведението, върху действията на хората и да измени по този начин самата културна традиция.

Последните (африканците – б.а.) решават съзнателно да реформират езика с цел да се установи хуманно мислене по пътя на създаването на нов езиков код. Цел на пръв поглед благородна. **Обаче пътищата за реформиране се оказват съмнителни: в организма на естествения език всеки опит за изкуствено създаване на определен езиков код изглежда достатъчно проблематичен.** [...] А всъщност невинаги заместителите се оказват номинативно адекватни и етично по-толерантни (да си припомним заместителите на думата негър). Опитите за евфемистични замени на негър – цветнокож (colored), небял (not-white), после афроамериканец (African American) не успяват да удовлетворят изискванията на политическата коректност – или по отношение на идеите на политическата коректност (необидност на словото), или по

отношение на неадекватността на изходното наименование и неговия заместител (в Америка живеят немалко негри, които нямат никаква връзка с Африка).

Идеята за промяна на реалността чрез политически коректния език

И тримата изследователи изразяват скепсис по отношение на възможностите политически коректният език да доведе до промени в реалността. Подмяната на едни думи с други не довежда до промяна в мисленето. Проф. Алла Архангелска подчертава, че в славянския свят по-често в политически коректното говорене се вижда насилие над говорещия да говори така, както не иска и не може.

Проф. Войчех Кайтох: Ако обаче заменим думата Cygan (циганин) с понятието Rom (ром), а представителите на този етнос все пак смятат, че не-ромът може без угризения да бъде предметна или ошушкан, то не само че ще продължим да внимаваме и с ромите, а и бързо ще измислим някакъв израз от типа на „да оромиш някого“, тоест да измамиш някого. Подобно избягване на определението Murzун (негр) няма да оправи нищо, докато представителите на тази раса не получат по-добър социален статус. [...] Например мисленето с недоброжелателно отношение за сексуалните малцинства, потвърдено в езика от редица обидни определения от типа на pedał (педал), sodomita (содомит) или lesba (лесбийка), може да изчезне само в случай, че сексуалният живот на близкия престане да ни интересува, ако признаем пълна свобода в тази област. Проблемът обаче е в това, че в такъв случай ще трябва да забравим за религиозните си убеждения, а е направо невъзможно да ги нарушим – така че промените в езиковата политика със сигурност няма как да постигнат сами по себе си успех. [...]

Най-общо може да се приеме, че изключването от публичния език на определенията, пренасящи омраза или презрение, ще понижи по някакъв начин нивото на грубостта и агресията. Затова пък се съмнявам, че например ще повишим ролята на жените в публичния живот, следейки дали наименованията на всички професии имат женско съответствие. Това, че към жената, изпълняваща функцията на премиер, ще се обръщаме с „премиерка“ вместо с „г-жо премиер“, няма да доведе до избор на повече жени на този пост, няма да промени и факта, че като чуе „премиерка“ средният поляк ще очаква да чуе преди всичко за някаква „малка премиера“, а пък изрази „министра“ изобщо няма да разбере.

Наистина виждам ползите, произтичащи от спазването на правилата на политическата коректност. Но това не са ползи с траен характер, нито пък са много големи. Защото ненавистта няма да се притъпи. Способността да ненавиждаме е една от фундаменталните черти на човека.

Проф. Илияна Генов-Пухалева: Мога единствено да предполагам, че дълготрайното и последователно недискриминиращо езиково поведение в сферата на официалното общуване може след време да доведе и до желаните промени в ежедневието на дискурс. А това може да означава и промяна в отношението към една или друга група хора. Известно е, че в англоговорящия свят, откъдето дойде и при нас политическата коректност, отдавна има и обратна тенденция.

Проф. д.ф.н. Алла Архангелская: Мисля, че социалният ефект от политически коректната реч не само е крайно малък, но по-скоро е обратен, противоположен на желаното. Част от носителите на езика смятат политически коректния език за нова международна комуникативна норма, но заедно с това мнозинството в обществото, към което се отнасям и аз, вижда в политически коректната реч насилие над говорещия, който е принуден да говори не това, което мисли, или не така, както мисли. [...] Относно промяната на стереотипите и предразсъдъците не трябва да забравяме, че определенията и за стереотипи, и за предразсъдъци включват елемента „необикновено устойчиви“ и „устойчиво преносими“. Твърде проблематично е да се променят тези форми на общественото съзнание, още повече по директен начин. Ако те се изменят, то това ще стане не под влиянието на изкуствени манипулации с езика, а по естествен път, а самите промени биха се осъществили в достатъчно дълга времева перспектива. С изменението на социалния ред задачата става още по-сложна. В тази задача са важни сериозните обществени реформи, осигуряващи устойчиви тенденции на еволюционно развитие, а не игра с думите, наречена политически коректно реформиране на езика.

Въпреки всичко, А. Архангелская дава примери от различните славянски култури за успешно и нетолкова успешно наложени се езикови реформи. Макар маскулинизмите да са политически некоректни, проучванията върху съществителните имена за професии, дейности и

социален статус показват, че номинациите от мъжки род са предпочитани в някои култури, сред които е българската. В руския език произлезлите от наименования в мъжки род съществителни от женски род са 28,3%. В украинския обаче те са 68%, а в чешкия – с незначителни изключения всяко съществително от мъжки род има корелат в женски род [Архангелская 2011: 33]. В Устава на въоръжените сили на Чешката република (2001) официално са признати наименованията на военни длъжности в женски род от типа *капитанка, майорка, подполковничка, бригадна генералка, генерал-майорка, прапорщица* и др. [вж. Архангелская 2011: 33].

Езикът на ПК е манипулативен по своя характер

Манипулативността е характеристика на политически коректния език според проф. Кайтох и проф. Архангелска, а според проф. Генов-Пухалева е характеристика изобщо на речевия акт. Опасността от манипулативността е в степента, в която се реализира [Ефимова, Кайтох 2015], но и в превръщането ѝ в принудителен режим [Ефимова, Архангелская 2016].

***Проф. Войчех Кайтох:**...политическата коректност е манипулация, само че позитивна. Нещо като с отровата. Някои субстанции в големи дози убиват, а в малки лекуват.*

***Проф. Илияна Генов-Пухалева:** Зависи от намеренията на говорещия. Самите „политкоректни думи“, както казах по-горе, са неутрални от гледна точка на конотираното им съдържание. А манипулативността е характеристика на речевия акт, негов интенционал.*

***Проф. д.ф.н. Алла Архангелская:** Безусловно политически коректната реч е манипулация както върху езиковото съзнание на говорещия (адресанта) и на тези, към които е насочена тази реч (адресата, адресатите), така и върху общественото мнение като цяло. Политически коректният език постепенно се превръща в „принудителен режим на политкоректността“, когато у говорещия постоянно присъства скрит страх, че не бива да се изразява политически некоректно и че може да заплати за това със собствената си репутация, длъжност и т.н. (За руснаците- б.а.) Политически некоректно се оказва всичко, с което не сме съгласни (често не от гледна точка на общественото мислене на колектива от говорещи, а от гледна точка на Аза като субект на речта).*

Езикът на ПК е отговор на езика на омразата

Интервюираните изследователи откриват общи черти между езика на политическата коректност и езика на омразата – два вида манипулация, езикови практики, основаващи се на еднакви езикови механизми, имат една

и съща цел. Известна асиметрия в тяхното предназначение открива проф. Архангелска, която вижда в езика на политическата коректност начин да се подобри имиджът на онзи, който го употребява, като се представя за толерантен. Неслучайно основен механизъм за осъществяване на политическата коректност е евфемизацията [Ефтимова 2016], а една от функциите на евфемизмите е да „изразяват уважение към комуниканта в информационния процес, като съобщават за това, че подателят не иска да обижда получателя на дадената информация“ [Стефанова 2017].

Проф. Войчех Кайтох: *Обективно казано, езикът на омразата и политическата коректност са два вида манипулация, и двете езикови практики разчитат на старателен подбор на синоними и продължават стари еристични традиции². Разглеждани от лингвистична гледна точка, те са огледални отражения едно на друго. При това имат аналогични корени. Езикът на омразата не е нищо повече от език на агресивната, военната пропаганда. Насочен е към тези, които смятаме за противници – бихме искали да замлъкнат и по този начин да престанат да бъдат опасни за нас. Езикът на политическата коректност израства от езика на дипломацията, измислен е, за да не се употребяват срещу никого думи, които той би възприел като обидни. Т.е. искаме той да не ни се обиди, да не стане наши противник и вместо да се бори с нас – да мълчи (дори да ни подкрепя).*

Затова и езика на омразата, и езика на политическата коректност използваме основно за да постигнем равновесие и да се почувстваме в безопасност. Следователно те имат една и съща цел, така както една и съща цел имат политиката и войната (неслучайно Клаузевиц дефинира войната като „продължение на държавната политика, реализирана с други средства“). Но със сигурност те постигат целта си по различен начин.

Проф. Илияна Генов-Пухалева: *Двете имат връзка. Разбирам езика на омразата като вербален израз на определена позиция и ценностна система, в основата на която стои нетърпимостта. Често езикът на омразата цели да се навреди на някого и тогава политическата коректност е средството за предпазване. От друга страна, политическата*

² Еристиката е метод за водене на спор, характерен за практиката на софистите в Древна Гърция. Целта му е реторическо надмощие, независимо от дискутирания предмет. Названието е от старогръцкото *eristikós* – конфликт и по гръцкото име на богинята на раздора Ерис.

коректност има прескриптивен характер – тя е предписание да не вредим чрез думи.

Проф. д.ф.н. Алла Архангелская: По мое мнение това са различни неща. Под език на омразата или реторика на ненавистта се разбира обобщено обозначение на езиковите средства за изразяване на рязко отрицателно отношение към „опонентите“ – носители на друга система от религиозни, национални, културни и по-специфични субкултурни ценности. Така езикът на враждата се тълкува като вербална агресия, която има други цели, стратегии, тактики и средства за изразяване в сравнение с политическата коректност. Политическата коректност е призвана да хармонизира мултикултурното пространство, да направи малцинствата равноправни членове на световната общност, което е безспорно благородна цел. **Действителното спазване на правилата на политическата коректност е обърнато към създаването на имидж, на репутация, но не на представителите на малцинствата, за които уж са загрижени, а на човека, говорещ за тях на политически коректен език.** Това е знак за толерантността на говорещия, крачка към изграждането на неговата репутация, но това не добавя нищо към правата и статуса на малцинствата.

Политическа и медийна употреба на политически коректната реч

Политическата употреба на политическата коректност е позната във всички славянски страни. Обикновено с нея се злоупотребява, за да се представи реалността в по-благоприятен вид (проф. Кайтох поддържа тази теза), но от това реалността не се променя към по-добро (проф. Архангелска смята, че обществените реформи, а не езиковата игра ще променят действителността). Враждебната реч не се оценява положително в Полша, но в България често тя се интерпретира като изява на свободата на словото и като начин да се казва истината.

Проф. Войчех Кайтох: Следователно имаме разнообразна политическа коректност (в Полша – б.а.), а по-точно – на Църквата, на правителството, на съда... и преди всичко на различните политически привърженици. Свещеникът нарича иронично гражданския брак *kontrakt* (договор), радикалният десничар по правило ще назове своите противници *kominisci* (комунисти), макар да имат съвсем различни убеждения от тези на комунистите, и т.н.

Проф. Илияна Генов-Пухалева: Враждебното и дискриминиращо слово сякаш не е „печелившето“ и престижното в голямата (сериозната) политика в Полша. Напр. помни се – дори е станала анекдотична – репликата на покойния президент Лех Качински по време на среща в предизборната кампания за президент на Варшава. Качински тогава отговаря на нападите на избирател, видимо социално слаб (?), по особено груб начин: „*spieprzaj dziadu*“ (трудно е за превод, но означава нещо като „разкарай се, мизерник (боклук?) такъв“). [...] Крайнодесния политик Януш Корвин-Микке (сега независим евродепутат), на когото неотдавна дори бе наложена глоба за изказването „днес младите са негрите на Европа“. [...]

Най-ярката ѝ проява в последно време е придиктувана от характерната (и сякаш модерна) полска русофобия – чеченските сепаратисти бяха наричани „бойци за свобода“, а руските в Украйна „терористи“³.

Проф. д.ф.н. Алла Архангелская: Когато политиците, и без това на несъвсем понятен за слушателите и за читателите език, започнат да коментират реалността на войната, въоръжените нападения, военните действия с названията спасителна мисия или принудителна мирна спогодба и т.н., това е проявление на езика на лъжата, стремеж нещата да не се назовават със собствените им имена.

Политически коректното говорене в медиите се регулира по сходни начини в славянските страни.

Проф. Войчех Кайтох: В Полша от години се появяват проблеми при говоренето за контрацептиви, прекъсване на бременността, инвитро оплождане, равенство на хомосексуалните; от време на време има разправи по повод сексистки реклами, непрестанно се дискутира антисемитизмът. Напоследък се наблюдават многобройни езикови атаки срещу руснаците или украинците. По-незабележими са проблемите при говоренето за обществената или икономическата позиция, образованието, възрастта.

³ Същите наименования се появяват и в българската преса – вж. Ефтимова, Андреана. Doublespeak: политическа коректност или език на лъжата в политическия дискурс (анализ на медийните му прояви) //Електронно списание LiterNet, 08.08.2014, № 8 (177). Available from: <http://litenet.bg/publish9/aeftimova/doublespeak.htm>

[...] правните документи и етичните кодекси формулират по-скоро общи положения. Може да се допусне (нищо сигурно не знам по този въпрос), че в редакциите са съставени списъци с определения, които не трябва да се употребяват, както и на такива, които трябва да се употребяват. Иначе речникът на различните журналисти от определена радиостанция или вестник би могъл много да се различава, а не е така: знае се, какво може да се очаква, когато вземем в ръка таблоид или пък известен дясноориентиран или левичарски вестник. Без вътрешноредакционни уточнения не би могъл да се получи такъв резултат.

Проф. Илияна Генов-Пухалева: *Смятам, че няма причина медиите да имат по-различни правила за езиково поведение, нарушаващо човешките права, от препоръчителните за всички европейски граждани.*

Проф. д.ф.н. Алла Архангелская: *Доколкото ми е известно, в Русия няма публично достъпни документи от такъв тип. Но във всеки случай те не могат да са законодателни, могат да са само препоръчителни. [...]. В Чехия открих два източника на подобна информация. Първият от тях е практическото речниково пособие по безконфликтна реч в медиите. Вторият е пособието за журналисти, помагащо да се избегнат стереотипни изрази за малцинствата.*

Цитирана литература

Ефтимова 2016: Ефтимова, А. Двойственият език в медиите: езикът на политическата коректност vs езика на омразата. София: Просвета, 2016.

Ефтимова, Архангелская 2016: Ефтимова, А., А. Архангелская. Политическата коректност vs. езика на омразата в руската и чешката медийна среда. // Newmedia21.eu. Медиите на 21. век: Онлайн издание за изследвания, анализи, критика, 09.03.2016. <<http://www.newmedia21.eu/kritika/politicheskata-korektnost-vs-ezika-na-omrazata-v-ruskata-i-cheshkata-medijna-sreda/>> (18.03.2016).

Ефтимова, Кайтох 2015: Ефтимова, А., В. Кайтох. Политическата коректност vs. езика на омразата в полската медийна среда. In: Newmedia21.eu. Медиите на 21. век: Онлайн издание за изследвания, анализи, критика [online], 03 декември 2015 [cited 09 December 2015]. Available from: <http://www.newmedia21.eu/kritika/politicheskata-korektnost-vs-ezika-na-omrazata-v-polskata-medijna-sreda/>

Ефтимова, Генов-Пухалева 2015: Ефтимова, А., И. Генов-Пухалева. Политическа коректност vs. враждебната реч в полската и гръцката медийна среда.

// Newmedia21.eu. Медиите на 21. век: Онлайн издание за изследвания, анализи, критика, 12.10.2015. <<http://www.newmedia21.eu/kritika/politicheska-korektnost-vs-vgrazhdebnata-rech-v-polskata-i-gratskata-medijna-sreda/>> (13.11.2015).

Стефанова 2007: Стефанова, М. Български метаинформационни структури за евфемистично предаване на информация // Електронно списание LiterNet, 15.06.2007, № 6 (91).

ПРИЛОЖЕНИЕ 1

Проф. Войчех Кайтох

проф. Илияна Генов-
Архангелска

проф. Алла
Пухалева

ЗА АСОЦИАЦИИТЕ НА ДУМИТЕ „МАМА“ И „ДОМ“ В КОНЦЕПТОСФЕРАТА НА БЪЛГАРИ, РОДЕНИ ЗАД ГРАНИЦА

Цветелина Цветанова-Цанева
Математическа гимназия „Баба Тонка“, гр. Русе
e-mail: c.cvetanova@mg-babatonka.bg

ON THE WORD ASSOCIATIONS OF ‘MOTHER’ AND ‘HOME’ IN THE CONCEPTUAL SPHERE OF BULGARIANS BORN ABROAD

Tsvetelina Tsvetanova-Tsaneva
„Baba Tonka“ Mathematical High School
e-mail: c.cvetanova@mg-babatonka.bg

Abstract: The conceptualization/expression of Mother and Home are central themes in human consciousness and their study is important to the study of linguoculturology. The present study examines the language of young Bulgarians aged 15-25, born in Moldova and Ukraine. They are part of the Bulgarian diaspora and the linguistic and cultural markers of their national identity are analyzed through various quantitative and qualitative statistical, as well as purely linguistic methods.

Key words: mother, home, concept, linguoculturology, identity

В края на XX век се формира лингвокултурологията като самостоятелна наука, стояща на границата между лингвистика и културология. Тя обаче има своите научни предпоставки назад във времето с оглед на постиженията в областта на етнолингвистиката, културната антропология, езикознанието.

Настоящата разработка интегрира достиженията на различни лингвистични науки и се основава на теоретични постановки, като се съсредоточава върху езика като фактор, който формира идентичността. Езикът се разглежда като вместилище на ценности и вяра, носи в себе си отложените архетипи на колективно подсъзнателното, което обвързва един етнос или народ чрез общото историческо минало, митологията, художествената литература, ритуалите и обредните практики. Връзката между етническата и националната идентичност, от една страна, и езика, от друга, е двупосочна, защото, акумулирайки в себе си концептосферата на даден народ, езикът на свой ред формира идентичност у тези, които го говорят.

Изследването на българската диаспора от гледна точка на лингвокултурологичните маркери на националната идентичност е актуален проблем. Налични са трудове, изследващи различни аспекти, свързани с българите зад граница [вж. напр. Георгиева 2014, Матанова 2016 и др.], но посоката е или тясно свързана с методически проблеми при изучаването на българския език в чужбина, или е етнокултурна и социолингвистична.

Наблюдават се етнолингвистични разработки, свързани тясно с влиянието на езика върху идентичността на млади българи, но в по-малка степен е разгледано отражението на лингвокултурологичните маркери в езика на млади българи в чужбина. Това е основание за научно търсене в тази посока.

Настоящата разработка се съсредоточава само върху езика на млади българи, родени в Молдова и Украйна, в конкретната възрастова граница от 15 до 25 години. Целевата група е избрана с идеята, че това е преходен момент в човешкия живот, когато се изгражда младата личност, и е възможно да се проследи процесът на формиране на национална идентичност.

Съставен е модел на изследване на лингвистичните и културологичните маркери на националната идентичност на посочените младежи. Подготвени са и изследователски методи. Един от тях е методът на Свободния асоциативен експеримент (САЕ). Той се прилага, за да се открият връзките, които една казана или чула дума извиква в съзнанието на човека. Всяка дума стимул предизвиква дума реакция, която е продуктивна възможно най-бързо подадена при прочитане на думата стимул.

Резултатите от експеримента се обработват основно според най-важния показател – честотата, с която се среща една асоциация за дадена дума стимул. Съвкупността от асоциации за една и съща дума при всички изследвани лица създава асоциативно поле на думата стимул. Ако се разгледат всички асоциативни полета на всички думи стимули, може да се говори за норма на словесни асоциации за даден език.

Методът за първи път е приложен в началото на XX век от американските психолози Кент и Розавин. Известно е, че през 80-те години на XIX английският учен Френсис Галтон (1879) прави опит да изследва асоциациите. Резултатите от своя експеримент Галтон описва в научното сп. „Брейн“. Там той казва, че асоциациите показват структурата на мисловния процес.

Техниката и инструкциите на Галтон служат до днес за изследване на връзките между езика и мисленето.¹

Асоциативните връзки се разглеждат като парадигматични и синтагматични.

Парадигматическите връзки предполагат отношения на синонимия, антонимия, родови и видови понятия. Пример: връзките „черен – бял“, „дядо – баба“, „майка – баща“.

Синтагматическите, наричани още линейни, се проявяват в линейния ред на изречението. Наричат се още връзки на допълване, тъй като думата стимул и думата реакция могат да образуват изречение. Например за думата „лежа“ парадигматическа връзка може да бъде „стоя“, синтагматическа „лежа“ – „на леглото“.

¹ <https://raklata.wordpress.com/2010/06/24> [Актуална към 10-01-2018]

В много от случаите значенията на думите стимул са посочени според Българския национален лингвистичен корпус, за да се види контекстовата им употреба в езика. В други са направени справки с тълковен речник и с трудове, тълкуващи значението на концепти в българската картина на света. Методологията включва следните етапи на работа със словесните асоциации:

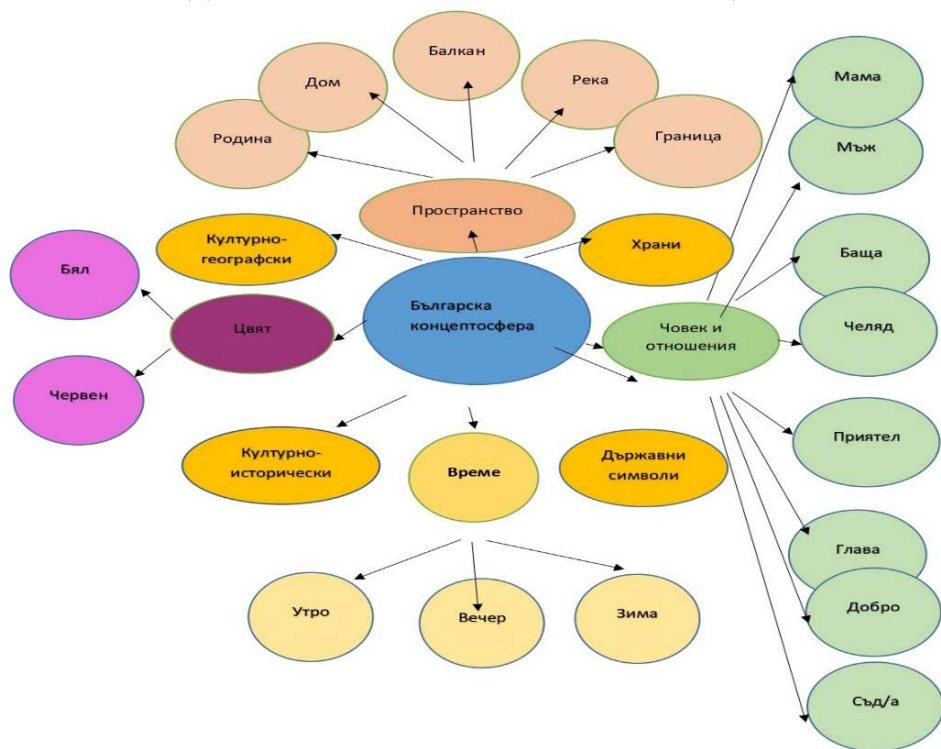
1. Моделира се концептосферата по избраните думи стимули.
2. Всяка от подадените думи стимули се проверява в Многотомния речник на българския език, ресурс на Института по български език „Л. Андрейчин“ към БАН. Значението се записва. Всяка дума се проверява в Българския национален корпус, ресурс на Института по български език „Л. Андрейчин“ към БАН. Значенията се записват.

3. Асоциациите на респондента се разглеждат и се групират по няколко критерия, които са формулирани на базата на всички видове асоциации, които цялата целева група на респондентите прави. **Критериите за групиране на асоциациите са заимствани от методологията за концептуален анализ на В. Аврамова, защото именно този автор работи върху българската концептосфера, макар и отнасяща се за българи в България,** и са групирани по следния начин: емоции или чувства, с пространствени определители, с човек или с частите на човешкото тяло, с абстрактни понятия. В графа *други* се записват онези асоциации, които не могат да се групират с останалите, защото са оригинални или единични.

4. Създаване на асоциативно гнездо – според честотата на асоциациите по думата стимул се прави асоциативно гнездо. То дава визуална представа за ядрото на концепта в съзнанието на целевата група и за периферните му смисли.

5. Правят се изводи за степента на познатост на концепта спрямо речниковите и корпусните употреби в българския език. Именно тук става видно, че националната идентичност на младежите, родени зад граница, е българска, защото рядко има съществени разминавания между асоциациите им и значенията по речник на подадените думи стимули.

МОДЕЛИРАНЕ НА СЕМАНТИЧНИТЕ КОНЦЕПТИ

Фигура 1. Моделиране на концептосфера

В настоящата статия разглеждаме само две от думите стимул.

Първата дума стимул е МАМА.

Думата има общочовешко значение.

Речниковата употреба на думата **мама**, посочена в многотомния Речник на българския език и в Българския национален корпус, електронно достъпни на сайта на Института по български език „Л. Андрейчин“ към БАН, е следната:

Таблица 1. Речникова употреба на лексемата **мама**

МАМА	1. Моята майка
Съществително нарицателно, женски род, единствено число, нечленувано	2. Родител от женски пол по отношение на своите деца
	3. Нежно название на майка
	4. Название на жена игуменка
	5. Като междуметие: болка, отчаяние, упрек и т.н.

Посочените значения според Речника на българския език формират ядрото на концепта, а неговата периферия са реалните възможни употреби, които са производни на основните значения. Затова Българският национален корпус е много важен в нашето изследване, тъй като дава хиляди контекстови употреби на лексемата. Основните значения са дадени в първите таблици, а в следващите са асоциативните значения, които са в съзнанието на младите бесарабски българи.

В езиковата картина на света за младите българи от Молдова този концепт присъства чрез асоциации, които могат да бъдат групирани в няколко типа, като някои от тях се повтарят в определена честота, която е посочена с цифра след думата (табл. 2).

Таблица 2. Асоциации на концепта *мама*

	Чувства и емоции	Любов Обич Щастие Радост Нежност
	Пространствени определители	Дом Къща Слънце Родина Свят
МАМА	Човек и човешко тяло	Топлината на ръцете Усмивка Много скъп човек Най-родният човек
	Абстрактни понятия	Грижа Закрила Ласка Душа Святост Топлота
	Други	Приятел Добро

Според честотата на асоциативните сходства може да се групират в асоциативно гнездо:

Фигура 2. Асоциативно гнездо на честотната употреба

Отношенията са предимно парадигматични, но в случаите, когато чрез словосъчетание се разгръща асоциативното значение, биват и синтагматични. Преобладаващо думите реакции са съществителни имена, едно наречие и няколко словосъчетания с по-високо емотивно-образно значение.

Данните от изследването на думата стимул показват, че в съзнанието на младите българи в Тараклия концептът МАМА е натоварен само с положителни асоциации, които са изразени предимно със съществителни имена, назоваващи чувство, качество или състояние. С висока честота е обвързването на МАМА и с пространството на дома и дори с цялото родно пространство. Тази представа е традиционна без оглед на етническата принадлежност на човека, но в българската менталност личи патриархална сакрализация на майчиния образ, натоварен и тук от респондентите със значение на слънце, респективно светлина и топлина. Традиционното антонимно противопоставяне мама – татко тук отсъства, изместено от предимно емоционално усещане за грижа, обич, любов, щастие. Асоциативното поле дава категоричната представа, че в българската езикова картина тези характеристики на родното като свято, уютно и обгрижено не са възможни без образа на майката.

Втората дума стимул е ДОМ.

Речниковото определение на думата *дом* може да бъде онагледено чрез опорните дефиниции в таблицата:

Таблица 3. Речникова употреба на лексемата *дом*

ДОМ	1. Жилище на отделно семейство
Съществително нарицателно, мъжки род, единствено число, нечленувано	2. Близките, които живеят заедно в едно жилище; семейство
	3. Покъщнина, домакинство
	4. Ост. Династия, род
	5. Семейство, домакинство, домочадие, къща
	6. Място, където нещо се е зародило и процъфтява
	7. Други

Концептът ДОМ в българската езикова картина се свързва с усвоеното пространство. Традиционно българското пространство е вертикално ориентирано като балканът е проекция на високото пространство, а низината, долината – на ниското. Домът среща вертикал и хоризонтал и се превръща в център на защитеното, на безопасното, метонимично той е представен във фолклорните и литературните образци като „бащино огнище“, „родна стряха“, „бащини двори“ и „бащина двери“. В асоциациите на младите българи от Тараклия се установява същата богата традиционна патриархална представа за дома.

Типове асоциации могат да бъдат групирани отново според емоциите, с които се свързва понятието, но и с пространствени определители, абстрактни понятия и с хора (табл. 4).

Таблица 4. Асоциации на концепта *дом*

	Чувства и емоции	Щастие Радост Топлота Обич Любов
	Пространствени определители	Къща Двор Врата Кът Край Бащино огнище Родно място Родина
ДОМ	Човек и човешко тяло	Семейство Мама Родители Роднини

	Абстрактни понятия	Уют Хармония Спокойствие Късмет Свобода Закрила Патриотизъм Опора Детство Грижа Сила Тишина
--	--------------------	--

Фигура 3. Асоциативно гнездо на честотната употреба на *дом*

С най-висока честота е думата реакция уют, почти веднага следвана от топлина.

Забелязва се близост с асоциациите на думата МАМА по отношение на осмислянето на дома като щастие, а респективно това означава и семейството, мислено като щастие. Метонимичните представи са любопитни, но традиционни – кът, край, двор, врата, директно има връзка между дом и родина. Любопитни са асоциации като спокойствие и тишина. Те отнасят към сакралното пространство на храм, а в същото време в друг асоциативен ред може да бъдат мислени „бащино огнище“ – закрила – сила – патриотизъм, с доминантно мъжко усещане за защитеността на дома. В националната менталност много са словосъчетанията с лексемата дом, с нейния синоним къща и производните им значения (бащин дом, роден дом,

домашен уют, родна къща, родно гнездо, бащино огнище и т.н), като традиционно бива в един синонимен ред с обитателите на дома (семейство, челяд, роднини, предци, деца, род). Възприема се домът като хармонично пространство, като емоция и съпреживяване с близки хора само при неразривната връзка на мъжкото начало – защита, закрила, сила, градеж, и женското – топлина, светлина, грижа, уют и любов.

В отговорите на анкетираните има две различни асоциативни представи – *куче* и *приятел*. Ако кучето може да бъде мислено в дългата редица на елементите, структуриращи члененето на родното пространство – къща – праг – двор – куче (пазител, вяност, охрана), то приятелят обикновено не е ситуиран в родното пространство на дома, но може да се възприеме повече в посока близост – споделеност – гостоприемство – доверие. В българската менталност думата *приятел* активно присъства в пословици, поговорки и свободни словосъчетания (*приятел в нужда се познава, приятел до гроб, стар приятел, верен приятел*). Може би тази, макар и единична асоциация, е знак за съвременната отвореност на дома, за високата комуникативност на времето, в което живеят младите хора.

По подобен начин са разгледани и останалите концепти от Фигура 1.

МОДЕЛИРАНЕ НА СЕМАНТИЧНИТЕ КОНЦЕПТИ в дисертационната разработка.

Цитирана литература

Георгиева 2014: Георгиева, М. Из лабиринтите на българското слово. Русе: Лени Ан, 2014.

Матанова 2016: Матанова, Т. С две родини, два езика, две култури – поколението от смесен брак – идентичност и етнокултурни характеристики. София: Парадигма, 2016.

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ТЕОРИИ ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКОГО ПОЛЯ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Альфия Солтанбекова

Институт языкознания им. А. Байтурсынова, Алматы, Казахстан

e-mail: alfiabarlybaeva24@gmail.com

THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE THEORY OF THE FUNCTIONAL-SEMANTIC FIELD IN KAZAKH LINGUISTICS

Alfiya Soltanbekova

A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

e-mail: alfiabarlybaeva24@gmail.com

Abstract: The article examines the theoretical foundations of the concept of the functional-semantic field as one of the key directions of modern functional grammar. It analyzes the prerequisites for the formation of the functional approach in linguistics, reveals the relationship between structural and functional grammar, and systematizes the main features of the functional-semantic field. Particular attention is paid to the development of the functional-semantic approach in Kazakh linguistics, as well as to the contribution of national linguists to the formation of the theory of functional grammar.

Key words: functional grammar, functional-semantic field, semantic category, categorial situation, language levels, Kazakh linguistics

Введение

Язык является средством практического общения людей в обществе. Он используется не только для внутреннего мышления отдельного человека, но прежде всего для выражения и передачи мыслей другим. Поскольку язык представляет собой конкретную форму сознания, литературный казахский язык постоянно развивается в соответствии с изменениями общественной жизни. В процессе исторического развития были устранены структурные и функциональные недостатки языка, а его ограниченные в выразительном отношении участки были существенно расширены и обогащены. В результате такого поэтапного, поступательного развития все грамматические категории литературного языка сформировались и приобрели системный характер. Исследование этих грамматических категорий в функционально-семантическом аспекте, с точки зрения языковых единиц разных уровней, является на сегодняшний день одной из наиболее актуальных и значимых проблем языкознания, в том числе и казахского языкознания.

Литературный обзор

Казахское языкознание, независимо от направления исследования, демонстрирует значительные научные достижения. В этом контексте

следует отметить труды в области этнолингвистики и лингвокультурологии А.Т. Кайдара [1991], М. Копыленко [1995], Е. Жанпейисовой [2003], Ж. Манкеевой [2008], в области стилистики – Р. Сыздык [1997], Б. Шалабая [2007]. Системно-структурный аспект языка представлен в работах А. Ысқақова [1991], Қ. Есенова [1997], М. Балақаева [1983], Т. Қордабаева [1995], Р. Әміра [1998], Н. Оралбаевой [2007], Ө. Айтбаева [2000], М. Серғалиева [1994], Ш. Сарыбаева [1990], М. Оразова [2001], К. Хұсайына [2004], Т. Сайрамбаева [1996], Ө. Жүнісбека [1982], Б. Қалиева [2005], Н. Уәли [2007], Б. Сағындықова [2010], Б. Қасыма [2009].

В исследованиях З. К. Ахметжановой [1989], А. Жубанова [2004], Т. Абдығалиевой [1996], Ж. Жакупова [2006], Қ. Рысалды [2007], З. Ерназаровой [2003], Д. Әлкебаевой [2010] рассматриваются современные аспекты функционально-коммуникативного анализа языка. В настоящее время одной из наиболее актуальных проблем казахского языкознания является исследование функционального механизма языковой системы, что оказало существенное влияние на формирование функциональной грамматики.

Основные понятия функциональной грамматики казахского языка подробно анализируются и разъясняются в научной статье профессора Е. Н. Жанпейисова [2003]. З. К. Ахметжанова [1989] исследовала категории притяжательности, аспектуальности и компаративности в сопоставлении с материалами русского языка. Следует также отметить докторскую диссертацию Қ. Рысалды «Категория степени сравнения: функционально-коммуникативная природа», выполненную на материале казахского и немецкого языков [2007].

Значительный вклад в развитие функциональной грамматики казахского языка внесли докторские диссертации С. С. Құнанбаевой, посвящённые исследованию категории времени в художественном тексте на уровне функционально-семантического поля [1991], Т. Абдығалиевой - по категории утвердительности/неутвердительности [1996], а также труды Б. Шалабая [2007] А. Салқынбая [2001], Б. М. Нуртазиной [2003]. Существенное значение имеют также работы Б. Қапалбекова «Проявление грамматических и семантических категорий в языке» [2004], кандидатская диссертация С. Құлманова «Функционально-семантическое поле модальности возможности в казахском языке» [2004], докторская диссертация М. Жолшаевой, посвящённая аспектуальной семантике в казахском языке с точки зрения формы и содержания [2005], исследования О. Жубаевой «Субъектно-предикатные единицы предикативного поля» [2009], а также труд А. Жаңабековой «Направления и методы исследования структурной и функциональной грамматики» [2003].

Материалы и методы

Утверждать, что такие выдающиеся казахские учёные, как А. Байтурсынулы, Қ. Кеменгеров, Қ. Жубанов и другие, не осознавали

функциональные особенности употребления казахских слов, означало бы допустить серьёзное искажение в оценке истории лингвистической науки. Научные взгляды этих исследователей, основанные на понимании функциональных характеристик языковых единиц — слова, аффикса, предложения, — отчётливо прослеживаются в разработанных ими лингвистических классификациях и грамматических описаниях. Именно в этих классификациях находит отражение их способность распознавать функционально-семантические свойства языковых единиц, а также учитывать их коммуникативную и системную обусловленность.

Данный факт свидетельствует о том, что функциональный подход к языку, несмотря на отсутствие современной терминологии, был интуитивно и методологически заложен уже в ранних этапах развития казахского языкознания. В связи с этим представляется целесообразным и научно обоснованным специальное рассмотрение данных вопросов в рамках таких направлений, как «Лингвистические основания функциональной грамматики», «Функционально-семантическая интерпретация грамматических категорий» и смежных проблемных полей [2004: 141].

Результаты и обсуждение

Проблемы функциональной грамматики в русском языкознании стали объектом специального исследования лишь во второй половине XX века. Однако уже в начале XX века, в период становления национального языкознания, казахские учёные глубоко осмысливали многие положения функциональной грамматики. Хотя они не использовали современные термины, ими были правильно поняты основные принципы функциональной грамматики, такие как функционально-семантическая категория, поле, семантический инвариант, понятийная категория.

Совпадение идей А. Байтурсынулы [1992], Қ. Кемеңгерулы [1929], Қ. Жубанова [1966] с современными научными достижениями, с одной стороны, свидетельствует о высоком уровне развития национального языкознания начала XX века, а с другой — наглядно показывает, насколько репрессии затормозили развитие науки [Жубанова 2009: 75].

Категория локализованности в казахском языкознании до сих пор не получила терминологического оформления и не стала объектом специального исследования. Тем не менее первые её признаки можно обнаружить в трудах А. Байтурсынулы, Қ. Кемеңгерулы, Қ. Жубанова. При анализе временных форм они отмечали как сходства, так и различия. Так, в сочетаниях *келіп еді*, *келген еді* действие понимается как однократное, тогда как в формах *келетін еді*, *келуші еді* выражается многократность, привычность действия [Жубанова 2009: 124]. Особенно при описании прошедшего времени учитывались такие параметры, как удалённость действия во времени, степень осведомлённости говорящего, повторяемость действия и его привычный характер.

С точки зрения традиционной структурной грамматики язык представляет собой целостную систему, состоящую из уровней (фонетического, лексического, морфологического, синтаксического, текстового), каждый из которых включает совокупность парадигматических единиц. Такое понимание адекватно отражает статическое состояние языка [Жубанова 2004: 147]. Однако язык как средство общения реализуется лишь в динамике, в процессе речи. В речевом акте языковые единицы, помимо своей номинативной функции, приобретают дополнительные значения. В лексике это проявляется через метафору, метонимию, в синтаксисе - через эллипсис и трансформации, в грамматике - через процессы грамматикализации. Все эти процессы являются результатом взаимодействия языковых единиц на семантическом и синтаксическом уровнях.

Для выявления данного взаимодействия О. Есперсен предложил рассматривать языковое явление либо «извне», либо «изнутри», то есть от формы к значению ($T \rightarrow M$) или от значения к форме ($M \rightarrow T$) [Есперсен 1958: 56]. Именно этот подход стал методологической основой функционального направления в языкознании.

В рамках функционального подхода можно выделить:

- 1) исследование языковых единиц с точки зрения результата их употребления;
- 2) анализ значения, возникающего в результате взаимодействия единиц разных уровней;
- 3) объединение средств разных уровней в единую систему – поле – на основе общности семантической функции [Жубанова 2004: 62].

Е. В. Гулыга и Е. И. Шендельс выделяют следующие признаки поля: системность, общность значения, наличие как минимум двух противопоставленных семантических компонентов, а также сложную структуру, представленную горизонтальными (микрополя) и вертикальными (языковые средства) срезами [Гулыга, Шендельс 1969: 10]. Поле представляет собой совокупность грамматических, лексико-грамматических и смешанных средств, объединённых общностью семантической функции.

Теория функционально-семантического поля была впервые предложена А. А. Хадеевой-Быковой и получила дальнейшее развитие в трудах А. В. Бондарко. По его определению, функционально-семантическое поле представляет собой двустороннее (содержательно-формальное) единство, образованное грамматическими, лексическими, лексико-грамматическими и словообразовательными средствами, относящимися к одной семантической сфере [Бондарко 1970: 115].

Функциональная грамматика (лат. *functio* – «исполнение, выполнение»; рус. функциональная грамматика) – это раздел грамматики, объектом исследования которого являются функции языковых единиц в грамматическом строе и закономерности их функционирования.

Функциональная грамматика охватывает единицы различных уровней языка, находясь в тесной взаимосвязи с лексикой и контекстом, при этом все они объединяются в единую систему языковых средств на основе общности их семантической функции [2005: 389].

Основная цель функциональной грамматики заключается в выявлении и описании закономерностей функционирования грамматических единиц при выражении смысла мысли, формирующейся в сознании человека в процессе осмысления действительности, в их тесном взаимодействии с единицами других языковых уровней. Взаимосвязь единиц всех уровней языка осуществляется на основе общих языковых понятийных категорий.

Функциональная грамматика формируется на основе таких ключевых понятий, как функционально-семантическое поле, семантическая категория и категориальная ситуация. Теория функционально-семантического поля получила наиболее полное и системное развитие в трудах российского учёного А. В. Бондарко. Под функционально-семантическим полем понимается согласованное и взаимодополняющее единство грамматических показателей, лексических, лексико-грамматических, словообразовательных и формообразующих средств языка, которые с двух сторон – содержательной и формальной – совместно реализуют определённое семантическое пространство. Таким образом, функционально-семантическое поле представляет собой систему взаимодействующих языковых средств различных уровней, объединённых общностью выполняемой семантической функции [Бондарко 1983: 390].

Понятие поля как особого типа структуры первоначально использовалось в лексикологии, а затем получило широкое распространение во всех разделах языкознания. В результате сформировались такие термины, как лексическое поле, семантическое поле, лексико-грамматическое поле, синтаксическое поле, реляционное поле, функционально-семантическое поле и др. [2005: 180].

Развивая теорию поля, А.В. Бондарко определяет его как совокупность средств различных языковых уровней, участвующих в выражении определённого содержания, и характеризует поле как межуровневое явление. Это объясняется тем, что в рамках поля языковые единицы, традиционно рассматриваемые в структурной грамматике изолированно, объединяются в единую систему на основе общности их семантической функции [Бондарко 1983: 145]. Именно ведущая роль функции языковых единиц обусловила закрепление термина функционально-семантическое поле.

А. Байтурсынулы в своих исследованиях имплицитно, хотя и фрагментарно, затрагивал проблемы функциональной грамматики, рассматривая отдельные грамматические категории в направлении от значения к форме. Так, в структурной грамматике категория залога традиционно ограничивается четырьмя разновидностями, тогда как в труде «Тіл – құрал» А. Байтурсынулы их количество значительно расширено.

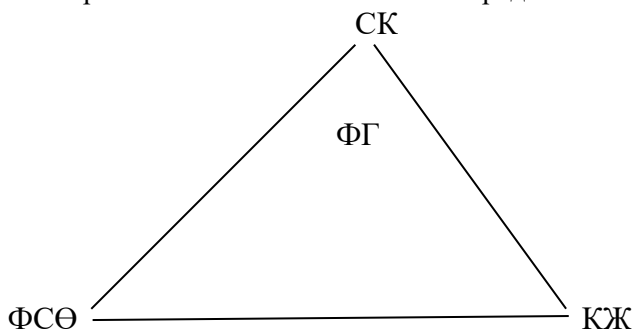
Учёный выделяет десять видов залога: переходный залог, непереходный залог, взаимный залог, возвратный залог, каузативный залог, авторитетный залог, страдательный залог, исходный залог, повторительный залог, усилительный залог [2003: 42].

В целом понятия функциональной грамматики, такие как «функция в потенциальном аспекте» и «функция в результативном аспекте», созвучны ранее высказанным положениям о языке как одновременно средстве речи и её результате [2003: 44]. Ср.: «Язык является не только собранием слов, но и дел. Язык есть не только слова» [1977: 43]. Казахские афористические высказывания А. Байтұрсынулы также отражают функциональное понимание языка: «Слово – оружие: если использовать его для разрушения – разрушает, если для созидания – созидает»; «Язык – один из признаков человечности, одно из орудий человека... Говорящий говорит не для себя, а для другого» [Байтұрсынов 1992: 342].

В данном контексте были обозначены лишь отдельные элементы функциональной грамматики, присутствующие в трудах А. Байтұрсынулы. Каждый из них представляет собой самостоятельный и перспективный объект специального научного исследования.

Функциональная грамматика изучает функции грамматических единиц и закономерности их функционирования во взаимодействии с лексикой и контекстом [2005: 389]. Её основная цель – описание закономерностей выражения мыслительного содержания посредством грамматических средств в тесной связи с единицами других уровней языка. Концептуальной основой функциональной грамматики выступает триада: семантическая категория – функционально-семантическое поле – категориальная ситуация.

Таким образом, функционально-семантическое поле является языковым воплощением семантической категории, формирующимся в результате взаимодействия грамматических и лексических средств.

ФГ — функциональная грамматика

СК — семантическая категория

ФСП — функционально-семантическое поле

КС — категориальная ситуация

СК + ФСП + КС → ФГ

ФСП — языковая репрезентация семантической категории

Заключение

Подводя итог изложенному, следует отметить, что концепция функционально-семантического поля представляет собой одну из ключевых теоретических основ современной функциональной грамматики, позволяющую рассматривать язык как динамическую, многоуровневую систему, в которой грамматические, лексические и лексико-грамматические средства взаимодействуют на основе общности семантической функции. Функционально-семантическое поле выступает языковой репрезентацией семантической категории и реализуется в конкретных категориальных ситуациях, что обеспечивает целостное описание соотношения формы и содержания в языке. Развитие данного подхода в казахском языкознании опирается как на достижения современной лингвистической теории, так и на идеи классиков национальной науки – А. Байтұрсынулы, Қ. Кемеңгерұлы, Қ. Жубанова – чьи исследования заложили методологические предпосылки функционального осмысления грамматических категорий. В совокупности это подтверждает продуктивность функционально-семантического подхода для глубокого и системного анализа языковых явлений.

Цитируемая литература

Айтбаев 2000: Айтбаев Ө. Қазақ тілінің сөз тіркесі жүйесі. Алматы: Ғылым, 2000.

Ахметжанова 1989: Ахметжанова З. К. Функционально-семантические поля русского и казахского языков. Алма-Ата: Наука, 1989.

Байтұрсынов 1992: Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. Алматы: Ана тілі, 1992.

Балақаев 1983: Балақаев М. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис. Алматы: Мектеп, 1983.

Бондарко 1970: Бондарко А. В. Грамматическая категория и контекст. Ленинград: Наука, 1970.

Бондарко 1983: Бондарко А.В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. Ленинград: Наука, 1983.

Гулыга и Шендельс 1969: Гулыга Е.В., Шендельс Е.И. Грамматико-лексическое поля в современном немецком языке. Москва: Наука, 1969.

Есенов 1997: Есенов Қ. Қазақ тілінің синтаксисі. Алматы: Ғылым, 1997.

Есперсен 1958: Есперсен О. Философия грамматики. Москва: Иностранная литература, 1958.

Әбдіғалиева 1996: Әбдіғалиева Т. Қазіргі қазақ тіліндегі болымдылық-болымсыздықтың мағынасы мен қызметі. Алматы: Білім, 1996.

Әмір 1998: Әмір Р. Жай сөйлем синтаксисі. Алматы: Ғылым, 1998.

Әлкебаева 2010: Әлкебаева Д. Қазақ мәтінінің құрылымы. Алматы: Арыс, 2010.

Жақыпов 2006: Жақыпов Ж. Коммуникативтік синтаксис мәселелері. Алматы: Ғылым, 2006.

Жаңабекова 2003: Жаңабекова А. Құрылымдық және функционалды грамматиканың зерттеу бағыты мен зерттеу әдістері. //А.Байтұрсынұлы және қазақ филологиясының мәселелері атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Алматы: Арыс, 2003, с. 141–144.

Жаңабекова 2004: Жаңабекова А. Грамматикалық және семантикалық шақ категорияларының арақатынасы // Академик Р.Сыздықтың 80-жылдық мерейтойына арналған халықаралық конфер. материалдары. Алматы: Арыс, 2004. с. 41–144 .

Жанпейісов 2003: Жанпейісов Е. // Қызметтік грамматиканың бастау ұғымдары. ҚР БЖҒМ мен ҰҒА Хабарлары. – Филология сериясы. 2003. №3, с. 41-50.

Жолшаева 2004: Жолшаева М. Функционалды-семантикалық өріс ұғымы //Академик Р. Сыздықтың 80-жылдық мерейтойына арналған халықаралық конфер.материалдары. Алматы: Арыс, 2004. с. 147-149 .

Жолшаева 2005: Жолшаева М. Қазақ тіліндегі аспектуалды семантиканың берілу жайында // ҚР ҰҒА Хабарлары. Тілтаным. Алматы, 2005, №1, с. 88–92.

Жұбанов 1966: Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер.Алматы: Ғылым, 1966.

Жұбанов 2004: Жұбанов А. Қазақ тіл білімінің өзекті мәселелері. Алматы: Ғылым, 2004.

Жұбанов 2009: Жұбаева О. Ұлттық тіл білімі қалыптаса бастаған кезеңдегі функционалды-грамматика көріністері. //Тілтаным журналы. Алматы, 2009, №2.

Жұбаева 2009: Жұбаева О. Қ. Жұбановтың қазақ тіліндегі шақ категориясын танудағы ұстанымдары// Қазақ тіл білімінің өзекті мәселелері. проф. Қ.Жұбановтың 110 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конф.материалдары. – Алматы: «Кие» лингвоелтану инновациялық орталығы, 2009.

Жүнісбек 1982: Жүнісбек Ә. Қазақ тілінің фонетикасы. Алматы: Ғылым, 1982.

Қайдар 1991: Қайдар А. Т. Қазақ тілінің этномәдени лексикасы. Алматы: Ғылым, 1991.

Қалиев 2005: Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: «Словарь-Сөздік», 2005.

Қапалбеков 2004: Қапалбеков Б. Жұмсалымдық мағыналық өріс – ұғымдық категориялардың ұлт тіліндегі көрінісі // әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы, 2004, №5. с. 52–62.

Қапалбеков 2004: Қапалбеков Б. Грамматикалық және семантикалық категориялардың тілдегі көрінісі// ҚР БЖҒМ ҰҒА Хабарлары . Алматы, 2004, №1, с. 59–63.

Қасым 2009: Қасым Б. Қазіргі қазақ тіліндегі мәтін синтаксисі. Алматы: Арыс, 2009.

Кемеңгерұлы 1928-1929: Кемеңгерұлы Қ. Оқу құралы. I кітап. Ташкент, 1928; II кітап.Алматы, 1929, с. 410–418.

Копыленко 1995: Копыленко М. Основы этнолингвистики. Москва: Наука, 1995.

Қордабаев 1995: Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер. Алматы: Ғылым, 1995.

Кунанбаева 1991: Кунанбаева С. С. Темпоральные отношения в казахском художественном тексте: автореф. дис. д-ра филол. наук. Алма-Ата, 1991.

Құлманов 2004: Құлманов С. Қазақ тіліндегі мүмкіндік модалділігінің функционалды-семантикалық өрісі: филол. ғыл. канд. автореф. Алматы, 2004.

Манкеева 2008: Манкеева Ж. Қазақ тілінің концептуалдық жүйесі. Алматы: Арыс, 2008.

Нуртазина 2003: Б.М. Из опыта функционально-коммуникативного описания семантики таксиса // Функциональная лингвистика: состояние и перспективы. Алматы, 2003. с. 129-137.

Оразов 2001: Оразов М. Қазақ тіліндегі күрделі синтаксистік тұтастық. Алматы: Ғылым, 2001.

Оралбаева 2007: Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тіліндегі сөзжасам. Алматы: Қазақ университеті, 2007.

Рысалды 2007: Рысалды Қ. Сын дәрежесі категориясы: функционалды-коммуникативтік табиғаты (қазақ және неміс тілдері негізінде): филол. ғыл. докт. автореф. Алматы, 2007.

Сағындықова 2010: Сағындықова Б. Қазақ тілінің тарихи синтаксисі. Алматы: Қазақ университеті, 2010.

Сайрамбаев 1996: Сайрамбаев Т. Қазақ тілінің салалас құрмалас сөйлемдері. Алматы: Ғылым, 1996.

Салқынбай 2001: Салқынбай А. Функционалды грамматиканың негізгі түсініктері туралы // әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. Алматы, 2001. – № 42. – Б. 26–29.

Сарыбаев 1990: Сарыбаев Ш. Қазақ тіліндегі сөз тіркестері. Алматы: Ғылым, 1990.

Серғалиев 1994: Серғалиев М. Қазақ тілінің синтаксистік құрылымы. Алматы: Ғылым, 1994.

Сыздық 1997: Сыздық Р. Сөз құдіреті. Алматы: Санат, 1997.

Уәли 2007: Уәли Н. Қазақ тіліндегі дискурс мәселелері. Алматы: Арыс, 2007.

Шалабай 2007: Шалабай Б. Қолданымдық грамматика туралы // Қазақ грамматикасының өзекті мәселелері. Алматы: «Кие» лингвоелтану инновациялық орталығы, 2007.

Хұсайын 2004: Хұсайын К. Қазақ тілінің сөйлем құрылымы. Алматы: Арыс, 2004.

Ысқақов 1991: Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. Алматы: Ана тілі, 1991.

КОГНИТИВНИТЕ МЕТАФОРИ В БЪЛГАРСКИТЕ ПАРЛАМЕНТАРНИ РЕЧИ ОТ КРАЯ НА XIX ВЕК

Жанета Андреева
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“
e-mail: zh.andreeva@shu.bg

COGNITIVE METAPHORS IN BULGARIAN PARLIAMENTARY SPEECHES AT THE END OF THE NINETEENTH CENTURY

Zhaneta Andreeva
Konstantin Preslavsky University of Shumen
e-mail: zh.andreeva@shu.bg

Abstract: This study examines the stylistic and pragmatic dimensions of cognitive metaphors in the parliamentary speeches of prominent Bulgarian politicians from the late nineteenth century. The analysis focuses on speeches delivered by Konstantin Stoilov and Stefan Stambolov within a shared historical and cultural context. Their high level of education significantly informs their metaphorical choices and rhetorical strategies.

In contrast to much contemporary Bulgarian political discourse, which is often marked by bombast and illocutionary and performative deviations, the speeches under study reveal deliberate metaphorical modeling grounded in intellectual discipline and cultural awareness. While contemporary political speech frequently employs cognitively charged metaphors, these tend to function as intuitive rather than strategically constructed devices.

The findings suggest that the density and cultural depth of metaphor in the speeches of Stoilov and Stambolov reflect a high degree of intellectual control and morally legitimized national identification, resulting in coherent and pragmatically effective political discourse.

Key words: cognitive metaphor, political discourse, parliamentary speech, linguistic pragmatics, rhetorical strategy, national identification, Bulgarian political rhetoric

В края на XIX век българската парламентарна реч се утвърждава като ключово комуникативно поле за формиране на национално съзнание и политическа идентичност. В този исторически и културен контекст метафората се превръща не само в стилистично средство, но и в основен когнитивен механизъм за концептуализиране на политическата реалност. Когнитивните метафори в речите на българските държавници от очертания период моделират представите за държава, народ, свобода и историческа съдба, като превеждат абстрактните политически идеи в достъпни и емоционално наситени образи.

Настоящото изследване разглежда когнитивните метафори в българските парламентарни речи от края на XIX век от гледна точка на когнитивната лингвистика. Целта е да се изясни как чрез метафоричното

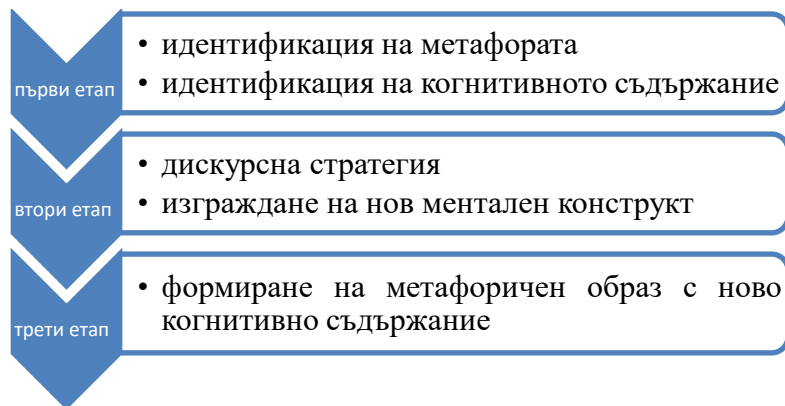
моделиране се изграждат ментални конструи с висока прагматична стойност и как те функционират като инструмент за въздействие върху аудиторията. Анализът поставя акцент върху връзката между интелектуалния профил на оратора, културните кодове на епохата и стратегическата употреба на метафората в политическия дискурс.

Понятието политическа метафора е резултат на релефно очертаната лингвистична тенденция към антропологизъм в съвременното езикознание и най-новия дял в науката за езика – когнитивната лингвистика. Менталните процеси имат една обща фундаментална точка и това е езикът, но не неговата същност, а репрезентативният му капацитет. Когнитивната политическа метафора е продуктивна словесна система, която проектира значения. Научният диапазон на когнитивната лингвистика се определя от вариативността на хипотезите за семантиката и нейната функционална перспектива. База в академичното проучване на метафората е менталният обем. Той се формира в процеса на живота от придобиването на екзистенциален опит. Отключването на метафоричното значение фиксира възможностите за манипулативен дискурс. Обемът от метафорични значения и употребата му в политическата реч са двете огледални повърхности, в които се отразява животът и възможността на човека да го контролира и направлява. Следователно политическата метафора е отражение на интелектуалния капацитет на политика. Стремещът да се анализират по-обхватно, дълбинно и систематично метафорите в речта на съвременните български политици отвежда до въпроса за това дали се променя менталният обем с течение на времето, епохата, специфичните културни кодове. В този смисъл аналогично се стига до ясно очертаните времеви параметри – преди и сега. Този проблем задава безкрайни посоки за анализ.

Предмет на настоящото проучване са някои стилистични и прагматични аспекти на метафорите в речите на изявени български политици от края на XIX век. Обект за анализ са парламентарните речи на Константин Стоилов и Стефан Стамболов, произнесени в един и същ темпорален и културологичен пласт. И двамата политици са с висока образованост, а тя е ключът към подбора на метафорите. Тук е парадоксалното различие със съвременните български политически речи, в които доминират празнословието, илокутивните и перформативните аномалии. Политическите речи днес притежават голям запас от метафори с когнитивно съдържание, но в по-голямата си част те са интуитивна рефлексия на неовладян инстинкт. Ораторските възможности, познаването на емпиризма и успешното прилагане на стилистични фигури правят речта въздействаща и с осъществени комуникативни намерения. Колкото е по-висок интелектът на оратора, толкова по-ниска е спонтанността в подбора на метафори. В речите на К. Стоилов и Ст. Стамболов има засилен интензитет на метафори с дълбинно културологично значение, които се

основават както на висок интелект, така и на морално легитимирана национална идентификация.

Анализът на политическите метафори е конструктивистки акт, защото изгражда логически модел на общественото битие, в което пребивават техните ментални конструкти. Особеностите на това битие могат да се очертаят ясно чрез епистемологичните и семасиологичните аспекти на проучване. Епистемологичното проникване в когнитивната същност на българските политически метафори от края на XIX век се осъществява чрез контекстуален анализ на ексцерпирания материал, вникване в политическия и историческия контекст с цел изясняване на метафоричната стратегия (фиг. 1). Този процес протича в три етапа: първо, идентификация на метафората и нейното когнитивно съдържание; второ, изясняване на употребата му като дискурсна стратегия за изграждане на нов ментален конструкт; трето, формиране на метафоричен образ с ново когнитивно съдържание. Последователността между тези три етапа може да се определи като векторен процес с фиксирано начало и определена посока.

Фиг. 1

Идентификацията на концептуалните елементи трябва да достигне до смисловото ядро, около което се надграждат репрезентативните възможности на метафората, а това определя и прагматичната насоченост. Този модел може да се представи като когнитивна схема [Charteris-Black 2014: 157]. Примерът е от речта на Ст. Стамболов [Мишев 2014], произнесена след Берлинския конгрес, 1878 г.

Фиг. 2

За да се изясни функционалната прагматичност на метафората, когнитивното ядро може да се представи схематично в няколко варианта и да се направят изводи за действието на механизма на когнитивните схеми.

За разлика от епистемологичните аспекти на анализ, стилистичната семасиология предполага фокусирането върху по-емоционален пласт от същността на когнитивната метафора в политическите речи, защото базисно се разполага върху възприемането на допълнителността в смисловия обем на думите. Когнитивният и прагматичният потенциал се градят именно върху имплицираното допълнително смислово съдържание. Примерите за функционирането на стилистичната семасиология в политическата реч са ексцерпирани от посочената по-горе реч на Стамболов.

В края на XIX век, времето след Освобождението, парламентарната трибуна е най-авторитетната за българското общество. Парламентарната реч е рефлексия на специфични обществено-политически явления и нейното проучване е начин да се представи образът на времето чрез културните кодове, с които си служи. Анализът на ораторската стратегия на политика от това време би могъл да бъде обект на отделно научно изследване. При проучването на когнитивните метафори и стила на парламентарната реч емоционално се очертава личността му: високо образован, интелигентен, харизматичен, манипулативен. Това са и определителите за Стефан Стамболов в българската историография и мемоаристика. „Скоро обаче неговата рязка личност се очерта релефно помежду другите. Пламенното слово... бе произвело много силно впечатление. Жарът, който той внасяше в своите речи в обществените събрания, привлече сетне върху него вниманието на всички.“ [Радев 1990: 59]. Стефан Цанев в „Български хроники“ метафорично определя речта му като „плачът на Стамболов“ [Цанев 2010: 25–36, 3]. „Това момче, като говореше, от устата му пламък излизаше – коментира Петко Славейков.“ [Генадиев 1925: 5]. Специфичните

черти на ораторската реч на Стамболов провокират емоционалната съпричастност на аудиторията. Стилистичният анализ на неговата реч показва приоритет на тропи и фигури, употребени като експликация на експресивно маркирана лексика. Ключова метафора във въздействащата реч е *болното съсечено тяло*, което назовава конкретен исторически факт – разпокъсването на България след решенията на Берлинския конгрес. Тази когнитивна метафора проектира в речта разгърнатата система от стилистични средства за постигане на внушение за загуба. Употребата на антропоморфна метафора етимологически се свързва с подсъзнателното поведение да се моделира политическата реалност като образ на познатото. Болката и постигнатото в емпиризма познание за болест и смърт е универсалното човешко познаване на живота. Така употребената метафора успява да обхване аудиторията в експлицитния ментален план. Метафората е посредник между емпиричното познание и сетивното познание, защото тя предизвиква не само асоциативни представи, но и усещания. Речта на Стамболов налага внушения и чрез засилената употреба на предикативни конструкции, реторични въпроси и богат регистър от стилистични средства за въздействие.

Таблица 1. Стилистични средства за въздействие

градация	<i>мило, драго, цяло Отечество; млад, енергичен, пълен с жизненост народ; полета, пътища, усой, кътища; пепел, кости, сълзи; крепко, здраво, жизнено тяло; сакати, недъгави, немошни</i>
инверсия	<i>бъдеще светло, славно; минало светло и славно; свободни да бъдем</i>
анафора	<i>не; ние; где са; где е; мъчно; високо; без да</i>
метонимия/синекдоха	<i>ръцете, краката и другите части; веригите на робството</i>
олицетворение	<i>царски ферман дойде, та съедини; ферман начерта; конференция дойде</i>
сингуларизация	<i>да се довлечем до оная троха</i>
сравнение	<i>просяци – божаци; жертви – мъченици; берлински джелати; градовете...елмазите на нашето Отечество</i>
метафора	<i>болно, съсечено тяло; сакати, недъгави, немошни; пепел, кости и сълзи; национален организъм цял, неосакатен; здраво, жизнено тяло; веригите на робството;</i>

Изнесените в таблицата емпирични данни сочат, че основното когнитивно ядро, около което са разположени тропи и фигури с маркирана семантична съвместимост, е метафората за съсеченото тяло. Тя е разгърната логически и асоциативно чрез синекдохата *ръцете, краката и другите части*. Така е експлицирана идеята за агресивно нарушената цялост на *Отечеството*, имплицираща представата за народ и България. В този смисъл не е случаен и интензитетът на лексемата *целокупно*, която се наслаждава емоционално и като експресивна лексика. Аналогична е и няколкократно употребата на израза *...мъчно. Мъчно и боли*. Интересен експресивен акцент е сравнението на народа с *просяци – божаци*. То имплицира морално-оценъчна перспектива за народа, разположена в историческия дискурс на миналото (робската участ) и настоящето (жертва на агресивната външна политика). Божаци е производно на бог, следователно контекстът на речта посочва народа, оставен на божията воля, акцентирана е принадлежността на бога, народ със заличена иманентност и отнет потенциал. Интересен стилистичен акцент е подборът на олицетворения. Те като че ли логически контаминират позицията на народа и отечеството – *тяло съсечено на пет къса*. Олицетворени са думи, назоваващи легитимно чуждата за националния контекст власт: *ферман, конференция*. Отчетливата реторическа фигура прозопопея (*ферман дойде...съедини...начерта; конференция дойде*) показва отношението на оратора към абсурдното историческо събитие и неговите последствия. Представата за историческия мащаб на случилото се е изградена и чрез топонимичното изброяване, което в имплицитния план на речта градира внушения за онези части от територията на България, граничещи с Турция, Румъния, Македония, Гърция, които са „съсечени“ и остават към тези държави. Топонимичното наслаждане на градове държи експлицитния дискурс в обхвата на конкретиката, внушава достоверност, а сравнението им с „елмази“ търси емоционалното съпреживяване на аудиторията с драмата на отечеството. Целта на оратора е да формира усещане за правилното декодиране на историческата фактология и мнението на аудиторията като коректив на случилото се. В този топонимичен ракурс е и друга известна метафора на Стамболов, упомената в мемоарите на Султана Рачо Петрова: „Македония ще бъде гробницата на България“ [Петрова 1991: 207]. Прозорливият български политик от края на деветнайсти век метафорично щрихира национален проблем, нагнетяващ напрежение и днес.

Умело подобрите въздействащи фигури правят речта на Стамболов успешна. Те са замислени и осъществени като отворена комуникативна система, в която оратор и аудитория синхронизират, те са равностойни комуниканти. Доказателство за това е реакцията на адресата. В спомените на Димитър Маринов е запечатан точно този момент – утихването на залата след произнасянето на речта: „Ораторът спря. Той беше блед. Дядо Антим го повика, прегърна, целуна по челото и каза: – Бъди благословен, мое чедо, от Бога и от всичките ни светии!“ [Маринов 1992] Обект на научното

изследване на политическата реч са не само метафорите. Тяхната когнитивна функция трябва да се разгръща паралелно с обстоятелствата, при които се раждат и достигат до своя адресат. Това прави речта завършена, а комуникативното намерение – осъществено.

Вглеждането в речите на българските политици от миналото налага много изводи в съпоставка. Археологията на когнитивните метафори извежда в съвременен дискурс когнитивната функция на културните кодове, които в миналото много по-често се употребяват като носители на метафорични смисли, отколкото в речите на съвременните политици. Пример за това са речите на д-р Константин Стоилов, събрани и отпечатани самостоятелно в сборник през 1939 г. Редактор и съставител на сборника са синовете на видния политик. В предговора на изданието са упоменати някои специфични особености на речите. Печатани са от стенограмите – официални дневници на Народното събрание. К. Стоилов не е писал речите си, затова не са запазени други, освен от Народното събрание. За да се добие точно впечатление от емоционалния ефект на речите, „за да се почувства поне отчасти живата реч на оратора и чарът на неговото слово“ [Стоилов, Стоилов 1939: VII], в стенограмите са отбелязани препинателни знаци, които в това издание са точно запазени. Още в първата реч, произнесена след встъпването му като народен представител в Учредителното събрание, проличават интелектът и високият културен капацитет на оратора. Възпитаник на „Роберт колеж“ в Цариград, доктор по право и бъдещ министър, К. Стоилов произнася в Учредителното народно събрание (27 февруари 1879 г.) реч по „общонародния въпрос“ [Стоилов, Стоилов 1939: 3–5], т.е. за положението на България след Берлинския конгрес. Това е неговата първа парламентарна реч. Произнася я с вдъхновение, изразява патетичност и доказва на аудиторията своята прозорливост за бъдещето. Първата ключова метафора е назоваването на *Балкана* като *гнездо на посветената част от народа*. Когнитивният обем на тази метафора включва целия семантичен регистър от словното богатство за национална идентификация – географски маркери и съпътстващите ги духовни и ценностни ориентири: *народ, свобода, земя, отечество, България, Балкан, Марица, братя, чест, хляб, народност*. Описанието следва топонимичната обективност, но митопоетичното наименование Балкан побира всички топонимични знаци за разпознаване на националното пространство, като го осмисля ценностно. В стила на Иван-Вазовата патетичност при описанието на отечеството, гледната точка в речта на К. Стоилов стига до идеализация на описаното. Пример за това са атрибутивните синтаксеми *синьо небе, весело слънце, пъстра трева*. Подбраните стилистични средства показват предмета на речта България в един символически по-окупнен план, в който релефно очертани са носителите на духовните ценности: Балкана и народа. Тези два образа побират метонимично значението на България. В сравнение с речта на Стамболов, тук реторичните конструкции, предикативните изрази и анафорите са значително по-малко, което прави речта по-спокойна,

уравновесена, но силно акцентна по отношение на националните ценностни маркери.

В следващия обособен абзац речта на К. Стоилов разгръща в широк обем важен национален факт: робската ситуация в Македония. Безнадеждността е изразена чрез сравнението на Македония с Батак и Перушица, градове, които са символ на масовото поражение. Интересен реторичен похват в този момент от речта е разгърнатото сравнение. Компараторът Македония аналогично е представен чрез цитат от „Божествена комедия“ на Данте, в който силен емоционален изблик е породен от осмислянето на надписа: „Надежда всяка тука оставете“. Логическата връзка между сравняемо и аналог е идеята за участието на поробена Македония.

Последиците за България след Берлинския конгрес са предмет и в други речи на К. Стоилов. Приоритетното градиране на метафоричния обхват показва отново тенденция за разполагането на когнитивното метафорично съдържание в дискурса на историята, митологията, фолклора, културологията. Пример за това са многобройните цитати от художествени произведения, вписани като разгърнати сравнения в релацията образ – съдържание. Това показва високия културен капацитет на политиците след Освобождението. Съпоставката със съвременните политически речи изкарва на показ интелектуалния дефицит в употребените метафори с когнитивно съдържание. Като доказателство на тази теза могат да се посочат примери, ексцерпирани от стенограмите на пленарните заседания в Народното събрание през последната календарна година. Например речите на представителите на политическите партии, произнесени в първото за годината заседание – 11.01.2019 г. Началото е поставено от речта на Цветан Цветанов. Още първата произнесена фраза е доказателство за демагогския характер на речта. „Бих искал да ви поздравя...“, „...би трябвало...“. Употребата на условно наклонение демонстрира резервираност, очертава граница между комуникативното намерение и аудиторията. Цялостният поглед върху речта показва езиково-демагогската ѝ същност. Безкрайна е мултипликацията на думи с корен евро: *Европейски парламент, европейска партия, проевропейска партия, Европейски съюз, евродепутати, Европарламент, Европейска народна партия, европейска икономика, европейска комисия, Еврозона, евровалута...* Това разпилява смисловите акценти и като проблем се превръща в морален казус, защото в реч, произнесена като поздрав от тази висока трибуна, лексемите българи и български граждани са с единична употреба. В съпоставка с речите от преди век, тук е ясно видима липсващата връзка в триадата: оратор – реч – аудитория. Празнословието на речта е факт, който развенчава реторичния съюз между оратора и неговата публика. Метафорично казано – той е синдром на съвременния интуитивен, ниско образован и безперспективен български политик.

Изводите за когнитивната същност на употребените метафори в политическите речи от края на XIX век поставят въпроса за липсващите ментални метафорични обеми днес. Липсата на позитивна нагласа стеснява менталния диапазон на когнитивната метафора. Липсата на благородната езикова демагогия предполага и дефицита на доверие към политическия елит.

Анализът на когнитивните метафори в българските парламентарни речи от края на XIX век показва, че метафоричното моделиране не е второстепенен стилистичен елемент, а структурообразуващ механизъм на политическия дискурс. В речите на Константин Стоилов и Стефан Стамболов метафората функционира като когнитивен инструмент за концептуализиране на националната съдба, държавността и историческата перспектива. Тя организира смисловото пространство на текста, структурира аргументацията и насочва интерпретативните стратегии на аудиторията.

Изследването потвърждава, че интензитетът и културната наситеност на метафоричните конструкции корелират с високия интелектуален и образователен профил на ораторите. Метафорите в разглежданите речи се отличават с концептуална дълбочина, ценностна легитимност и ясно изразена прагматична целенасоченост. Те изграждат устойчиви ментални модели, чрез които политическата реалност се представя като морално осмислена и исторически обоснована.

В съпоставка със съвременния политически дискурс се откроява тенденция към редуциране на когнитивната плътност и културната символика на метафората. Това поставя въпроса за трансформацията на менталните и ценностните обеми в политическата комуникация. Следователно изследването на историческия парламентарен дискурс не само реконструира реторическите практики на епохата, но и предлага критически инструментариум за оценка на съвременните езиково-политически стратегии.

Цитирана литература

Генадиев 1925: Генадиев, Н. Стефан Стамболов, 1925, 5.

Димитрова 1999: Димитрова, С. Езикова демагогия. София: „Наука и изкуство“, 1999.

Димитрова 2009: Димитрова, С. Лингвистична прагматика. София: Велес, 2009.

Маринов 1992: Маринов, Д. Стефан Стамболов и новейшата ни история. София: Български писател, т. 1, 1992.

Петрова 1991: Петрова, С. Р. Моите спомени. София: БАН, 1991, 207.

Попов 2001: Попов, Д. Стилистика. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2001.

Радев 1990: Радев, С. Строители на съвременна България. София: Български писател, 1990, т. 1, с. 59.

Стоилов, Стоилов 1939: Стоилов, Х., Стоилов, Б. Д-р К. Стоиловъ речи. София: „Т. Ф. Чипевъ“, 1939, VII.

Стоилов, Стоилов 1939: Стоилов, Х., Стоилов, Б. Д-р К. Стоиловъ речи. София: „Т. Ф. Чипевъ“, 1939, с. 3–5.

Цанев 2010: Цанев, Ст. Български хроники. Пловдив: „Жанет 45“, 2010, т. 3, с. 25–36.

Мишев 2014: Мишев, М. Стефан Стамболов и речта, изпълнена с тъга. // Българска история, 31.01.2014 <<https://bulgarianhistory.org/rechta-na-stefan-stambolov/>>.

Чартърис-Блек 2014: Carteris-Black, J. Analysing Political Speeches. London: Palgrave Macmillan, 2014, p. 157.

МЕНЕДЖМЕНТ ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ЭКСПЕРИМЕНТА: ПЛАНИРОВАНИЕ И РЕАЛИЗАЦИЯ

Майра Сарыбай

*Казахский университет международных отношений и мировых языков
имени Абылай хана, Алматы, Казахстан
e-mail: mairasar@gmail.com*

MANAGEMENT OF A PSYCHOLINGUISTIC EXPERIMENT: PLANNING AND IMPLEMENTATION

Maira Sarybay

*Abylai khan Kazakh University of International Relations and world Languages,
Almay, Kazakhstan
e-mail: mairasar@gmail.com*

Abstract: This article examines the management of a free associative experiment with a focus on planning and implementation in the context of event management theory. The study is based on a large-scale free associative experiment conducted in Kazakhstan in 2024 and organized as a mass scientific event involving multiple institutional actors and participant groups. The paper analyzes the experimental process as a structured lifecycle comprising strategic initiation, planning, implementation, control, and evaluation, highlighting the role of coordination, communication, and resource management. The findings demonstrate that applying event management principles to psycholinguistic research enhances organizational efficiency, methodological reliability, and the overall quality of experimental outcomes.

Key words: event management, scientific event, psycholinguistic experiment, free associative experiment; experiment planning, stage, coordination

Введение

В общенаучном понимании эксперимент – это «исследование каких-либо явлений путем активного воздействия на них при помощи создания новых условий, соответствующих целям исследования, или же через изменение течения процесса в нужном направлении» [Философский словарь, с. 558]. В психолингвистике эксперимент является не только одним из способов формирования научных знаний, но и считается доминирующим методом.

Наиболее разработанными и популярным в психолингвистике является ассоциативный эксперимент, отличающийся своей универсальностью, простоте проведения и высокой информативностью. Он позволяет выявить глубинные механизмы организации и функционирования языкового сознания, а также изучить особенности индивидуального и коллективного восприятия языка, решать как фундаментальные, так и прикладные задачи, делая его незаменимым в исследовании человеческого языка и мышления. Успешному применению и развитию ассоциативного

эксперимента способствует стратегия управления действиями и мерами на всех этапах эксперимента. Белоус и Блазнова [2005], опираясь на исследования психологов Гласс и Стенли [1976], Дружинина [2000], выделяет несколько общих этапов проведения эксперимента. Он отмечает, что «в рамках наук естественного и технического профиля давно выработаны условия подготовки и проведения эксперимента, которых придерживаются и психолингвисты. Общие этапы проведения эксперимента следующие: 1. Постановка задачи. 2. Выдвижение гипотезы (гипотез), требующей проверки. 3. Выдвижение рабочей гипотезы. 4. Установление параметров исследования. 5. Проведение эксперимента. 6. Обработка полученных данных. 7. Оценка их достоверности, установление ошибки. 8. Обсуждение результатов, формулирование выводов и корректировка первоначальной гипотезы».

Таким образом, заключает Белоус и Блазнова [2005] «процедура эксперимента служит доказательством степени активности экспериментаторов: он организует работу испытуемого, дает ему задание, оценивает результаты, формулирует выводы. Со своей стороны испытуемый также проявляет активность (поэтому термин реципиент не совсем удачен). Активность заключается в том, что реагирование реципиента на предложенное задание обусловлено рядом факторов: отношением к экспериментатору, к предложенному заданию, к набору стимулов а также совершенно субъективными факторами, имеющими личностную окраску» [Белоус, Блазнова 2005: 30].

Все перечисленные процессы и явления представляют собой объекты управления в системе менеджмента и в совокупности формируют жизненный цикл мероприятия. Этот цикл, охватывающий этапы планирования, реализации, контроля и завершения, может быть всесторонне проанализирован с позиций ивент-менеджмента (*event management*).

Ивент менеджмент: основные положения и типология мероприятий

Термин «ивент-менеджмент» восходит к английским словам *event* и *managment* (*менеджмент*), что означает профессиональную деятельность, связанную с планированием, организацией и проведением мероприятий/событий различного масштаба и характера, в том числе научных. В целях эквивалентного отображения английского термина *event* [online Cambridge dictionary], в статье используется термин «мероприятие», определяемый как «организованное действие или совокупность действий, направленных на осуществление определённой цели» [Словарь русского языка 1999]. В казахском языке эквивалентом английского слова «event» является слово «іс-шара» [Қазақ тілінің ұлттық корпусы].

Ивент-менеджмент как самостоятельная область знаний и практики сформировался в условиях рыночной экономики на Западе, когда потребность в профессиональном подходе к организации мероприятий приобрела стратегическое значение. Соответственно теоретические основы

и первые практические рекомендации в области ивент менеджмента были разработаны американскими и европейскими учеными: Д. Гетц [2005], У. Хальцбаур Э. Йеттингер, Б. Кнаузе, Р. Мозер, М. Целлер [2007], Дж. Голдблатт [2010].

Следует отметить, что ивент менеджмент представляет собой частный случай проектной деятельности, а значит, основывается на принципах, методах и инструментах проектного менеджмента. Многие аспекты этой сравнительно молодой науки остаются предметом дискуссий в научной среде, что обусловлено ее междисциплинарным характером и динамическим развитием как сферы профессиональной деятельности.

Отсутствие единого подхода наблюдается в таких вопросах, как:

- определение границ ивент менеджмента как самостоятельной области знаний;
- классификация мероприятий и критерии их успешности;
- оптимальные модели управления ресурсами и рисками в условиях нестабильности;
- степень влияния культурных, социальных и экономических факторов на процессы планирования и реализации событий.

Разнообразие подходов связано с необходимостью адаптации методов и инструментов ивент менеджмента к различным контекстам, включая культурные особенности, технологические новшества и запросы целевых аудиторий. Таким образом, ивент менеджмент продолжает развиваться как гибкая и междисциплинарная область, требующая дальнейших теоретических исследований и практических разработок.

Общепринятого определения термина ивент менеджмента не существует, однако вслед за Ермаковым, Макаренко и Соколовым [Ермаковым, Макаренко, Соколовым 2017: 141] в работе принято за основу следующее определение: «Event-менеджмент – это все действия и меры, которые предусматриваются при планировании, организации, контроле и управлении специальным событием с целью привлечения целевой аудитории к своим товарам и услугам посредством позиционирования компании на рынке в качестве эксперта» [Саидмамедова, Соловьева 2017].

Благодаря интеграции творческих и управленческих компонентов, данный вид деятельности сочетает разработку уникальных концепций мероприятий, управление ресурсами и логистическими процессами, обеспечение высоких стандартов качества предоставляемых услуг.

О динамичности развития ивент менеджмента в Казахстане свидетельствует деловой дискурс, где широко представлена орфографически разнородная профессиональная лексика: «event-manager» [https://almati.gorodrabot.kz/event_manager], «ивент-менеджер», «event продюсер» [Нурғалиева, 2020], «event company», «event-менеджер», «event policy», «ивент координатор» [[Qyzmet/kz](https://qyzmet.kz)], «event coordinator» [https://almaty.hh.kz/vacancies/event_coordinator], «ивент-маркетинг», «ивент-

индустрия» [<https://tribune.kz/vladimir-i-mihail-zemskovy-glavnyj-trend-sobytiynogo-marketinga-bolee-produmannoe-vstraiwanie-iventov-v-obshhee-marketingovoe-videnie-i-strategiyu-brendov/>] и др.

В деловом дискурсе терминология ивент менеджмента отражает процессы языковой глобализации, возрастание значимости управления мероприятиями как важного направления в системе актуальных социокультурных и коммуникативных практик Казахстана, развитие деятельности ивент агентств (Event Almaty, Event media, Royal event, Smart events и др.). Как видим, терминология ивент менеджмента демонстрирует успешное сочетание международных стандартов организации мероприятий с локальными культурными особенностями и фиксирует институционализацию новой профессиональной области.

В литературе, посвящённой ивент менеджменту, приводятся различные подходы к типологии мероприятий, что обусловлено многообразием их целей, форматов, аудитории и масштабов. Такие классификации отражают специфику управления каждым видом мероприятий и позволяют формировать наиболее эффективные стратегии их реализации.

Приведем ниже классификацию Н. А. Андриановой [Андрианов 2017: 201].

К группе деловых мероприятий Н. А. Андрианова относит семинары, деловые завтраки, workshops (тренинги-семинары, мероприятия, направленные на приобретение участниками навыков практической работы), деловые переговоры, конференции, презентации бизнес-форумы, симпозиумы, конгрессы, профессиональные тренинги, собрания руководства/акционеров, видеоконференции, пресс-конференции, выставки, VIP-мероприятия, мастер-классы, круглые столы.

А. В. Шумович [2007] предлагает более подробную типологию, среди которых также выделяется группа деловых мероприятий, куда он включает конференции, форумы, конгрессы, а также группа учебных и образовательных мероприятий – семинары и тренинги. Он указывает, что «этот список можно продолжить, дополнив его политическими, общественными, религиозными и другими» [Шумович 2007: 21].

В исследовании Синцова и Добрянского [2020] научные события рассматриваются как отдельный тип мероприятий: «Event-менеджмент стал в современных условиях предметом изучения и полем применения практических навыков и умений, направленных на разработку, производство и управление запланированных событий, содержательных фестивалей, праздников, развлекательных мероприятий, рекреативных событий, политических, государственных, научных и театральных событий» [Синцова, Добрянский 2020: 118]. Кузьмина [2010] отмечает, что в иностранных источниках event-менеджмент понимается шире, чем в отечественных, а под понятием ивент в современном менеджменте подразумеваются любые собрания людей с определённой целью.

Методика исследования

Мероприятия в современной жизни научного сообщества являются формой организации научной деятельности, направленные на обмен знаниями, обсуждение актуальных вопросов науки, презентацию исследований, установление профессиональных контактов, формированию научных сетей и стимулированию новых исследований. Их разнообразие обусловлено целями, форматом и аудиторией: конференции, симпозиумы, семинары, форумы, лекции и мастер-классы, школы и воркшопы, конкурсы, выставки и ярмарки науки, круглые столы и дискуссионные клубы, коллоквиумы, презентации, защиты проектов и отчетов и мн. другие. В ряд научных мероприятий входят и массовые научные эксперименты, которые в отличие от вышеперечисленных научных мероприятий, имеют свою специфику по целям, характеру деятельности, методологии, участникам.

Рост объемов грантового финансирования предоставляет казахстанским исследователям дополнительные возможности для получения государственной поддержки, направленной на организацию и проведение крупномасштабных массовых научных экспериментов.

В числе таких проектов – Свободный ассоциативный эксперимент (САЭ), реализованный в онлайн-формате как первое массовое научно-исследовательское мероприятие республиканского масштаба в области психолингвистики. Он был инициирован Институтом языкознания имени А. Байтурсынова и профинансировано в рамках проекта программно-целевого финансирования № BR21882227 «Лингвистические средства и разработки модернизации языкового сознания в контексте нового Казахстана».

В эксперименте приняли участие более 1300 человек, включая сотрудников Института языкознания имени А. Байтурсынова и вузов-партнёров (административный персонал, научные сотрудники и профессорско-преподавательский состав), экспертов и респондентов. Эксперимент проводился в очном формате с использованием мобильных устройств в режиме онлайн при полном соблюдении анонимности участников; продолжительность каждого сеанса составляла 20 – 25 минут.

Этапы организации эксперимента

Организация эксперимента осуществлялась по пятиэтапной схеме, каждая из которых обеспечивает целостность и воспроизводимость экспериментального процесса.

1. Стратегия
 - 1.1. Инициатива
 - 1.2. Разработка теоретической базы
2. Планирование
3. Реализация (исполнение/координация)
4. Контроль
5. Анализ результатов и оценка

Как видим, организация эксперимента представляла собой последовательный цикл: от стратегического инициирования и разработки теоретической базы до детального планирования, непосредственной реализации, системного контроля и итогового анализа с оценкой достоверности полученных данных. Такой поэтапный подход обеспечил чёткую координацию действий всех участников, соблюдение методологических стандартов и оперативное внесение корректировок на каждом этапе эксперимента. Важнейшим этапом является сформированность теоретико-методологической и организационной основы эксперимента на стратегическом этапе, которое обеспечивает системный подход к планированию, воспроизводимости процедур, минимизацию методических погрешностей и оптимизацию затрат времени и сил на всех последующих этапах работы.

В данной работе рассматриваются отдельные аспекты планирования и реализации эксперимента в контексте теории инвент менеджмента.

Ниже приводится классификация участников в эксперименте по функциональным категориям. Такое разграничение ролей и ответственности обеспечивает чёткую организацию процесса эксперимента и позволяет эффективно координировать взаимодействие всех задействованных сторон.

Участники в эксперименте были распределены по 6 группам.

Эксперты – лица, обладающие академической подготовкой и практическими навыками в области лингвистики, психолингвистики и информационных технологий, а также высокоразвитыми коммуникативными компетенциями. К категории экспертов также относятся специалисты, разработавшие теоретико-методологическую базу эксперимента и сыгравшие ключевую роль на стратегическом этапе (эксперты-разработчики).

Вузы-партнеры – высшие учебные заведения, которые дали письменное согласие на проведение эксперимента на своих площадках.

Уполномоченные лица – деканы/заведующие кафедрами вузов-партнеров

Координаторы – заместители деканов, менеджеры кафедр и деканатов, менеджеры по составлению расписаний учебных занятий вузов-партнёра

Лекторы/преподаватели – лица, принимающие участие в процессе подготовки и проведения эксперимента на площадке вуза-партнера.

Респонденты – лица, которые входят факультетов.

1. Планирование эксперимента

Планирование касалось различных аспектов устных и письменных коммуникаций с различными категориями участников на бумажных и электронных носителях. Рассмотрим основные процедуры планирования, дифференцированные по категориям участников.

1.1. Эксперты

- Согласовать и утвердить список экспертов с учётом количества вузов-партнёров, а также распределения их ролей в двух форматах участия: в качестве эксперта-модератора и эксперта-помощника. Эксперт-модератор произносит вступительную речь, отвечает на вопросы респондентов. Оба эксперта в одинаковой степени несут ответственность за качество проведения САЭ;

- Составить список экспертов с указанием ФИО, ученой степени и звания, должность, место работы, учебы, контактных сведений (электронная почта и телефон);

- Ознакомить всех экспертов с теоретико-методологической базой эксперимента;

- Довести до сведения инструкции по проведению;

- Создать чат с участием всех экспертов;

- Изготовить визитную карточку и бейджи,

1.2. Вузы-партнёры и их руководители

- Согласовать и утвердить список вузов-партнёров;

- Составить список вузов и их руководителей: на основании сайта университета указывается официальное наименование вуза, адрес, телефон и электронная почта. Здесь же фиксируется полное имя руководителя, должность. По мере достижения договоренностей в таблицу вносить данные об уполномоченных, координаторах, лекторах;

- Согласовать и утвердить проект официального письма на бланке организации, которая проводит САЭ, в котором указывается название и цель проекта, контактное лицо;

- Составить письмо-приложение к официальному письму с краткими сведениями о эксперименте и обеспечить электронную рассылку письма руководителям и уполномоченным лицам для дальнейшего ознакомления профессорско-преподавательского состава, в том числе лекторам;

- Получить официальное подтверждение об участии вуза в САЭ с указанием ответственного/уполномоченного лица вуза за проведение (декан факультета/заведующий кафедрой). Получение данной информации входит

в функцию заведующего канцелярией. Письмо со штампом входящего номера, даты получения и ФИО уполномоченного лица является основанием для проведения эксперимента в случае возникновения непредвиденных действий со стороны административных подразделений или профессорско-преподавательского состава.

1.3. Уполномоченные лица

Оговорить сроки проведения эксперимента с уполномоченными лицами. Желательно выбирать сроки после стабильного и окончательного утверждения расписания занятий в университетах.

- Выбрать для эксперимента поточные лекции, которые ведут преподаватели специализированных кафедр факультета, а также общеуниверситетских кафедр;

- Уточнить состав групп и численность студентов на лекции, запланированной в рамках эксперимента, поскольку для заполнения одной анкеты требуется не менее 100 респондентов.

- Запланировать эксперимент на утренние часы;

- На основании учебного расписания составить график проведения эксперимента: наименование учебной дисциплины время и место(корпус и аудитория), данные о контингенте студентов по курсам и группам, ФИО лектора и его контактные данные (электронная почта и телефон).

1.4. Лекторы

- Провести онлайн/оффлайн встречи;

- Уточнить информированность о предстоящем анкетировании;

- Ознакомить лекторов с краткими сведениями о эксперименте;

- Уточнить данные, полученные от уполномоченных лиц: время, место, курс, номера групп, контингент студентов в аудитории.

1.5. Респонденты

- Согласовать и утвердить текст обращения и инструкции по заполнению анкеты (вступительная речь эксперта-модератора) респондентам во время проведения эксперимента;

- Соблюдать культуру академического общения с респондентами. От личности экспертов зависит заинтересованность респондентов и их ответы, а значит чистота полученных результатов;

- Учитывать возрастные особенности и академический опыт первокурсника и студента выпускного курса при составлении вступительного слова и ответов на вопросы.

2. Реализация эксперимента

2.1. Условия

- Обеспечить конфиденциальность ответов. Для этого организовать размещение респондентов таким образом, чтобы между ними было выдержано комфортное расстояние;

- Контролировать соблюдение тишины в аудитории;

- Не препятствовать присутствию лектора в аудитории;

- Обеспечить участие опоздавших: такие участники размещаются в первом ряду;

- Оперативно решать вопросы с любыми возникшими ситуациями;
- Убедиться, что количество респондентов в аудитории соответствует данным уполномоченных лиц и лекторов. Для этого старосты групп информируют о количестве присутствующих эксперту-помощнику, который фиксирует данные студентов по группам.

2.2. Вступительное слово эксперта-модератора: структура и содержание

Вступительное слово выполняет роль стартового ориентирования: оно формирует у участников единое понимание целей и задач эксперимента, задаёт тон всему мероприятию и снижает неуверенность в технических аспектах (QR-код, переход между блоками анкеты). Чёткое изложение методологии и регламента позволяет минимизировать ошибки при заполнении, повысить качество и сопоставимость собранных данных. Наконец, акцент на научной и практической ценности исследования мотивирует респондентов дать более осознанные ответы, что напрямую влияет на достоверность и полезность итоговых результатов. Вступительное слово должно быть адаптировано к возрастным и профессиональным характеристикам респондентов.

2.3. Ответы на вопросы респондентов

Убедиться, что задание понято всеми правильно.

2.4. Распределение QR-кодов для доступа к анкете

- Раздать QR; распечатанный на ¼ листа формата A4;
- Зафиксировать время работы после раздачи;
- Контролировать заполнение, в случае необходимости подходить к респондентам;

- Напоминать о номере анкеты;
- Использовать фразы, мотивирующие важность заполнения анкеты: «Потратьте всего несколько минут – и вы внесёте реальный вклад», «Ваши ответы будут ценным ресурсом для научной работы», «Ваши данные анонимны, но польза большая», «Каждое Ваше слово приближает нас к достоверным выводам», «Каждый ответ имеет значение — пожалуйста, уделите время и заполните анкету полностью»;

- После заполнения анкеты, ответить на вопросы, в том числе о возможности ознакомления результатов эксперимента. На вопросы отвечать лаконично;

- Учитывая, что время заполнения респондентами разное, для обеспечения комфортной рабочей атмосферы и минимизации шумового фона в ходе сбора анкетных данных раздать подготовленные заблаговременно короткие научно-популярные тексты из области психолингвистики. Данный материал позволяет создать условия для сосредоточенной работы остальных респондентов, сохраняет общий

профессиональный тон проведения мероприятия, стимулирует познавательный интерес респондентов к вопросам психолингвистики, Отобранные тексты должны быть информативными, доступными и привлекательными, что повышает удовлетворённость респондентов от выполненной работы.

Реализации проявляется в непосредственном воплощении запланированных мероприятий: соблюдение регламентов предъявления стимулов, координация действий экспертов и координаторов, обеспечение технической и коммуникационной поддержки, а также мониторинг хода процесса в реальном времени. Эффективная реализация гарантирует точность сбора данных, оперативное устранение организационных сбоев и поддержание единого стандарта взаимодействия со всеми категориями участников, что критично для достоверности и валидности полученных результатов.

2.5 Завершающий этап

- Обсудить с респондентами стимульные слова, которые вызвали трудности с ассоциацией после анкетирования, зафиксировать их;
- Выразить благодарность респондентам;
- Желающим получить больше информации об эксперименте или психолингвистике раздать свои визитные карточки;
- Эксперт –помощник делает несколько фотографий в аудитории для фотоотчета.

Заключение

Ивент менеджмент в Казахстане представляет собой динамично развивающееся направление, охватывающее деятельность по планированию, организации и сопровождению деловых, культурных, образовательных и промоционных мероприятий. В условиях роста цифровизации, усиления конкурентной среды и глобализации коммуникационных практик ивент-менеджмент приобретает стратегическое значение и в научной сфере.

Системный и целенаправленный подход к организации эксперимента с позиций ивент менеджмента проявился в следующих аспектах: систематизация процесса, стратегическая координация, оптимизация ресурсов и времени, управление рисками и качеством, коммуникация и взаимодействие всех участников, документационная обеспеченность.

Психолингвистический эксперимент представляет собой комплексный многоэтапный процесс, в котором планирование, реализация и их регламентация выступают неотъемлемыми компонентами и во многом зависят от результативности теоретико-методологической базы экспертов-разработчиков на стратегическом этапе.

Опыт эксперимента демонстрирует, что массовые психолингвистические эксперименты могут выступать не только

исследовательским, но и маркетинговым инструментом, способствуя формированию позитивного имиджа научной организации, продвижения инициатив, построения научных связей, информирования об услугах и продуктах деятельности института, налаживанию профессиональных контактов и популяризации науки среди молодёжи.

Цитируемая литература

Андрианова 2017: Андрианова Н. А. Феномен ивент в социальном и научном контексте. // Вестник Северо-Кавказского федерального университета, № 2 (59), 2017, с. 201–209.

Белоус, Блазнова 2005: Белоус К. И., Блазнова Н. А. Введение в экспериментальную лингвистику. Москва: Флинта, 2005.

Гласс, Стэнли 1976: Гласс Дж., Стэнли Дж. Статистические методы в педагогике и психологии. Москва: Прогресс, 1976.

Дружинин 2000: Дружинин В. Н. Экспериментальная психология/Серия «Учебник нового века» СПб: Питер, 2000.

Ермаков и др. 2017: Ермаков С. Г., Макаренко Ю. А., Соколов Н. Е. Event-менеджмент: обзор и систематизация подходов к организации мероприятий — Управленческое консультирование, 2017, № 9, с. 140–148.

Кузьмина 2010: Кузьмина А.Д. Event-менеджмент в системе маркетинговых коммуникаций — Известия Санкт-Петербургского университета экономики и финансов. 5(65), 2010. с.116–119.

Саидмамедова, Соловьева 2017: И. А. Саидмамедова И. А., С. С., Соловьева И. А. Событийный менеджмент в социально-культурной сфере. – В: Материалы VIII Международной студенческой электронной научной конференции «Студенческий научный форум» <www.scienceforum.ru/2017/2414/28063> (дата обращения: 06.07.2017).

Синцов, Добрянский: 2020: Синцов М, Добрянский Р. Event-менеджмент: сущность и особенности организации. – Проблемы и вызовы экономики региона в условиях глобализации. Vol. 1, 2020, с. 118–122.

СРЯ 1999: Словарь русского языка: в 4-х т. / РАН, Ин-т лингвистич. исследований; под ред. А. П. Евгеньевой. – 4-е изд., стер. Москва: Полиграфресурсы, 1999.

Томас 2008: Thomas O. Reference model-based event management. – In: International Journal of Event Management Research. Vol. 4. N 1. 2008, p. 8–16.

ФС 1987: Философский словарь/под ред. И. Т. Фролова. Москва: Политиздат, 1987.

Хальцбаур, и др. 2007: Хальцбаур, У., Йеттингер, Э., Кнаузе, Б., Мозер, Р., Целлер, М. Event-менеджмент. Пер. с нем. Т. Фомина. Москва: Эксмо, 2007, 384 с.

Шумович 2007: Шумович А.В. Великолепные мероприятия. Технологии и практика: event management. Москва: Манн, Иванов и Фербер, 2007.

ОСНОВНИТЕ ЕЛЕМЕНТИ НА ПРОФЕСИОНАЛНИЯ ИМИДЖ НА ЖЕНАТА ЛИДЕР В ЗДРАВЕОПАЗВАНЕТО

Албена Добрева
Медицински университет – Варна
e-mail: albena.dobрева@mu-varna.bg

KEY ELEMENTS OF THE PROFESSIONAL IMAGE OF FEMALE LEADERS IN HEALTHCARE

Albena Dobrevа
Medical University of Varna
e-mail: albena.dobрева@mu-varna.bg

Abstract: The study focuses on the creation of the image of female leaders in healthcare. The subject of the report is the core elements of the professional image of women leaders in the healthcare sector. The object of study corresponds to a scenario of best practices for medical professionals in management positions within professional dialogues, such as doctor-patient, leader-staff, and leader-partner interactions. The objective is to propose strategies for improving communication in the healthcare field, focusing on voice, pitch, volume, pace, and pause.

Key words: image, professional dialogue, healthcare, female leader.

La noblesse oblige¹
Положението задължава

Професионалният имидж в сферата на здравеопазването (лекари, медицински сестри, администратори и др.) има специфични изисквания, тъй като медицинските специалисти трябва да внушават доверие, компетентност, чистота и съпричастност.

Професионалният имидж може да бъде разглеждан като аспект на представяне на изключителните личностни човешки и професионални качества, които деловата жена сама формира и поддържа с взаимодействиите с нея хора.

Колкото по-многогранно и позитивно е това представяне, толкова по-висок и по-основателен е персоналният и професионалният авторитет на жената лидер в здравеопазването, и толкова по-лесно е да постига желаните резултати в процеса на конструктивното делово взаимодействие с разнообразни субекти в сферата на медицинските услуги.

Професионалният имидж на жената лидер в здравеопазването е сложна мозайка от експертиза, емоционална интелигентност и стратегическо присъствие. В сектор, който е традиционно доминиран от

¹ Оноре дьо Балзак

жени като работна сила, но често ръководен от мъже на най-високо ниво, изграждането на автентичен и респектиращ образ е от ключово значение.

Имиджът на дамата медицински специалист трябва да „работи“ в условията на здравната делова общност. Тази среда обективно изисква от всички свои участници стриктно спазване на нормите, правилата и принципите на деловия етикет, тъй като се характеризира с прагматичен консерватизъм и уважение към традициите. Следователно непознаването или съзнателното неспазване на правилата на бизнес етикета може да нанесе непоправима вреда на имиджа на деловата жена в здравеопазването.

Елегантността е ключовото определение за имиджа на деловата жена в здравеопазването.

Въпреки това, анализирането на този определящ критерий за деловия имидж на бизнес дамата е доста сложна задача. Една от най-изисканите жени на Франция, баронеса Надин дьо Ротшилд [Ротшилд 2003: 16–20], акцентира върху това, че да се говори за женска елегантност е доста трудно. Мъжката елегантност е непоклатима като скала, докато жените следват модата, която се променя всяка година. Класическият театър се подчинява на правилото за трите единства: време, място, действие. Елегантността се подчинява на възрастта, времето, на деня и обстоятелствата. Стойката (осанката) на жената лидер трябва да се отличава с умението ѝ да държи фигурата си във всякакви обстоятелства така, че нейните достойнства да се набиват на очи, а недостатъците да бъдат скрити [Наумова 2004: 98–99]. Правилната, елегантна стойка на дамата лидер в здравеопазването предполага рамене – разтворени, но същевременно леко отпуснати, както и прав, но не „дървен“ гръб. Коремът трябва да бъде леко прибран, както се казва, „стегнат“. Трябва да се стои на напълно изправени в коленете крака, но без те да са напрегнати. Ръцете не трябва да висят като камшици покрай тялото, по-добре е да бъдат естествено леко сгънати в лактите. Брадичката трябва да бъде държана съвсем леко повдигната, но в никакъв случай не вирната нагоре [Збронская 2005: 212–214]. Накратко казано, жената лидер трябва да държи тялото си така, че нейната стойка да демонстрира женствена статика, както и достойнство, и увереност на бизнес дамата в себе си, но в същото време да не бъде описвана с думите на поговорката: „Сякаш е глътнала бастун“ (т.е. да не бъде прекалено скована).

Специалността на лекаря принадлежи към категорията публични професии, които преди всичко са свързани с авторитета сред населението, и чийто професионален успех се определя от привлекателния имидж. Според Блез Паскал² има два начина за въздействие върху хората: „начинът да убеждаваш“ и „начинът да се харесаш“, като отбелязва, че най-ефективният е вторият. Ефектът от личното очарование и влиянието, което лекарят оказва върху хората, са важни инструменти за неговата професионална дейност.

² Блез Паскал *De l'Art de persuader*, 1658 г.

Независимо дали е заемала медицинска или административна роля, жената лидер в здравеопазването трябва да излъчва задълбочено разбиране на сектора – демонстрирането на познания за новите технологии (AI в медицината, телемедицината) и промените в здравните политики. Имиджът се гради върху способността да се анализират данни, за да се подобрят грижите за пациентите и ефективността на институцията.

Емоционалната интелигентност и емпатията са „суперсилата“ на жените лидери. В здравеопазването емпатията не е слабост, а стратегически актив. Лидерът изгражда имидж на човек, който цени не само здравето на пациентите, но и благополучието на своя персонал (борба с бърнаута). Активното слушане е способността да чуваш нуждите на лекари, медицински сестри и администрация, като по този начин се създава образ на достъпен и справедлив ръководител.

Пациентът може да се довери на онзи специалист в общуването, с когото се чувства комфортно и предвидимо, и в чийто професионален и човешки авторитет е уверен.

Начинът, по който една жена лидер говори и присъства в залата, определя как ще бъде възприета нейната визия. Избягването на прекомерното извиняване или колебливия език, директната, но уважителна комуникация вдъхва доверие. Професионалният имидж се калява най-силно в моменти на криза. Запазването на спокойствие и фокус е критично за авторитета.

Професионалният имидж на лекаря е образ, който напълно съответства на спецификата на професията – това е впечатлението за специалисти, което се създава у неговите пациенти, колеги, ръководители и подчинени.

Общият образ на лекаря се състои от личностен и професионален имидж, които имат размити граници и ясни изисквания, чието неспазване води до недоразумения и пренебрежително отношение към специалиста.

Формирането на професионалния имидж е умение да се създаде положителен образ, който да подчертае най-добрите качества на специалиста както личностни, така и делови.

За съжаление, днес негативното отношение към лекарите от страна на обществото в повечето случаи се дължи на професионалния имидж, който включва не само нивото на професионална подготовка, но и външния вид на специалиста, неговия маниер на етикетно поведение, общуването с пациентите и колегите, наличието на емпатия, тактичност, вежливост и умението да се спазва конфиденциалност.

Професионалният имидж е полиметрично явление с разнообразни функции, чието главно предназначение е постигането на личностното привличане [Панасюк 2003: 121–122]. Лекарят от първичното звено е един от първите, които контактуват с пациентите и със семейството им, и от неговата междуличностна адаптация и професионален образ зависи

отношението на обществото към медицината като цяло и качеството на предоставяната медицинска помощ.

В рамките на професионалната си дейност, ефективността на действията на лекаря до голяма степен се определя от комуникативния имидж – умението да общува. Преди всичко, това е необходимо за хармонизиране на интересите на пациентите, техните роднини, лечебното заведение и на самия лекар. Специалистът, който е призван да оказва помощ на други хора, в рамките на своята професионална дейност, трябва да умее да адаптира своето поведение с цел установяване на оптимални отношения с участниците в комуникацията.

За да се демонстрира уважение, е необходимо да се общува с пациента като с личност, а не само като с носител на определена патология. Тактичността, гъвкавостта и емпатията са необходими тактики на лекаря винаги, когато трябва да положи усилие, когато изслушва личната история на пациента, претенциите на роднините, забележките на колегите и ръководството. Повечето респонденти отъждествяват самореализацията и кариерата по следния начин: една трета – кариерата и житейския успех, а малък процент – кариерата и професионалната успеваемост. По този начин е установена връзка между изграждането на имидж (имиджиране) и самореализация, като е определена спецификата на тази връзка в оценките на респондентите. Те демонстрират висока значимост на кариерната мотивация в структурата на житейските си цели. Висока оценка за значимост за успеха в професионалната дейност получават личностно-субективният и духовно-нравственият фактор. Респондентите смятат, че резултатността на професионалната дейност до голяма степен зависи от нивото на развитие на духовния, нравствения и акмеологическия потенциал, като свързват неговото повишаване с развиващия се имидж.

Като важни условия за създаването на привлекателен професионален имидж се открояват духовността, нравствеността, а за негова основа се считат деловите и лидерските качества, умението за разрешаване на конфликти, установяването на партньорски отношения, комуникативните способности, убедителността, адаптивността, оптимизмът и доброжелателността.

Особеностите на професионалния имидж на ръководителя в здравеопазването са в това да умее да хармонизира интересите на организацията и служителите, да бъде принципен в реализирането на корпоративната политика и внимателен към нуждите и потребностите на хората, да бъде безупречен, порядъчен, надежден, честен, благороден, дисциплиниран и т.н.

Най-важните показатели за професионалния имидж са следните:

- социалните ценности, поддържани от организацията;
- наличието и нивото на развитие на болничния стил;

- удовлетвореността на партньорите и потребителите от контактите с персонала на болницата (организацията);
- удовлетвореността на персонала от своя труд;
- удовлетвореността на служителите от взаимоотношенията помежду им;
- ниско ниво на конфликтност и управляемост на конфликтите;
- оптимално съчетаване на формалната и неформалната структура на болничното заведение;
- наличието на авторитет у специалиста извън и вътре в организацията.

Имиджът на организацията е съвкупност от редица променливи, при които формата доминира над съдържанието. Той е вариант на самопредставянето, който акцентира вниманието върху предимствата на структурата, повишавайки нейния авторитет сред потенциалните потребители, а също така е ключ към успеха във формирането на правилна концепция за развитие на връзките с обществеността.

Колкото и непредсказуема да е реакцията на обществеността в периода на формиране на облика на структурата, цялата система за създаване на имидж задължително трябва да се подчинява на стройна логическа концепция. В съзнанието на обикновения човек имиджът съществува като взаимосвързан, последователен поток от информация, който програмира образна и емоционална реакция.

Работата по създаване на имидж на членовете на организацията се извършва целенасочено с различни средства по всеки от каналите на възприятие: визуален, вербален, събитийен и контекстуален. Визуалното измерение формира външния образ (в съответствие с нормите на деловото и официалното облекло, маниерите на поведение). Вербалното измерение е културата на общуване (реч, публични изказвания, интервюта, статии, делова кореспонденция, умение за водене на разговор по телефона).

Гласът на жената лидер в здравеопазването е мощен инструмент за управление. В медицината, където залозите са високи, а напрежението е постоянно, специфичните характеристики на речта могат да вдъхнат доверие или напротив, да предизвикат хаос.

Височина на гласа (Pitch) – изследванията показват, че по-ниският регистър на гласа се свързва с по-висока степен на авторитет, компетентност и спокойствие. Нормата кореспондира със схващането, че жените лидери често се стремят към „гърден глас“ (резониращ в гърдния кош, а не в гърлото). Това излъчва стабилност. Трябва да се избягва твърде високият, писклив тон, който подсъзнателно се възприема като признак на нервност или несигурност. Темпът на говорене (Tempo) в здравеопазването е индикатор за контрол над ситуацията. Нормата кореспондира с умерено към бавно темпо. Бързото говорене може да се приеме като признак на паника или липса на уважение към времето на събеседника (ако се „препуска“ през

думите). Добра стратегия е намаляването на скоростта при важни съобщения, защото това придава тежест на думите. В критичните моменти лидерът говори бавно и отчетливо, за да „заземи“ екипа.

Силата не означава викане. Тя е въпрос на проекция. Нормата се свързва с достатъчно силен глас, за да се запълни помещението, без да е агресивен гласът. Лидерът трябва да бъде чут без усилие от околните. Необходимо е избягването на прекалено тихия глас („мишка в ъгъла“), който подкопава лидерската позиция, или прекалено високия децибел, който в болнична среда се счита за проява на слаб самоконтрол.

Интонацията и мелодиката са емоционалният слой на речта на жената лидер в здравеопазването. Неутрална интонация се препоръчва за делови срещи и медицински рапорти. Тя насочва вниманието към фактите, а не към емоциите на говорещия.

Възходящата интонация (Upspeak) е често срещана грешка, при която изречението завършва с повишаване на тона, сякаш се задава въпрос. За жената лидер в медицинската сфера това е пагубно, защото превръща твърденията в молби за одобрение. Низходящата интонация – завършването на изреченията с леко понижаване на тона звучи решително и финализиращо.

Паузите са тихият авторитет. Паузата е най-подценяваният елемент на лидерското говорене. Функцията на паузата, преди важна мисъл, създава очакване. Паузата след нея дава време на екипа да я асимилира. Нормата е, когато лидерът не се страхува от тишината. Тя показва, че се контролира времето в залата, а не обратното.

Сценарии за добри практики:

Сценарий 1: Управление на криза (Спешно отделение или логистичен проблем)

В този момент екипът е под стрес. Вие трябва да бъдете „котвата“.

Глас: Силна проекция (от диафрагмата), но без писъци. Гласът трябва да пререже шума в стаята.

Темп: Забавен. Колкото по-голям е хаосът, толкова по-бавно трябва да говори лидерът, за да не се допускат грешки при изпълнение на заповедите.

Интонация: Кратки, отчетливи изречения с ниско падане в края.

Пример: „Колеги, внимание. (Пауза). Преминаваме към протокол за масов прием. Д-р Иванова, вие поемате триажа. Мартин, осигури две допълнителни легла в зала А. (Пауза). Започваме.“

Сценарий 2: Защита на бюджет или проект пред Борда на директорите

Тук целта е да се излъчва стратегическо мислене и непоклатима увереност.

Глас: Среден регистър, спокоен и резониращ.

Темп: Умерен, с по-дълги паузи след ключови цифри, за да се даде време те да „натежат“.

Интонация: Убедителна, но неутрална. Избягват се емоционални пикове.

Пример: „Инвестицията в нова роботизирана система ще намали болничния престой с 15% (Пауза). Това означава възвръщаемост на ресурса в рамките на 18 месеца. (Директен зрителен контакт). Предлагам да разгледаме графика на внедряване.“

Сценарий 3: Коригираща обратна връзка (Разговор с колега при грешка)

Целта е да се запази авторитета, без да се демотивира човекът.

Глас: Мек, по-тих (за да се създаде усещане за поверителност и безопасност).

Темп: Равномерен.

Интонация: Използва се „сандвич“ техниката – започва се с неутрален факт, казва се критичната част с падаща интонация (без въпросителна нотка) и се завършва с конструктивен план.

Пример: „Мария, забелязах разминаване в рапорта от снощи. (Пауза). Точността на данните е критична за безопасността на пациентите. Държа това да не се повтаря. Как можем да оптимизираме процеса, за да не се допускат такива пропуски?“

При делови разговор с партньори (доставчици на оборудване, застрахователни компании или инвеститори), жената лидер в здравеопазването трябва да балансира между две роли: да бъде експерт по здравеопазване и стратегически бизнес мениджър.

Установяване на рамката (Начало на срещата)

Вместо да се започне разговорът с „извинявайте за закъснението“ или с твърде много светски разговори, добре е да се зададе тонът на професионализма.

Какво да се каже: „Благодаря ви, че сте тук. Целта на днешната ни среща е да обсъдим условията за обновяване на образната диагностика в нашата клиника. Имам 30 минути и предлагам да се фокусираме върху три основни точки: срокове, техническа поддръжка и финансови параметри.“

Глас и темп: Нисък регистър, уверено темпо. Използва се директен зрителен контакт.

Преговори за цени или условия (Справяне с натиск)

Ако партньорът предложи условия, които не са приемливи, не се реагира емоционално.

Какво да се каже: (След дълга пауза от 3 – 4 секунди) „Разбирам предложението Ви. (Пауза). Въпреки това тези параметри не съответстват на нашия дългосрочен бюджет за устойчивост. Какви са възможностите за гъвкавост при графика на плащане, ако увеличим обема на поръчката?“

Глас и интонация: Равна, низходяща интонация в края на изречението. Никакви въпросителни нотки в твърденията.

Аргументация чрез „пациентски фокус“

Това е уникалното предимство на лидера в медицината. Когато се преговаря, необходимо е да се обвърже бизнесът с резултатите за пациентите.

Какво да се каже: *„За мен като мениджър не е важна само цената на консумативите, а времето за възстановяване на пациента. Вашето решение съкращава този период с 20%. Това е добавената стойност, която търсим. Нека обсъдим как ще гарантирате непрекъсваемост на доставките“.*

Глас и интонация: Топъл, но авторитетен глас. Емпатия към пациента, съчетана със строг бизнес аргумент.

Резултат: Паузата създава психологическо напрежение у другата страна и показва, че не се страхувате от тишината.

Приключване и „Call to Action“

Лидерът винаги завършва с яснота за следващите стъпки.

Какво да се каже: *„Оценявам конструктивния диалог. Моят асистент ще Ви изпрати протокол от срещата до края на деня. Очаквам финалния проект на договора в понеделник сутрин. Приятен ден!“*

Глас: Финализиращ, малко по-силен в последното изречение.

Златни правила за деловия разговор:

- Проекция на гласа: Говори се към отсрещната страна на масата, не към документите, а пред аудиторията.

- Стойка: Изправеният гръб и отворените жестове на ръцете върху масата сигнализират за честност и власт.

- Елиминиране на „омекотителите“: Избягват се думи като „може би“, „просто“, „до известна степен“.

В заключение можем да обобщим, че професионалният имидж на жената лидер в здравеопазването не се изчерпва с титлата или облеклото. Той се изгражда в тишината на паузата, в ниския регистър на решителността и в способността да се превърне емпатията в стратегия. Истинският авторитет тук не изисква висок тон, а високи стандарти. Когато се говори със спокойствието на експерт и се действа с решителността на лидер, специалистът не просто управлява институция – той вдъхновява с доверие. А в здравеопазването доверието е най-ценният капитал. Гласът внася ред в хаоса, а присъствието гарантира сигурност.

Цитирана литература

Збронская 2005: Збронская, М. А. Внутренняя структура имиджа. Москва: Синтон, 2005.

Наумова 2004: Наумова, С. А. Имиджология: учеб. пособие. Томск, 2004.

Панасюк 2008: Панасюк, А. Ю. Формирование имиджа. Стратегия, психотехнологии, психотехники. Москва: Омега-Л, 2008.

Ротшилд 2003: Ротшилд, Н. Искусство нравиться и добиваться успеха. Москва: Текст, 2003.

„АЛФА И ОМЕГА“

Иво Братанов
СОУ „Христо Ботев“ – Русе
e-mail: ibratanov@abv.bg

„ALPHA AND OMEGA“

Ivo Bratanov
Secondary School „Hristo Botev“ – Ruse
e-mail: ibratanov@abv.bg

Abstract: The article clarifies the origin of the phraseological unit "Alpha and omega". Examples of use of the phraseological unit *first and last letter* in Talmude, in the New Testament „Book of Revelation“ and in different languages are given. The ways in which the phraseological unit is translated in the Bulgarian translations of the New Testament are also examined. Specific translation solutions are also indicated in other languages.

Key words: phraseology, „Alpha and omega“, New Testament, Bulgarian language, Slavic language

Трикратно в гръцкия текст на Откровението на св. евангелист Йоан Богослов се среща един символ за означаване на *начало и край*. Този символ е изразен чрез фразеологизирана употреба на съществителните имена *алфа* и *омега*. Произходът му вече е бил посочен в две кратки вестникарски статии [вж. Пиперов 1963 и Братанов 1997] и в един речник [Вътов 2002: 27]. В настоящата статия ще приведа още сведения за произхода на този фразеологизъм и за влиянието на израза върху обогатяването на фразеологичното богатство на някои от съвременните европейски езици.

Произходът на този начин на изразяване е свързан със Стария Завет (за смисъла срв. Ис 44: 6; 48: 12; Кол. 1: 15 – 18; Откр. 2: 8).

В Талмуда се среща означаване на **начало и край** чрез първата и последната буква на еврейската азбука – *алеф* и *тау*, вж. евр. ל תו א ו (мин *алеф* *веад* *тау* = *от алеф* и *до тау*). Този способ на употреба на първата и последната буква от азбуката е калкиран в Откровението на св. евангелист Йоан Богослов, като са използвани първата и последната буква на гръцката азбука, понеже оригиналът на книгата Откровение е написан на гръцки език. Особеност на фразеологизма е обстоятелството, че първата буква (алфа) се изразява чрез дума, а последната буква (омега) – чрез звуковия си белег.

Причина за това е фактът, че името *омега* е от византийската епоха. Ето случаите на употреба в Откровението¹:

1. Ἐγώ εἰμι τὸ ἄλφα καὶ τὸ ὦ, λέγει κύριος ὁ θεός (Откр. 1: 8; лат. Ego sum Alpha et Omega, dicit Dominus Deus; бълг. *Аз съм Алфа и Омега, начало и край, – казва Господ*);

2. ἐγώ [εἰμι] τὸ ἄλφα καὶ τὸ ὦ, ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος (Откр. 21: 6; лат. Ego sum Alpha et Omega, principium et finis; бълг. *Аз съм Алфа и Омега, началото и края*);

3. ἐγὼ τὸ ἄλφα καὶ τὸ ὦ, ὁ πρῶτος καὶ ὁ ἔσχατος, ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος (Откр. 22: 13; лат. Ego Alpha et Omega, primus et novissimus, principium et finis; бълг. *Аз съм Алфа и Омега, начало и край, Първият и Последният*).

В първите два случая изразът се употребява от Господа, а в третия говори св. Йоан Богослов, но от името на Господ Иисус Христос.

Изразите *алфа и омега* и *от алфа до омега* се срещат в различни европейски езици – латински, черковнославянски, новогръцки, руски, украински, чешки, словашки, полски, немски, английски, норвежки, латишки, френски, италиански и т.н. Фразеологизмът *алфа и омега* се среща и в нашия език, където е проникнал по книжовен път – чрез преводите на Новия Завет.

По модела *първа буква + последна буква* и *от първата буква до последната буква* в различни езици възникват фразеологизми, съставени съответно от *първата и последната буква* на дадената азбука. Ето няколко примера за смислово съответствие на словосъчетанието *от алфа до омега*: 1. в немски – *von A bis Z*; 2. в английски – *from A to Z*; 3. в норвежки – *fra a til å*; 4. във френски – *depuis a jusqu'à z*; 5. в италиански – *dall' a alla zeta*; 6. в турски – *A'dan Z'ye kadar*. А ето и два примера за съответствие на фразеологизма *алфа и омега*: 1. в норвежки – *a og å*; 2. във фински – *a ja o*.

Във всички посочени по-горе случаи е налице калкиране. Особено показателно е, че при промяна на състава на съответната азбука се променя и съставът на израза. Например в руския език този фразеологизъм до правописната реформа от 1918 г. е употребяван във вида *отъ аза до ижицы* (*азъ* и *ижица* са съответно първата и последната буква на черковнославянската азбука и на руската азбука до правописната реформа от 1918 г.)². След реформата обаче буквата *я* остава последната буква в руската азбука и съставът на фразеологизма вече е променен, вж. *от а до я*

¹ Цитатите от Новия Завет на гръцки и на латински език привеждам по 28-то издание на Нестле-Аланд [Novum Testamentum Graece et Latine s.a.], а на български – по синодалното издание на Библията от 1998 г. [Библия 1998]

² Вариантът с *ижица* е засвидетелстван например във второто издание на тълковния речник, съставен от Вл. Дал [Даль 1882: 683].

[Словарь 1991: 38]. Вариантът *отъ аза до ижицы* сега се чувства като остарял³.

Описаният по-горе модел е използван и в нашия език, вж. *от а до я*. Той е един от многобройните случаи, в които е налице обогатяване на българската фразеология под влияние на Свещ. Писание.

Източници

Библия 1998: Библия сиреч Книгите на Свещеното Писание на Ветхия и Новия Завет. София: Издава Св. Синод на Българската църква, 1998.

Даль 1882: Даль, Вл. Толковый словарь живаго великорускаго языка. Т. IV (Р – V). С.-Петербург – Москва, 1882.

Словарь 1957: Словарь русского языка. Т. I (А – Й). Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1957.

Словарь 1991: Словарь современного русского литературного языка. Т. I (А – Б). Москва: Русский языкъ, 1991.

Novum Testamentum Graece et Latine s.a.: Nestle – Aland. Novum Testamentum Graece et Latine. 28. revidierte Auflage. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, s.a.

Цитирана литература

Братанов 1997: Братанов, И. Алфа и омега. // *Църковен вестник*, ХСVIII, № 13, 26.05. – 08.06.1997, с. 4.

Вътов 2002: Вътов, В. Библията в езика ни (Речник на фразеологизмите с библейски произход). Велико Търново: Слово, 2002.

Пиперов 1963: Пиперов, Б. Значението на библейския израз „Алфа и Омега“. // *Църковен вестник*, LXIV, № 34, 05.10.1963, с. 2.

³ В руския език този фразеологизъм има още един вариант – *от а до зет* [Словарь 1957: 1]. В този случай крайт е представен чрез названието на латинската буква z (по-точното название на последната съставка е *зета*, вж. лат. zeta и грц. ζῆτα).

ПО ВЪПРОСА ЗА ПИСМЕНОТО РАЗГРАНИЧАВАНЕ НА ПРЯК ОТ
КОСВЕН ПАДЕЖ ПРИ ИМЕНАТА ОТ МЪЖКИ РОД В
ДОКУМЕНТИ НА ВАРНЕНСКАТА ОБЩИНА ОТ ТРЕТАТА
ЧЕТВЪРТ НА XIX ВЕК
(ПО МОДЕЛА НА ПЛОВДИВСКАТА КНИЖОВНОЕЗИКОВА
ШКОЛА)

Кольо Хубенов
Регионален исторически музей – Варна
e-mail: kolyo.hubenov@abv.bg

REGARDING THE WRITTEN DIFFERENTIATION OF DIRECT FROM
INDIRECT CASE IN NAMES OF MASCULINE GENDER IN
DOCUMENTS OF THE VARNA MUNICIPALITY FROM THE THIRD
QUARTER OF THE 19TH CENTURY
(AFTER THE MODEL OF THE PLOVDIV LITERARY LANGUAGE
SCHOOL)

Kolyo Hubenov
Varna Regional Museum of History
e-mail: kolyo.hubenov@abv.bg

Abstract: The present study is based on more than 60 examples (single words and expressions) from 10 documents (contracts) written between 1868 – 1870 in National Revival period Varna. The results show that the author of the texts, the scribe Konstantin Tyulev, doesn't follow the model applied by the Plovdiv Literary Language School for distinguishing direct (-и) from indirect (-и) cases in names (nouns, adjectives, numerals) in masculine plural. The plural is formed predominantly with the ending -и with few cases in which it is unclear whether the last letter is и or и. The article morpheme is either -ми or -ми with only one instance in which it could be -ми.

Key words: Bulgarian National Revival period, modern Bulgarian language, Varna, Plovdiv Literary Language School, declinations, case endings

Настоящото изследване ще обърне внимание дали в документи на варненската възрожденска община от третата четвърт на XIX в. (1868 – 1870 г.) се прилага широко популярното писмено синтактично правило имената (съществителни, прилагателни, числителни) от мъжки род, чиято основна форма завършва на -ъ, да образуват множествено число в именителен (пряк) падеж на -и, а във винителен/дателен (косвен) падеж да получават окончанието -и.

Разглежданото правило през Възраждането е част от един по-голям опит за норма, търсеща приемливия баланс между старобългарското синтетично книжовно наследство и актуалния аналитичен характер на новобългарски език. Пълният облик на нормата засяга и имената от ж.р.

ед.ч., но ако при тях подкрепя освен традицията оказва и актуалното положение в някои народни говори, при случаите от м.р. става въпрос за реконструирането на стара графична норма, без опора в живата реч [Мурдаров 1989: 105; Русинов 1999: 141; Иванова 2017: 150, 231].¹

Начални опити за възстановяването на тази правописна особеност могат да се видят в практиката на Васил Ненович, около средата на първата половина на XIX в. [Иванова 2017: 121–122, 235–236]. През 1844 г. Иван Богоров за първи път включва правилото в падежна парадигма на новобългарска граматика [Богоров 1986: 14, 20]. По същото време то е защитено и от един от предшествениците на Пловдивската школа – Гаврил Кръстевич [Кръстевич 1858: Писмо III, 24 юни 1844 г., с. 38; Писмо II, 20 май 1844 г., с. 23; вж. също и Иванова 2017: 229, бел. 10].

През последната четвърт на Възраждането най-популярен застъпник е Пловдивската книжовноезикова школа. Нормата е кодифицирана в първото издание на канона ѝ – „Основа за българска граматика“ на Йоаким Груев от 1858 г. [Жерев 1989: 179–180; Русинов 1999: 148–149; Иванова 2017: 231, 234–235] и от четирите водещи школи – Търновска, Каравелова и Дринова – тя единствена и го поддържа.

Синтактичното правило намира най-широко разпространение във времето от средата на 50-те до края на 60-те – нач. на 70-те год. на XIX в., като за популярността му спомага и значителният напредък, който постигат не само чисто езиковото ни развитие, но и издателското дело – отпечатването на учебническа и художествена литература, на вестници и списания, на помагала и наръчници. Развивайки се динамично, правописните модели се конкурират силно, като в крайна сметка надделяват тези, за които съвременниците им приемат, че са най-перспективни. Такава е и съдбата на коментираната норма, която през последното десетилетие преди Освобождението бива отхвърлена от голям брой книжовници, включително и от тези, които в по-ранните си години са я прилагали, напр. Шуменската книжовноезикова школа като цяло [Вачкова 2005: 26] с по-конкретни примери Добри Войников [Вачкова 2005: 142] и Илия Блъсков [Вачкова 2005: 167, 170; Братанов 2012: 94]; подобен преход извършва и Иван Момчилов, един от основоположниците на Търновската книжовноезикова школа, за която е характерно, че се разграничава от правилото [срв. Братанов 2018: 379, 381 и Братанов 2017а: 50–52]. По-общ

¹ Макар дори и след Освобождението в някои говори (във и извън българското етническо землище) да се регистрират остатъци от старобългарското ери, като цяло за новобългарската фонетична система е характерно, че *и* и *ы* предават един и същ звук [Стойков 2002: 105, 208 – 209; Милетич 1989: 55 – 56; Тетовска-Троева, ред. 2016: 91, карта № Ф 33].

преглед на възрожденските ни граматика² и лични езикови модели³ на по-изтъкнати общественици от третата четвърт на века потвърждава тези наблюдения. В резултат на това може да обобщим, че разглежданите варненски съгласителни (1868 – 1870 г.) са съставени освен във времето на разгърнато и ускорено изграждане на новобългарския книжовен език и в годините, когато коментираният регламент е в период на преосмисляне, който ще завърши с отстраняването му от новобългарския правопис след Освобождението.

Тъй като във времето на съставяне на разглежданите споразумения най-престижният застъпник на изследваното правило е Пловдивската школа, нашето изследване ще съпоставя резултатите със съдържанието на канона ѝ – Груевата граматика.

Йоаким Груев дава следното обяснение: *ы* се пише вместо *и* във *Винительный падежъ множ. число отъ имена родъ мжжскый съ окончание въ ед. число на ъ; като: народи (Им.) народы (Вын.)* [Груев 1987: 118]. Скланянето засяга и члена – *-ти* или *-ты* [Груев 1987: 34].⁴ Разглеждайки по-подробно склонитбената парадигма, откриваме някои специфики, които е хубаво да се посочат: 1. Когато окончанието в основната форма е след мека съгласна (вкл. *ж, ч, ш*) или гласна, в косвен падеж се пише *и*: *ратаи, учители, сждѣи, орачи*; 2. Съществителните от м.р., завършващи на *а*, се скланят в мн.ч. като имената от ж.р. и получават окончание *ы* в пряк и в косвен падеж (*воеводы*); 3. След *г, к, х* в мн.ч. се пише *ы* [Груев 1987: 9–14,

² Правилото е подкрепено от Теодор Хрулев [Хрулев 1859: 12, 17], Георги Веселинов [Веселинов 1862: 11, 15], Сава Радулов [Радулов 1863: 107–116; Радулов 1870: 38, 40], Добри Войников [Войников 1864: 20, 29], Янко Кочев [Кочев 1868: 45, 48], докато то не е включено в трудовете на Георги Миркович [Миркович 1860: 9], Иван Момчилов [1868 г., Момчилов 1988: 18, 24], Никола Първанов [Първанов 1870: 9, 11] и Тодор Шишков [Шишков 1872: 13, 17].

³ На първо място поставяме моделите на Любен Каравелов и Марин Дринов, които набират голяма популярност през 70-те години и не застъпват правилото в своите издания [Русинов 1999: 156, 162; Иванова 2017: 246, 252]. Синхронна на тях периодична поредица, където правилото се прилага (но на постоянството му влияят технически/извънезикови фактори), е списание „Читалище“ [Иванова 1994: 71 – 73]. Данни за други книжовници, които с определена последователност или продължително го застъпват, имаме от изследвания за Сава Доброплодни (1852 – 1853 г.) [Вачкова 2005: 127], Матей Преображенски (в ръкописен сборник от 1853 – 1855 г. не спазва правилото, но в печатни книги между 1867 – 1872 г. се старее да го прилага) [Братанов 2013: 127–128, 130, 132–133, 135], Петко Р. Славейков (1872 – 1873 г.) [Иванова 2017: 281]. Изследователите посочват, че автори, като Добри Чинтулов (1849 г.) [Русинов 1989: 194], Никола Михайловски (1874 г.) [Bratanov 2017: 13–14], Стоян Робовски (1873 – 1874 г.) [Bratanov 2018: 9–19], се дистанцират от него. То не се прилага и в документи на русенското читалище „Зора“ (1866 г.) [Братанов 2017б: 185].

⁴ В третото издание на своята граматика Груев добавя *-тъ* като равноправен на *-ти* за м.р. мн.ч. в им.п. [Груев 1864: 34].

119]. Тези общи положения важат и за прилагателните и числителните имена [Груев 1987: 24, 27].

Според граматиката в пряк (именителен) падеж се скланят *подлогъ-тъ* и *прилогъ-тъ* (именната част на съставното сказуемо) [Груев 1987: 102], а в косвен (винителен и дателен) – *непосрѣдственны* и *посрѣдственны опрѣдѣленія* (преките и непреките допълнения) [Груев 1987: 102–103]. Важно е да се уточни, че правилото засяга само формите за вин.п., които обаче с предлог могат да заместят дателен, т.е. винителното окончание е общо за всички косвени падежи [Груев 1987: 8, 104]. Последно, съгласуваните части се скланят в един и същ падеж [Груев 1987: 95–96].

Мъжки род, множествено число, пряк падеж⁵

Примерите, които открихме, са 20 на брой. Те ни предоставят общо 22 позиции: 2 гласни за мн.ч. и 20 членни морфеми.⁶ Нестандартното съотношение се дължи на факта, че в повечето случаи същинският подлог е едносричното съществително *член*, което образува мн.ч. чрез *-ове*. В 18 от примерите имаме едно и също словосъчетание: *Г=да Членовъ-тъ* (№ 219), *Г=да Членовѣтъ* (№ 219), *Г=да Членовѣтъ* (№ 263(1, 2)), *Г=да членовѣтъ* (№ 263(1, 2)), *Г=да Членовъ-ты/и*⁷ (№ 306), *Г=да Членовъ-ты* (№ 306), *Г=да Членовъ-ты* (№ 318(1, 2)), *Г=да Членовъ-ты* (№ 318(1, 2)), *Г=да членове-ты* (№ 320(1, 2)), *Г=да Членовѣты* (№ 320(1, 2)), *Г=да Членове-ты* (№ 320(1, 2)), които се споразумяват, съгласяват, задължават.⁸ Останалите два примера са от израза *Мы долоподписаны-ты Членове* (№ 320(1, 2)), който е и единственият източник на данни за образуването на мн.ч. в им.п. с гласна [и]. По тези причина изводите ни тук се базират почти изцяло на облика на члена. От неговите 20 употреби имаме 13 пъти *-ты*, 6 пъти *-тъ* и веднъж *-ты* или *-ти* (№ 306). За образуването на мн.ч. на съгласуваното определение и в двата случая е използвано *ы*.

⁵ Избраните документи са 10 съгласителни (договори), с които варненската община назначава учители, писари и един общ работник. Всички те се съхраняват във фонда на отдел „Българските земи XV – XIX в.“ на Регионалния исторически музей – Варна: Вф V 219, 263(1, 2), 306, 318(1, 2), 320(1, 2), 324, 326. Техен автор е дългогодишният общински писар Константин Михайлов Тюлев от Казанлък. Индексите на № 263, 318 и 320 посочват, че става въпрос за две копия на един и същи текст, по едно за всяка от двете страни.

⁶ Под „примери“ разбираме всяка една дума в м.р., от чиято форма за мн.ч. (членувана или не-) могат да се извлекат данни за употребата на *и/ы* като окончания за пряк/косвен падеж. Под „позиции“ – местата, на които скланянето трябва да се обозначава графично. По принцип нечленуваната дума дава една позиция (окончанието за мн.ч.), членуваната – две (окончание и членна морфема).

⁷ Наклонената черта посочва, че не сме сигурни коя графема е изписана.

⁸ Три пъти (№ 318(1) и 320(1, 2)) имаме *Членове-ты*, изписано след основния текст, за да се въведат имената на подписалите документа. Тъй като не сме сигурни дали през Възраждането за този тип конструкции се е предвиждал пряк, или косвен падеж, ги даваме в бележка под линия и не ги включваме в общия брой примери.

От една страна, наблюденията ни са оцетени до някаква степен от факта, че 90% от примерите са от една лексема, и то едносрична, но от друга, това позволява да се работи с конструкция, която се повтаря 18 пъти в 10 документа в рамките на две години. В случая сме склонни да приемем, че К. Тюлев използва една членна морфема, според нас *-тъ*, която е живата форма в родния му казанлъшки говор [*те*], но под влияние на също така характерната редукция (добре засвидетелствана в писменото му наследство) тя не се предава морфологично, а фонетично [Младенов 1923: 204; Милетич 1989: 124]. Както посочихме по-горе, около средата на 60-те години на века Й. Груев приема *-тъ* като равноправен облик на *-ти* за им.п. на думи от м.р. в мн.ч. (в ж.р. остава само *-ты* за пряк и косвен падеж), така че до някаква степен шестте употреби на *-тъ* биха могли да се разглеждат и като правилни, но всички изписвания на ери (ок. 2/3) си остават грешни.

Мъжки род, множествено число, косвен падеж

Примерите в тази група са малко повече – 26, но доста разнообразни. Те включват преки и непреки допълнения, несъгласувани определения и обстоятелствени пояснения. Тук освен членни морфемите вече разполагаме и с многосрични думи, които общо ни дават 40 позиции (25 окончания и 15 члена): *да дръжи [...] тевтеры-ты* (№ 324, 326), *да записва [...] сичкы-ты подароцы/и* (№ 326), *на ученицы/и-ты/и* (№ 263(1, 2), *отъ назначены-ты членове, удобръны* (№ 320(1, 2), *на сичкы-ты Членове* (№ 320(1, 2), *съ селскы-ты учителя, съ настоятели-ты [...], и съ членове-ты* (№ 326), *по дюгенитъ* (№ 219), *съ новы спомоществователи* (№ 326), *освънь стькы мтьсячны-ты биянци/ы* (№ 324), *освънь стькы мтьсячны-ты биянци, ръдовны* (№ 326).

На пръв поглед тук имаме пълно следване на правилото, тъй като и формите за мн.ч., и членната морфема са образувани почти изцяло с *ы*. Сигурните изключения са само 3: веднъж имаме гласната *и* и члена *-тъ* в *по дюгенитъ* (№ 219) и веднъж *биянци* (№ 326). В четири случая: *подароцы/и* (№ 326), *на ученицы/и-ты/и* (№ 263(1, 2) и *биянци/ы* (№ 324), не можем да се произнесем с категоричност коя е последната графема, като в първите три случая сме по-склонни да разчетем *ы*, докато в последния – *и*. Според пловдивския канон тези винителни форми се образуват с ери (*къ>кы* или *цы*) [Груев 1987: 11–12], но вариации сред застъпниците на правилото не липсват и Добри Войников например посочва в своята граматика, че след *и* се пише само *и* [Войников 1864: 22].

По-внимателното вглеждане в примерите обаче показва и други несъответствия. Сигурни сме, че К. Тюлев е образувал мн.ч. на думите *учител*, *настоятел* и *спомоществовател* с ери, макар че според Й. Груев (тук стъпващ на една доста широко приета норма) формата за мн.ч. косв.п. на думи с меки окончания (напр. *-тель*) е на *-и* [Груев 1987: 9]. Че варненският писар е отбелязвал правописно мекостта в наставката *-тел*, съдим по 5 примера на основната форма на *учитель* – винаги с *ь* (№ 263 (1, 2), 306, 318 (1, 2)).

По отношение на скланянето в случаите на пряк и на косвен падеж, когато за образуването на мн.ч. и на члена е използван звукът [и], може да се обърне внимание на следното нещо. При членуваните форми има приемственост в избора на графема за двете позиции (в случаите, в които не се колебаем за изписания знак): в краесловието имаме или *-ити*, или *-ыты*, без значение дали е граматически правилно, или не. Единственото несъответствие е при *дюгенитъ*. Възможно е същата зависимост да съществува не само при отделни думи, но и при съгласуваните словосъчетания, но поради колебанията около използваните знаци в доста от примерите, на този етап няма как да се произнесем със сигурност.

На база откритите примери и тяхното изследване сме склонни да обобщим като заключение, че К. Тюлев не следва модела на Пловдивската школа по отношение на падежното правило при имената от м.р. мн.ч., а ако се опитва да го прилага, то определено е силно разколебано и със сигурност не е основна част от писмения му идиолект. Статистката е следната. В им.п. от 20 членни морфеми 13 пъти е изписано *-ты*, 6 пъти – *-тъ* и веднъж – *-ты* или *-ти*. Множественото число на многосрични думи, макар и засвидетелствано от само една лексема, употребена по веднъж в два текста, също е образувано с *ы*. При косв.п. съвпаденията са повече. От 15 членни морфеми 14 са *-ты* и една е *-тъ*. При многосричните думи окончанието е масово *ы*, с изключение на *дюгенитъ* и *биянци* и онези 4 случая, при които не сме сигурни дали е изписано *и*, или *ы*. Тук не е невъзможно да става въпрос за прилагане на нормата, но сякаш последователният избор на ери и тук е по-скоро резултат от писмен рефлекс на автора. На това ни наважда най-вече картината за им.п., както и неправилното използване на знака за образуването на мн.ч. при думи с основна форма на меко окончание (*-тели* вместо *-тели*). Не на последно място, синтактичното правило в своята основа освен граматическа същност има и логическа – няма как даден човек да го прилага избирателно, т.е. да е наясно как то функционира в косвен падеж, но не и в именителен.

Обяснение за тези факти трябва да се търси в полученото от К. Тюлев образование, различните влияния, които изпитва, както и евентуално в неговите лични разсъждения или пък чисто практически съображения, тъй като примерите не намират пълна приемственост не само с граматиката на Пловдивската школа, но и с нито един по-популярен книжовноезиков модел от онези десетилетия. По отношение на членната морфема обликът *-тъ* е широко разпространеният и ако приемем *-ты/-ти* само като знак за отразена говорна редукция, то К. Тюлев безспорно следва широко популярна тенденция. Не се откриха обаче модели, при които обликът [ти] да се предава последователно графично с ери [Първев 1975: 62–69; Попова 1989: 390].

Ако се погледне към образуването на множественото число при многосричните думи, нещата са доста по-сложни, тъй като *и* и *ы* се употребяват паралелно, но с различно приложение у отделните ни езикови

строители. Във времето около средата на века, когато предполагаме, че писарят е получил образованието си, в популярната Богоровата граматика имената от м.р. (вкл. ж.р.) образуват мн.ч. по принцип с *и*, като *ы* се употребява само за образуването на вин.п. мн.ч. и при двата рода [Богоров 1986: 14–22]. В излязлата десетина година по-рано, но запазила дълго своето влияние граматика на Неофит Рилски мн.ч. се образува според окончанията в основната форма, без падежни различия: на *а* – с *ы*; на *я* (А) – с *и*; на *ъ* и *ь* – с *и* (но след *ц* винаги *ы*) [Неофит Рилски 1984: 76–78, 85–87, 95–96]. Синхронна на подписването на съгласителните е граматиката на Търновската школа, в която падежните форми са на практика омоними (без звателната) и формите за мн.ч. на цялата именна група са зависими от морфологичната категория мекост: *ы* за думи с твърдо окончание и *и* – за меко [Момчилов 1988: 18–24].

Вижда се, и то без да се привеждат примери и от останалите граматики (бел. 2), че нормата на всеки автор носи своите специфики и различия, вкл. и при правописа на формите за мн.ч. Тази вариативност се е отразявала и в художествената литература, и в периодичните издания (вестници и списания), какъвто пример е Славейковият вестник „Македония“, за който е известно, че е публикувал текстовете си с минимална редакторска намеса [Иванова 2017: 280]. Като припомним и фонологичния факт, че *и* и *ы* отдавна са изравнили своето звучене, с голяма доза сигурност можем да приемем, че за обикновения българин от онова време правилото е действало по-скоро объркващо, тъй като то няма опора в ежедневната реч и стъпва на норма от един отдавна отминал период на езика (синтетичния). Ако трябва да се даде оценка конкретно за избора на К. Тюлев в графично отношение преимуществено да предава звука [*и*] чрез *ы* при образуването на мн.ч. на имената от м.р. и техния член, то той би трябвало да се определи като неперспективен от гледна точка на предстоящата затихващата роля на *ы* спрямо *и* [Вачкова 1980: 117; Иванова 2017: 245, 252], довела и до отпадане му от нашата азбука след Освобождението.

Бъдещи изследвания върху писменото наследство на Константин Тюлев, които ще вкарат в научно обръщение нов изворов материал, определено ще спомогнат за затвърждаването или оборването на гореизказаните предположения.

Цитирана литература

Богоров 1986: Богоров, И. Първичка българска граматика. Фототипно издание. Ред. Х. Първев и кол. София: Наука и изкуство, 1986.

Братанов 2012: Братанов, Иво. Езикът на повестта „Пиан баща, убиец на децата си“ от Илия Р. Блъсков. – Проглас, 2012, № 2, с. 90–108.

Братанов 2013: Братанов, Иво. Езикът на отец Матей Преображенски (С оглед към историята на новобългарския книжовен език). Дисертация за присъждане

на научната и образователна степен „доктор по филология“. Машинопис. Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“. Шумен, 2013.

Братанов 2017а: Братанов, Иво. Езикът на изданията на Иван Н. Момчилов във Вилаетската печатница в Русе. – Брод, 14, 2017, с. 47–62.

Братанов 2017б: Братанов, Иво. Езикът на документи от възрожденското читалище „Зора“ (1866 г.) в Русе (С оглед към историята на българския книжовен език). – Приносът на възрожденците за читалищното дело. Сборник с материали от едноименната Национална научна конференция, Шумен, 18 – 20 октомври 2016 г. Съст. К. Вачкова; ред. К. Вачкова, А. Маринова. Шумен: Изд. Добри Войников, 2017, с. 178–192.

Братанов 2018: Братанов, Иво. Езикът на „Писменница на славянскій-а языкъ“ на Иван Н. Момчилов (Графични и правописни особености). – В: Арнаудов сборник. Доклади и съобщения. Т. 10. Ред., съст. Яна Пошеткова и кол. Русе: Лени Ан, 2018, с. 373–383.

Вачкова 1980: Вачкова, К. Добри Войников и формирането на новобългарския книжовен език през третата четвърт на XIX век. Дисертация за присъждане на научна степен „кандидат на филологическите науки“. Машинопис. Висш педагогически институт – Шумен, 1980.

Вачкова 2005: Вачкова, К. Шуменската школа в историята на новобългарския книжовен език. Помагало за студенти. Част 3. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2005.

Веселинов 1862: Веселинов, Г. Кратка българска граматика. Пловдив: Книжарницата на Д. В. Манчев, 1862.

Войников 1864: Войников, Д. Кратка българска граматика с упражнения. Пловдив: Книжарницата на Д. В. Манчев, 1864.

Груев 1864: Груев, Й. Основа за българска граматика. Трете издание. Пловдив: Книжарницата на Хр. Г. Данов и Съдружеството, 1864.

Груев 1987: Груев, Й. Основа за българска граматика. Фототипно издание. Ред. Х. Първев, В. Станков, Т. Бехар. София: Наука и изкуство, 1987.

Жерев 1989: Жерев, С. Книжовноезикови школи – Пловдивска, Търновска, Каравелова и Дринова. – В: История на новобългарския книжовен език. Отг. ред. Е. Георгиева, С. Жерев, В. Станков. София: БАН, 1989, с. 177–182.

Иванова 1994: Иванова, Д. Българският периодичен печат и градивните книжовноезикови процеси през Възраждането (Върху материал от списание „Читалище“ – 1870 – 1875). Пловдив: Макрос 2000, 1994.

Иванова 2017: Иванова, Д. История на новобългарския книжовен език. Второ допълнено и преработено издание. Пловдив: УИ Паисий Хилендарски, 2017.

Кочев 1868: Кочев, Я. Словоосъчинение. Цариград: Печатницата на вестник „Македония“, 1868.

Кръстевич 1858: Кръстевич, Г. Писма за някои си мъчноти на българското правописание. Взето от българските книжици. Цариград – Галата: Кникопечатницата на Д. Цанков и Б. Мирков, 1858.

Милетич 1989: Милетич, Л. Източнобългарските говори. Прев. Ана Димова, А. Александров. София: БАН, 1989.

Миркович 1860: Миркович, Г. Кратка и методическа българска граматика. Цариград: Печатницата на Д. Цанков, 1860.

Младенов 1923: Младенов, С. Казанлъшкия говор. – В: Юбилеен сборник на ученолюбива дружина „Искра“ в гр. Казанлък по случай 50-годишния ѝ живот и

културно-просветна дейност, 1873 – 1923. Ред. Г. Дочев. Ст. П. Василев. Издание на Искра, 1923, с. 202–211.

Момчилов 1988: Момчилов, И. Граматика на новобългарския език. Фототипно издание. Ред. Х. Първев и кол. София: Наука и изкуство, 1988.

Мурдаров 1989: Мурдаров, В. Иван Богоров. – В: История на новобългарския книжовен език. Отг. ред. Е. Георгиева, С. Жерев, В. Станков. София: БАН, 1989, с. 103–109.

Неофит Рилски 1984: Неофит Рилски. Болгарска граматика. Фототипно издание. Ред. Х. Първев и кол. София: Наука и изкуство, 1984.

Попова 1989: Попова, В. Членни форми. – В: История на новобългарския книжовен език. Отг. ред. Е. Георгиева, С. Жерев, В. Станков. София: БАН, 1989, с. 390–392.

Първанов 1870: Първанов, Н. Извод из българската граматика (Законете на българският йезик). Русчук: Печатницата на Дунавската област, 1870.

Първев 1975: Първев, Х. Очерк по история на българската граматика. София: Наука и изкуство, 1975.

Радулов 1863: Радулов, С. Учебник за българский язык. Година първа. Болград: Печатницата на Българското централно училище, 1863.

Радулов 1870: Радулов, С. Начална граматика за изучение на българский язык. Книжка I. Болград: Печатница на Централното училище, 1870.

Русинов 1989: Русинов, Р. Добри Чинтулов. – В: История на новобългарския книжовен език. Отг. ред. Е. Георгиева, С. Жерев, В. Станков. София: БАН, 1989, с. 191–196.

Русинов 1999: Русинов, Р. История на новобългарския книжовен език. Велико Търново: Абагар, 1999.

Стойков 2002: Стойков, С. Българска диалектология. Четвърто издание (фототипно). София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2002.

Тетовска-Троева, ред. 2016: Тетовска-Троева, М., Кяева, Е. и др. Български диалектен атлас. Обобщаващ том IV: Морфология. Под ред. М. Тетовска-Троева, и кол. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2016.

Хрулев 1859: Хрулев, Т. Българска граматика. Букурещ: Печатницата на Йосиф Романов и Сърд., 1859.

Шишков 1872: Шишков, Т. Начална българска граматика. Издание първо. Търново: Книгопродавница Момчилов и Сие, 1872.

Bratanov 2017: Bratanov, I. The Language of One Letter of Nikola Mikhaylovsky to Stoyan Robovsky (in Bulgarian). – Proceedings of University of Ruse, 56 (6.3), 2017, pp. 12–16.

Bratanov 2018: Bratanov, I. The Language Use in Two Literary Texts by Stoyan Robovsky (in Bulgarian). – Proceedings of University of Ruse, 57 (6.3), 2018, pp. 8–12.

РУСИЗМЫ В АССОЦИАТИВНЫХ РЕАКЦИЯХ КАЗАХСКОЙ МОЛОДЁЖИ: КОГНИТИВНЫЙ ПОДХОД

Анар Фазылжан

Институт языкознания им. А. Байтурсынова, Алматы, Казахстан
e-mail: nar20@bk.ru

Мадина Абаева

Институт языкознания им. А. Байтурсынова, Алматы, Казахстан
e-mail: madina.abaeva@gmail.com

Асель Абзалкызы

Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан
e-mail: aselya-d@mail.ru

RUSSIANISMS IN THE ASSOCIATIVE REACTIONS OF KAZAKH YOUTH: COGNITIVE APPROACH

Anar Fazylzhan

A.Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan
e-mail: nar20@bk.ru

Madina Abaeva

A.Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan
e-mail: madina.abaeva@gmail.com

Assel Abzalkyzy

Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
e-mail: aselya-d@mail.ru

Abstract: The article focuses on Russianisms in the linguistic consciousness of Kazakh youth based on a free associative experiment. It provides an extended analysis of several semantic domains – professional, social, evaluative, spatial, domestic and cultural – where Russian associations emerge as reactions to Kazakh stimuli. The study demonstrates that Russianisms reveal the internal organization of the bilingual cognitome, the functional distribution of language codes across communicative spheres and the specificity of youth slang in contemporary Kazakhstan.

Key words: Russisms, bilingual consciousness, associative experiment, language interference

Введение

Билингвальная ситуация в Казахстане формирует особый тип языкового сознания, в котором казахский и русский языки не просто сосуществуют, но и постоянно взаимодействуют на всех уровнях – от

повседневной речи до внутренних когнитивных процессов. Для молодежи, выросшей в условиях устойчивого двуязычия, переключение между кодами становится автоматизированным, а выбор языка для обозначения того или иного понятия зачастую происходит бессознательно. Именно поэтому свободный ассоциативный эксперимент представляется одним из наиболее информативных методов изучения скрытой структуры двуязычного языкового сознания.

Русизмы в таком эксперименте – это не только отдельные русские слова, зафиксированные в качестве реакции на казахский стимул. Это маркеры глубинных когнитивных предпочтений, свидетельства того, какой язык в сознании информанта закреплён за определённой семантической областью. Если при виде казахского слова «жұмыс» в сознании первым всплывает «офис» или «зарплата», то мы имеем дело с устойчивым распределением языковых кодов в данной сфере. В этом смысле анализ русизмов позволяет говорить не просто о лексических заимствованиях, но о структурных характеристиках двуязычного когнитива молодежи.

Литературный обзор

Концепция языкового сознания, разработанная в работах Е. Ф. Тарасова [1990], Н. В. Уфимцевой [1996], А. А. Леонтьева [1997], исходит из того, что язык выступает не пассивным «хранилищем» знаний, а активным механизмом конструирования картины мира. Ассоциативные связи, фиксируемые в эксперименте, позволяют реконструировать содержательные блоки этой картины: устойчивые поля, в которых объединяются понятия, стереотипы, культурные сценарии. В билингвальной ситуации каждое такое поле потенциально имеет двойную репрезентацию – казахскую и русскую, – а выбор конкретной ассоциации в момент эксперимента отражает актуальный баланс между двумя языковыми системами.

Современная нейрокогнитивная парадигма, представленная, в частности, теорией когнитива К. В. Анохина [2016], дополняет психолингвистический подход важным аспектом прогнозирующей природы сознания.

Согласно этой теории, когнитом – это совокупность устойчивых нейронных ансамблей, которые активируются в ответ на стимул и обеспечивают опережающее моделирование ситуации. В языковом плане это означает, что при предъявлении стимула «жұмыс» активируется целый кластер связанных представлений: место работы, офисное пространство, дисциплина, зарплата, коллектив. Если большая часть этого опыта была усвоена в русскоязычном контексте, то и языковая репрезентация будет преимущественно русской.

Таким образом, русизмы в ассоциативных реакциях можно рассматривать как проявление работы билингвального когнитива, в котором русский язык часто оказывается «по умолчанию» для обозначения

определённых сфер. Это не отменяет значимости казахского языка, но показывает, как именно распределяются когнитивные ресурсы между двумя кодами.

Важно подчеркнуть, что русизм здесь – не только экстралингвистический продукт исторической языковой политики, но и результат индивидуального жизненного опыта: образования, потребления медиа, профессиональных и социальных практик.

Методика исследования

Эмпирической основой данного исследования стал свободный ассоциативный эксперимент, результаты которого отражены в рабочем массиве реакций на ряд казахских стимулов: «жұмыс», «жер», «бет», «ойын», «ақылсыз», «бесік», «домбыра», «жоғары», «үстел», «жайлау», «бастық», «айлық». Информантам предлагалось в письменном виде указать первое пришедшее в голову слово или выражение. В условиях свободного формата ответы не ограничивались ни языком, ни грамматическим типом единицы, что позволило зафиксировать естественный выбор кода.

В последующем анализе в отдельную группу были выделены реакции на русском языке, а также интернационализмы, которые очевидно связаны с русской языковой практикой.

Важным преимуществом именно ассоциативной методики является её чувствительность к неосознанным предпочтениям. В отличие от опросов или метаязыковых комментариев, где информант может рационализировать и «нормативизировать» собственную языковую поведенческую модель, в эксперименте типа «первой реакции» проявляются автоматизированные связи. Для билингвальной молодежи это особенно существенно: внешне декларируя приоритет казахского языка, в глубинных слоях сознания они могут опираться на готовые русскоязычные шаблоны.

Результаты и обсуждение

Наиболее показательным с точки зрения русификации сознания оказался профессионально-деловой домен, представленный стимулами «жұмыс» и «айлық». Реакции на «жұмыс» включают такие русизмы, как «офис», «работа», «дисциплина», «зарплата», «карьера», «документ», «коллектив», «трудиться». Уже список этих лексем демонстрирует, что представление о работе у информантов тесно связано с офисной, городской, формализованной моделью занятости, которая была усвоена в основном через русскоязычный дискурс – школьные и университетские обсуждения, фильмы и сериалы, интернет-контент.

Семантическая структура русизмов в этом поле задаёт целый набор когнитивных параметров: работа мыслится как дисциплина и подчинение правилам («дисциплина», «документ»), как источник дохода («зарплата»), как путь к социальному росту («карьера»), как деятельность в рамках коллектива («коллектив», «офис»). Казахские эквиваленты, безусловно,

присутствуют в активном словаре молодежи, но именно русские слова оказываются более доступными в ассоциациях, что указывает на русифицированный характер профессиональной картины мира.

Аналогичная картина наблюдается и в реакциях на стимул «айлык». Здесь доминируют русизмы «зарплата», «деньги», «стипендия», «кредит», «пенсия», «продукты», «ресторан». Концепт ежемесячного дохода связывается не только с самим фактом оплаты труда, но и с потребительскими сценариями: на что эта оплата будет потрачена. Появление таких ассоциаций, как «кредит» и «пенсия», показывает, что для молодежи финансовая сфера осмысливается сквозь призму институциональных моделей, которые они встречают в преимущественно русскоязычном экономическом дискурсе: банковская реклама, государственные сервисы, финансовая отчётность.

Не менее показателен социально-иерархический домен, представленный стимулом «бастык». В ответах фиксируются русизмы «начальник», «главный», «руководитель», а также ассоциации «документ», «коррупция», «личный кабинет», «правила», «успешный». Здесь особенно хорошо видно, как русская лексика закрепляет определённый взгляд на властные отношения. Начальник воспринимается не только как формальный руководитель, но и как человек, связанный с документооборотом, контролем, возможной коррупционной практикой.

Интересно, что в этом поле казахский стимул образует целостный сценарий: офисное пространство, кабинет, подчинённые, формальные правила, перспектива карьерного роста. Такой сценарий сформирован в городской культуре преимущественно через русскоязычные описания бизнеса, госслужбы, корпоративной среды. Русизмы в реакциях фиксируют не только заимствованную лексику, но и специфический социальный опыт, принадлежащий русскоязычному медиапространству.

Отдельного внимания заслуживает оценочно-эмоциональный домен, связанный со стимулом «акылсыз». Реакции «тупой», «глупый», «клоун», «необразованный», «ненормальный», «неразвитый» демонстрируют, что негативная оценка интеллектуальных способностей чаще всего выражается на русском языке. С одной стороны, это объясняется высоким уровнем экспрессивности русской разговорной и сленговой лексики; с другой – закреплённостью этих слов в подростковой субкультуре, где язык оскорблений и шуток формируется на основе русскоязычных мемов, сериалов и видеоконтента.

Частотность реакции «тупой» (зафиксировано десять раз) свидетельствует о том, что именно эта единица выполняет функцию базового негативного ярлыка. При этом казахские эквиваленты не исчезают из системы, но в ассоциативном эксперименте уступают место русскому коду. Можно предположить, что для молодежи выбор языка здесь связан с желанием усилить эмоциональную окраску: русский сленг воспринимается как более «жёсткий» и выразительный, что хорошо вписывается в общую

тенденцию использования русизмов в эмоциональной и конфликтной коммуникации.

В пространственно-бытовом домене (стимулы «жер», «жайлау», «үстел», «бесік») русизмы появляются реже, однако их наличие также симптоматично. На «үстел» фиксируются реакции «стол», «кухня», «книга», «лекция», «тарелка», «стакан», что показывает, что представление о столе частично привязано к школьно-учебному и кухонному контекстам, усвоенным через русскоязычный опыт. На «бесік» появляются «коляска», «кровать», что свидетельствует о переосмыслении традиционного казахского объекта через современные и во многом русифицированные понятия быта.

Пространственные стимулы «жер» и «жайлау» вызывают более нейтральные и в значительной степени казахские ассоциации, однако и здесь отмечается присутствие общенаучного и общекультурного русского кода через такие реакции, как «планета», «земля», «родина». Это говорит о том, что глобализированная картина мира (планета как космический объект, земля как физическое тело) формируется у молодежи преимущественно через русскоязычное школьное естественно-научное образование.

Культурный домен, представленный стимулом «домбыра», также демонстрирует смешение кодов. Русизмы «инструмент», «конкурс», «ресторан» показывают, что домбра мыслится не только как традиционный этнический символ, но и как элемент сценического выступления, ресторанной музыки, конкурсного пространства. Здесь русские слова скорее обозначают институциональные рамки функционирования казахского инструмента в современной городской культуре, что ещё раз подчёркивает интеркультурный характер билингвального сознания.

Стимул «жоғары» объединяет ассоциации «лестница», «лифт», «стрелка», «авторитет», «карьера», «подъём», «самолёт». Часть этих реакций может быть интерпретирована как визуально-пространственные метафоры (подъём по лестнице, движение вверх стрелки), часть – как социально-символические (авторитет, карьера). Русская лексика в этом поле свидетельствует о том, что для обозначения абстракций типа «высота», «рост», «продвижение» молодёжь опирается на образы, закреплённые в русскоязычном медиа- и образовательном дискурсе.

Сопоставление разных семантических доменов позволяет сделать несколько принципиальных выводов.

Во-первых, русификация ассоциативных полей носит не хаотический, а системный характер: наибольшее количество русизмов фиксируется в профессионально-деловой, социально-иерархической и оценочно-эмоциональной сферах, тогда как в природно-пространственных и некоторых бытовых полях казахский язык сохраняет более сильные позиции.

Во-вторых, русские ассоциации, как правило, связаны либо с институциональными контекстами (офис, зарплата, кредит, документ), либо

с эмоциональным насыщением (тупой, клоун). Это подтверждает тезис о функциональном распределении языков в билингвальном сознании: казахский обслуживает базовые этнокультурные смыслы, русский – прагматику, оценку и институциональные реалии [Молданова 2015].

С точки зрения теории когнитивного лингвистического домена, за каждым из рассмотренных доменов стоит определённый кластер нейронных ансамблей, который формируется в процессе накопления жизненного опыта. Если значимая часть этого опыта опосредована русским языком, то и языковое наполнение кластера будет русским. Поэтому русизмы в ассоциациях не должны трактоваться как «угроза» казахскому языку. Скорее, это индикатор того, в каких сферах необходимо создавать насыщенную казахоязычную среду: развивать терминологию, поддерживать казахский в науке, бизнесе, цифровых технологиях, формировать полноценный казахоязычный медиа-контент для молодежи.

С другой стороны, игнорировать высокую долю русизмов в сознании молодёжи также нельзя. Если даже традиционные концепты – например, «бесік» или «домбыра» – частично осмысляются через русские лексемы, это означает, что национально-культурное содержание всё чаще переводится на язык интеркультурных, городских, глобализированных практик [Шейман 2010]. В этом процессе важно не противопоставлять языки, а понимать, как через двуязычие может обогащаться культурный код, не теряя при этом корневую казахскую основу.

Заключение

Итак, проведённый анализ свободного ассоциативного эксперимента с участием казахской молодёжи показал, что русизмы занимают заметное место в языковом сознании информантов и распределены по семантическим доменам неравномерно. Максимальная концентрация русских ассоциаций наблюдается в профессионально-деловой, финансовой, социально-иерархической и оценочно-эмоциональной сферах, тогда как в области природы, традиционного быта и части культурных концептов более устойчивы казахские единицы. Русизмы функционируют как когнитивно доступные маркеры конкретных фрагментов опыта, связанных с русскоязычной образовательной, медийной и городской средой.

С точки зрения психолингвистики и когнитивной нейронауки русизмы в ассоциативных реакциях можно рассматривать как проявление работы билингвального когнитивного домена, в котором два языка распределяются по сферам ответственности. Это позволяет перейти от оценочной риторики к аналитической: вместо вопроса «плохо или хорошо, что молодёжь использует русизмы?» встает вопрос «какие именно сферы и по каким причинам поддерживаются преимущественно русским кодом и как можно расширять присутствие казахского языка в этих областях?». Ответ на него требует дальнейших междисциплинарных исследований на стыке психолингвистики, социолингвистики, педагогики и языковой политики.

Практическая значимость полученных результатов заключается в том, что они могут быть учтены при разработке программ по поддержке казахского языка среди молодежи, создании учебных материалов, учёте реального билингвального профиля учащихся. Осознание того, что сознание молодых людей по-разному кодирует различные домены опыта, позволяет точнее выстраивать коммуникативные стратегии, не игнорируя, а осмысленно интегрируя феномен русизмов в общую модель развития языкового сознания «нового Казахстана».

Цитируемая литература

Анохин 2016: Анохин К.В. Сознание и когнитом: нейрофизиологические основы. Москва: Наука, 2016.

Леонтьев 1997: Леонтьев А. А. Психоллингвистика. Москва: Смысл, 1997.

Молданова 2015: Молданова Ж.И. Русизмы в языковом сознании казахов. Астана, 2015.

Тарасов 1990: Тарасов Е. Ф. Языковое сознание и образ мира. Москва: ИЯ РАН, 1990.

Уфимцева 1996: Уфимцева Н. В. Слово в структуре языкового сознания билингва. Москва, 1996.

Шейман 2001: Шейман Л.А. Интеркультуремы в языковом сознании билингва. Москва, 2001.

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КОНЦЕПТА “ОТАН/MOTHERLAND” В ЯЗЫКОВОМ СОЗНАНИИ КАЗАХСКОЯЗЫЧНЫХ И АНГЛОЯЗЫЧНЫХ РЕСПОНДЕНТОВ: АССОЦИАТИВНО- СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Елимай Шынатай

*Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы,
Казахстан*

e-mail: yelimayshynatay@gmail.com

Алия Назарова

*Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан*

e-mail: aikorkemarujan1614@gmail.com

REPRESENTATION OF THE CONCEPT "MOTHERLAND" IN THE LINGUISTIC CONSCIOUSNESS OF KAZAKH-SPEAKING AND ENGLISH-SPEAKING RESPONDENTS: ASSOCIATIVE- COMPARATIVE ANALYSIS

Elimay Shinatay

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

e-mail: yelimayshynatay@gmail.com

Aliya Nazarova

Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

e-mail: aikorkemarujan1614@gmail.com

Abstract: Based on the materials of the associative experiment, this article analyzes the representation of the macroconcept "Otan/Motherland" in the linguistic consciousness of Kazakh-speaking and English-speaking respondents. Associative reactions are interpreted, their categorical classification and evaluative connotation are revealed. Associative fields of the concept are considered from the point of view of their structural organization, core and periphery, as well as ethno-cultural specifics. Associative reactions are classified according to the zones of meaning (Z), associations (A) and phrases (F), which makes it possible to identify the core, periphery, emotional, evaluative and cultural content of the concept. As a result of the study, the authors determine the general, universal and national-specific characteristics of the concept "Otan" in the compared linguistic consciousnesses.

Key words: concept, linguistic consciousness, associative research, associative field, ethnocultural specificity.

Введение

В современной лингвистике возрастает значимость исследований, направленных на комплексное рассмотрение взаимосвязи языка и сознания, языка и культуры. В рамках антропоцентрической парадигмы язык рассматривается не только как средство коммуникации, но и как репрезентант коллективного и индивидуального сознания, культурного опыта и социальных ценностей. В этом контексте выявление того, каким образом мировоззрение и национальная идентичность определенного народа отражаются в языковом сознании, является одной из актуальных проблем когнитивной лингвистики и лингвокультурологии.

Одним из эффективных эмпирических инструментов исследования языкового сознания является ассоциативный эксперимент. Ассоциативное поле позволяет выявить, каким образом тот или иной концепт организован в структуре сознания носителей языка, определить его ядро и периферию, эмоционально-оценочные и культурные слои. Ассоциативные данные дают возможность установить не только семантическое содержание языковых единиц, но и их когнитивную, аксиологическую и культурную нагрузку.

В статье рассматривается макроконцепт «Отан/Motherland» в казахском и английском языковом сознании. Исследование концепта «Отан» посредством сравнительного ассоциативного анализа позволяет выявить сходства и различия в национальном сознании, а также универсальные и этнокультурные аспекты данного концепта. Данная проблематика приобретает особую актуальность в условиях глобализации, когда происходит трансформация национальной идентичности, культурной памяти и патриотических ценностей.

Особое место среди экспериментальных исследований образов сознания представителей разных этносов (культур) занимают ассоциативные нормы. Язык в таком случае выступает как интерпретирующее, а сознание – как интерпретируемое [Уфимцева 2011]. Учёные подчёркивают, что сознание, отражая мир, способно одновременно репрезентировать и его общественную модель [Самохвалова 1992]. Важнейшим компонентом сознания является значение – форма, в которой предметный мир возникает в сознании и облекается в языковую материю. Посредством значения знание передаётся из поколения в поколение, актуализируется в сознании отдельных индивидов, направляя и даже регулируя их внутреннюю и внешнюю деятельность.

Литературный обзор

Для глубокого понимания проблемы концепта прежде всего необходимо разграничить термины «понятие» и «концепт». По мнению Ю. С. Степанова [1997], понятие нейтрально описывает общие признаки определённого предмета или явления и лишено эмоциональной окраски. Концепт же включает в себя надсмысловое содержание слова и дополняется культурными, социальными, эмоциональными и оценочными значениями.

С. А. Аскольдов [1928], впервые введший данный термин в научный оборот, определял концепт как мысленное образование, которое в процессе мышления замещает различные предметы и явления. В свою очередь, Степанов [1997] характеризует концепт как основную ячейку культуры в ментальном мире человека.

В казахском языкознании концепт «туған жер/отан» получил всестороннее освещение. Ж. Манкеева [2007], анализируя концепты «жер» (земля), «дала» (степь), «отан», «туған жер» в устном народном творчестве и пословицах, определяет их место в национальном мировоззрении. К. Жаманбаева [2010] рассматривает понятия «туған жер» и «отан» как одни из базовых концептов национального сознания, тогда как А. Салкынбай [2008] обращает внимание на историко-культурные особенности их возникновения и развития. Учёный Е. Абакан [2004], исследуя соотношение языка и бытия, интерпретирует концепт как «эйдетический признак», то есть как мировоззренческую категорию, закреплённую в сознании.

Концепт «Отан/Туған жер» является одним из значимых и активно изучаемых понятий в лингвистике, в частности в лингвокультурологии и когнитивной лингвистике. Данный концепт обладает не только национальной спецификой, проявляясь в языковом сознании конкретного народа, но и универсальным характером, отражая общечеловеческие ценности. Вместе с тем в каждом языке и культуре он приобретает свои отличительные особенности.

В работе А. Т. Нурмановой и З. О. Каримовой [2008] представлен комплексный анализ семантического содержания концепта «Родина» в русской национальной концептосфере. По мнению исследователей, концепт «Туған жер / Отан» сочетает в себе как универсальные, общечеловеческие черты, так и национально-специфические характеристики. Для раскрытия семантической сущности концепта авторы выделяют его основные когнитивные признаки и предлагают их лингвистическую экспликацию. В исследовании «когнитивная характеристика» используется в качестве основного методологического инструмента. Кроме того, рассматривается экстралингвистическое содержание концепта в религиозных, художественных, научных и фольклорных текстах, что позволяет выделить ряд когнитивных признаков, ассоциируемых со словом «Родина»: родная земля, родная страна, родная природа, родной язык, родная вера. Эти положения подчёркивают культурно-символическую многомерность понятия родной земли.

Ж. Б. Есмурзаева [2010], характеризуя концепт «Туған жер/Родина» с когнитивной точки зрения, обращает внимание на его фразеологическую, идиоматическую и интертекстуальную природу. Исследователь рассматривает данный концепт в рамках «патриотической триады» – «родина – отечество – отчизна». Этот лексический ряд позволяет выявить концептологические особенности слов с патриотической семантикой в

русском языке, а также определить их место и роль в национальном мировоззрении.

С. Г. Тер-Минасова [2000] отмечает, что любовь к родной земле является одной из ключевых духовных ценностей в мировоззрении русского народа. Исследователь связывает понятие «родина» в русском языке с материнским архетипом, что объясняется принадлежностью слова к женскому роду. В английском языке концептуализация родины характеризуется отсутствием фиксированной грамматической гендерной маркированности и осуществляется посредством параллельного использования лексем *motherland* и *fatherland*, репрезентирующих различные метафорические и идеологически обусловленные модели интерпретации страны происхождения. Аналогично, в казахском языке концепты *Отан* и *Туған жер* не обладают закреплённой гендерной маркированностью, что указывает на гендерно нейтральный характер их концептуализации в языковом сознании. При этом семантическое наполнение родной земли в казахском языковом сознании конкретизируется через систему микроконцептов *атажұрт* (земля предков), *атақоныс* (исконное место проживания рода), *атамекен* (исконная родина), актуализирующих родо-генеалогическую и историко-пространственную модель принадлежности. Образ *Жер-ана* («Земля-мать») функционирует в иной когнитивной плоскости, подчеркивая сакрально-космологическое и жизнепорождающее начало земли. Таким образом, в казахской языковой картине мира родина осмысливается вне бинарной оппозиции «мать – отец», как духовно и исторически значимое пространство коллективной памяти и этнокультурной идентичности.

В трудах С. М. Белокуровой и Е. А. Мушниковой [2012] проводится ретроспективный анализ функционирования концепта «Родина» в монгольской лингвокультуре. Авторы, сопоставляя прежнее и современное состояние понятия «родная земля» в монгольской культуре, описывают его роль в эпических традициях и отражение в сознании нового поколения. В результате устанавливается тесная связь концепта «Родина» с концептами «семья» и «дом», что подтверждает его не только географическое, но и социально-бытовое измерение.

Китайский исследователь Гао Тянь и российский учёный Д. Б. Гудков [2008], рассматривают концепты «Родина» и «дом» в дискурсе патриотизма русской и китайской культур. По их мнению, в китайской культуре «родная земля» (*цзу го*) сформировалась как универсальное понятие, обозначающее страну и государство предков, собственную страну. Если в русской, китайской и английской культурах концепт родной земли тесно связан с понятием «дом», то, согласно исследованиям учёных, в казахской лингвокультуре он преимущественно соотносится с пространственно-символическими образами, такими как «алтын бесік» («родная земля – золотая колыбель»), «жусан» (попынь), «Ұлы дала» (Великая степь), «туған ел» (родная страна), «тәуелсіз ел» (независимое государство), особенно в

художественной литературе и публицистике постсоветского периода. Эта особенность свидетельствует о том, что в казахском мировоззрении родная земля воспринимается не как локальное место, а как целостное национальное пространство и историко-культурное наследие. Безусловно, концептуальное поле концепта «туған жер» в казахской лингвокультуре не ограничивается приведёнными примерами; они представляют лишь часть его многообразия.

Материалы и методы

В настоящей статье предпринимается попытка ответить на следующие исследовательские вопросы:

- 1) каково ассоциативное поле концепта «Отан» в казахском и английском языковом сознании;
- 2) какими специфическими особенностями обладает концепт «Отан» в казахском и английском языковом сознании.

Для формулирования научных выводов по поставленным вопросам анализ данных осуществлялся с применением методов анализа ассоциативного поля, разработанных учеными Л. К. Жанаалиной и Т. А. Кульгильдиновой. Ответы, полученные на слово-стимул *отан* в казахском языке и *motherland* в английском языке, были классифицированы и проанализированы в соответствии с принадлежностью реакций (слов и синтагм) к зонам «Значение» (Z), «Ассоциации» (A) и «Фразы» (F).

Кроме того, с использованием качественного анализа были выявлены и описаны ядро концепта «Отан», его эмоционально-оценочное содержание, культурное поле и статус, что позволило раскрыть данный концепт в семантическом и культурном аспектах. В рамках качественного и сравнительного анализа исследовались особенности репрезентации концепта «Отан» в казахском языке и в английском языковом пространстве, его концептуальная природа и место в национальном сознании.

В статье также предусматривается теоретический анализ словарных статей стимулов *Отан* и *Motherland*, сформированных на основе ассоциативного эксперимента. В качестве материала исследования использовались:

1. реакции, представленные в готовой словарной статье стимула *отан* в «Казахском ассоциативном словаре»[КАСЛ, 2025];
2. словарная статья, составленная на основе ассоциативного эксперимента,

проведённого среди студентов Оксфордского университета, а также реакции, полученные на стимул *motherland*. Следует отметить, что одна из авторов статьи (А. Назарова) принимала непосредственное участие в составлении данного словаря и является одним из его авторов.

Результаты и обсуждение

Казахские учёные Л. К. Жаналина, Т. А. Кульгильдинова [2019] в качестве исходного источника языкового сознания рассматривают самого человека, осуществляющего речевую деятельность, и его индивидуальный язык, отмечая при этом, что языковая картина мира формируется как общее языковое пространство, аккумулирующее различные системы знаний об объективной действительности. В ходе ассоциативного эксперимента накопленные и сохранённые в сознании системы знаний вербализуются в виде языковых единиц.

Общее количество реакций, полученных от англоязычных респондентов, составило 25, при общем числе участников эксперимента – 51. Словарная статья англоязычных респондентов:

MOTHERLAND: home 11; country 5; UK 4; India 3; fatherland, patriot 2; big, birth, birthplace, camping, family, Island, Japan, Kazakhstan, love, Palakkad, Poland, racism, root, Russia, safety, Saudi Arabia, ship, tanah air, mother 1.

Общее количество реакций, полученных от казахоязычных респондентов, составило 36, при числе участников эксперимента – 61 человек. Для корректного качественного выявления репрезентации ассоциативного поля концепта «Отан» в казахском и английском языковом сознании количественные показатели были приведены к сопоставимому уровню. Словарная статья на казахском языке:

ОТАН: Қазақстан 11; отбасы 5; ел 4; туған жер, ыстық, ана, ұлт, Отан оттан да ыстық, мемлекет, патриот, үй 2; борыш, елім, атамекен, шаңырақ, бәйтерек, елтаңба, махаббат, Нұр Отан, алдындағы борыш, атажұрт, (-ды) аяла, Жер-ана, киіз үй, Қазақстан картасы, Қазақстан туы, мақтанышым, ол – мен, сағыныш, тіл, әнұран, туған ел, туған өлкем – Отаным, туған елім – Отаным, Ұлы Отан соғысы, ыстық сезім 1.

На первоначальном формальном уровне различные реакции в казахском языке подразделяются на отдельные слова и синтагмы (словосочетания и предложения). В то же время для реакций в английском языке характерны исключительно однословные ответы. Реакции, представленные в словарных статьях, связанных со стимулами Отан и Motherland, классифицируются следующим образом.

В ряду казахоязычных реакций Z-зону, то есть ядро концепта «Отан», образуют лексемы *Қазақстан* (11), *отбасы* ‘семья’ (5) и *ел* ‘страна, народ’ (4). В ядре стимула Motherland, в свою очередь, находятся слова *home* (11), *country* (5) и *fatherland*. В периферийной зоне (А) стимула *Отан* представлены реакции *туған жер* ‘родная земля’ (2), *ыстық* ‘дорогой, тёплый’ (2), *ана* ‘мать’ (2), *ұлт* ‘нация’ (2), тогда как в А-зоне стимула **MOTHERLAND** вербализуются реакции *racism*, *root*, *birthplace*, *love*.

В ответах англоязычных респондентов зона F (фразовые реакции) фактически отсутствует, тогда как в ответах казахоязычных информантов данная зона является активной и доминирующей. При этом реакции в зоне F представлены как в форме словосочетаний, так и в форме предложений. В

частности, зафиксировано 7 словосочетаний и 3 предложения. Зона F функционально дополняет синтагматическую структуру зон Z и A. Синтагматические реакции данной зоны актуализируются на основе стимульного слова и разворачиваются в предложенческую форму. Часть из них представляет собой полноценные предложения, тогда как другие формируются путём сочетания стимульного слова, выступающего в функции подлежащего, с предикативным компонентом. Фразы, входящие в зону F, дифференцируются в зависимости от отдельных семантических признаков составляющих их слов и их принадлежности к определённым категориям.

К признаковым ассоциациям стимула *отан* относятся реакции *махаббат* 'любовь', *нұр* 'свет, благодать', *туған жер* 'родная земля', *туған ел* 'родная страна', *ыстық сезім* 'тёплое чувство', *(-ды) аяла* 'лелеять, беречь', *сағыныш* 'тоска, ностальгия', *мақтанышым* 'моя гордость', *туған өлкем* – *Отаным* 'родной край – моя Родина', *туған елім* – *Отаным* 'родная страна – моя Родина', *атажұрт* 'земля предков', *атамекен* 'исконная родина', *Отан оттан да ыстық* 'Родина дороже огня'.

К категориальным ассоциациям стимула *отан* относятся следующие группы:

1) Территориальная категория: *Қазақстан* 'Казахстан', *ел* 'страна', *жер* 'земля', *туған жер* 'родная земля', *атажұрт*, *атамекен*. В данном случае Родина репрезентируется как географическое пространство.

2) Государственно-политическая категория: *мемлекет* 'государство', *Қазақстан* 'Казахстан', *елтаңба* 'герб', *ту* 'флаг', *әнұран* 'гимн', *армия*, *Нұр Отан (партия)*. Здесь Родина осмысливается как институциональная система.

3) Социальная категория: *халық* 'народ', *ұлт* 'нация', *қазақ* 'казах', *ел* 'народ, страна', *азаматтар* 'граждане'. В данном аспекте Родина предстает как социальное единство.

4) Родственно-генеалогическая категория: *ата-баба* 'предки', *атажұрт*, *атамекен (земля предков)*. Эта категория актуализирует историческое и родовое начало концепта.

5) Культурная категория: *тіл* 'язык', *киіз үй* 'юрта', *шаңырақ* 'шанырак'. В данном случае Родина осмысливается как совокупность культурных кодов.

6) Право-моральная категория: *борыш* 'долг', *отан алдындағы борыш* 'долг перед Родиной', *қорғау* 'защищать'. Здесь отчетливо проявляются элементы национального самосознания и моральной ответственности респондентов.

Приведённые примеры свидетельствуют о том, что концепт «Отан» в казахском языковом сознании формируется как многослойная категориальная ассоциация, в которой тесно переплетаются различные типы категориальных классификаций.

В ассоциативном поле англоязычной выборки слово *Motherland* представлено следующими категориальными ассоциациями:

1) Территориально-географическая категория: *country, UK, India, Island, Japan, Palakkad, Poland, Russia, Saudi Arabia*. В рамках данной категории *motherland* воспринимается респондентами как конкретная и индивидуально значимая географическая территория или государство, что также отражает национальное и культурное разнообразие информантов.

2) Государственно-политическая категория: *country, fatherland, patriot, racism*. В этом аспекте концепт *motherland* соотносится с патриотизмом, гражданской позицией и идеологическими установками. Ассоциация стимула *motherland* со словом *racism* свидетельствует о политизированном восприятии данного концепта в сознании отдельных индивидов и указывает на наличие негативной коннотации. Кроме того, прослеживается влияние общественно-политического дискурса, в силу чего в сознании некоторых респондентов стимул *motherland* может ассоциироваться с историческим или современным социальным неравенством и расовой дискриминацией. В казахском языковом сознании концепт «Отан» не интерпретируется в подобной негативной коннотации; напротив, он характеризуется сакральным и символическим статусом.

3) Социальная категория: *family, people*.

4) Родственно-генеалогическая категория: *root, mother, birth*.

5) Ценностная категория: *home, safety, love*.

6) Культурная категория: *ship, tanah air, camping*.

Следует отметить, что словосочетание *tanah air* в индонезийском языке обозначает «родную землю». В казахском языковом сознании такие реакции, как *ship* и *camping*, не зафиксированы. Данный факт указывает на то, что ассоциации концепта *motherland* в английском языковом сознании отражают личный жизненный опыт и образ жизни носителей языка. В англоязычной культуре кемпинг является одним из значимых элементов коллективного досуга, ассоциируемого с природой и свободой. Это позволяет сделать вывод о том, что для англоязычных респондентов концепт *motherland* активизируется через различные культурные коды.

В ходе исследования выявляются отчётливые различия ассоциативных полей, характерных для казахскоязычных и англоязычных респондентов. В казахском языковом сознании вербализуются преимущественно знаково-символические коды, тогда как в сознании англоязычных респондентов концепт Родины в большей степени актуализируется через коды, связанные с индивидуальным жизненным опытом. Таким образом, сопоставление двух ассоциативных полей позволяет наглядно выявить их ключевые концептуальные различия.

Для англоязычных респондентов *Motherland* предстает как индивидуализированный, субъективный и географически конкретный концепт, преимущественно связанный с личным опытом индивида. В казахском же языковом сознании *Отан* осмысливается как коллективная,

этнокультурная, символическая, эмоционально насыщенная и сакральная ценность. Если в английском языковом сознании этнокультурные маркеры выражены слабо либо практически отсутствуют (на это повлияла также поликультурная ситуация в Англии, где респондентами явились различные англоговорящие этносы), то в казахском сознании *Отан* репрезентируется как совокупный образ национальных символов, исторической памяти, культурной преемственности, долга и ответственности.

Приведённые признаковые и категориальные ассоциации позволяют сделать вывод о том, что для казахоязычных и англоязычных респондентов характерна дифференцированная многоплановая организация системы знаний. При этом выявленное разнообразие ассоциативных связей в казахском языковом сознании свидетельствует о том, что процесс познания определённого объекта осуществляется путём непрерывного наложения новых смыслов, что обуславливает динамичный и многомерный характер концептуализации.

Заключение

Таким образом, сравнительный анализ ассоциативных полей концептов «Отан/Motherland», проведённый на основе материалов ассоциативного эксперимента казахоязычных и англоязычных респондентов, выявил как ряд сходств, так и существенные различия в структуре языкового сознания. Прежде всего, ассоциативное поле в казахском языковом сознании характеризуется более сложной структурной организацией: наряду с отдельными лексемами активно используются синтагматические и предикативные конструкции, то есть словосочетания и предложения. В английском языковом сознании ассоциации в основном ограничиваются отдельными лексемами, при этом фразовая зона (F) оказывается практически не сформированной.

В обоих языковых сознаниях ядро ассоциативного поля (Z-зона) обладает социально-пространственной семантикой: в казахском языке его формируют лексемы *Қазақстан*, *ел*, *отбасы*, тогда как в английском языке центральное место занимают *home* и *country*. Данный факт свидетельствует об универсальной содержательной основе концепта «Отан». Однако дальнейшее развитие и смысловое наполнение концепта в каждом языковом сознании происходит по различным направлениям. В казахском языковом сознании концепт «Отан» осмысливается как коллективная, этнокультурная и сакральная ценность и тесно связан с национальными символами (флаг, герб, гимн), исторической памятью (*атамекен*, *атажұрт*), культурными кодами (*шаңырақ*, *киіз үй*, язык) и моральными категориями (долг, обязанность).

Для англоязычных респондентов концепт *Motherland* в большей степени основывается на индивидуальном жизненном опыте человека. Реакции *home*, *safety*, *love*, *camping*, *ship* указывают на связь представлений о Родине с личным пространством, свободой передвижения и субъективным

опытом. Существенные различия проявляются и в оценочном аспекте: если в казахском языковом сознании концепт «Отан» представлен исключительно в позитивной, эмоционально-символической коннотации, то в английском языковом сознании наличие реакций типа *racism*, обладающих идеологической и негативной окраской, свидетельствует о политизированном и многозначном восприятии концепта *motherland*.

Система категориальных ассоциаций в казахском языковом сознании носит многоуровневый и иерархический характер, объединяя территориальные, государственные, социальные, генеалогические, культурные и правово-моральные категории в целостную концептуальную систему. В английском языковом сознании подобная категориальная дифференциация представлена в меньшем объёме и отличается менее чёткими границами. Кроме того, активное функционирование фразовых ассоциаций исключительно в казахском языке («*Отан оттан да ыстық*» (досл. – Родина горячее огня; смысл. – Родина ближе всего), «*Туған елім – Отаным*» (Моя родная страна – Моя Родина) подтверждает закреплённость образа Родины в национальном мировоззрении через паремиологическое, поэтическое и прецедентное сознание.

С пространственной точки зрения в казахском языковом сознании концепт «Отан» воспринимается как безграничное и целостное национальное пространство («*Ұлы дала*», «*туған ел*», «*тәуелсіз ел*»), тогда как в английском языковом сознании он чаще репрезентируется как конкретная, ограниченная географическая территория или государство. Высокая плотность ассоциативного поля и эмоциональная насыщенность в казахском языковом сознании указывают на центральный, ядерный статус концепта «Отан» в казахской культуре, тогда как в английском языковом сознании *Motherland* носит более периферийный и вариативный характер.

В целом результаты ассоциативного эксперимента показали, что способы хранения и организации знаний в языковом сознании напрямую зависят от этнокультурных факторов. Для казахоязычных респондентов доминируют коллективная память, символика и сакрализация, тогда как для англоязычных респондентов ведущую роль играют индивидуализм, личный жизненный опыт и прагматизм.

Цитируемая литература

- Абақан 2004:** Абақан Е. Тіл және таным: этнолингвистикалық ізденістер. Алматы: Дайк-Пресс, 2004.
- Аскольдов 2007:** Аскольдов С. А. Концепт и слово. Русская речь, 1928 (2). – Манкеева, Ж. Қазақ тілінің лингвомәдениеттаным. – Алматы: Ғылым, 2007.
- Белокурова, Мушникова 2012:** Белокурова, С. М., Мушникова, Е. А. Концепт «Родина» в монгольской лингвокультуре: ретроспективный анализ. *Вестник Бурятского университета*, 2012, (4), с. 460–465.
- Гао, Гудков 2008:** Гао Т., Гудков, Д. Б. Концепт «родина» и «дом» в русском и китайском патристическом дискурсе. *Мир русского слова*, 2008, (1), с. 38–44.

Есмурзаева 2015: Есмурзаева, Ж. Б. Концепт «Туған жер/Родина» в казахской и русской языковой картине мира. *Қазақ тілі мен әдебиеті*, 2015, (2), с. 50–55.

Жаналина, Кульгильдинова 2019: Жаналина Л.К., Кульгильдинова Т.А. Новое в современной лингвистике и лингводидактике: некоторые контуры в междисциплинарном контексте. Коллективная монография. 2 часть. Алматы: КазУМОиМЯ им Абылай хана, 2019.

Жаманбаева 2010: Жаманбаева Қ. Тілдегі эмоция, таным және мәдениет. Алматы: Қазақ университеті, 2010.

Нурманова, Каримова 2008: Нурманова А. Т., Каримова З. О. Семантическое наполнение концепта «Родина» в русской национальной концептосфере. *Вестник КазНУ. Серия филологическая*, 2008, (3), с. 178–184.

Самохвалова 1992: Самохвалова В. И. Сознание как диалогическое отношение // М.М. Бахтин как философ. – М., 1992, с. 190–205.

Степанов 1997: Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры. Москва: Академический проект, 1997.

Тер-Минасова 2000: Тер-Минасова, С. Г. *Язык и межкультурная коммуникация*. Москва: Слово, 2000.

Уфимцева 2011: Уфимцева, Н. В. Языковое сознание: динамика и вариативность. – М.: Институт языкознания РАН, 2011.

THE NAMES OF WAR HORSES IN A KAZAKH EPIC POEM: SEMANTIC LAYERS

Quwatbek Duysen

A.Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

e-mail: kuat.duisen@gmail.com

Abstract: This article analyses the personal horse names of the knights and their opponents from the text of the Forty Knights of Steppe epic poem. The epic poem is one of the significant heritages of Central Eurasian oral literature. The epic poem depicts clashes and political games between Nogay nobility in the Golden Horde period. The text of the epic poem is voluminous, and it contains 36 ballads that are closely tied with each other. This article analyses the part of the epic poem that contains 8 ballads. For this research I mined the names of war-horses from the epic poem's text. Then I matched the relation with the war-horse's owners with the names of war horses. In the next stage of the research the names of war-horses were transliterated in accordance with International Phonetic Alphabet characters. The war-horses' names were also translated into English according to the English traditional horse marking practices. The information about war-horses' names was assembled to the database. The result of research shows the Central Asian nomad tradition of horse naming; The naming is based on external marks of the horses. The formal marks generally include the horse's skin colour, skin markings, gait and age. The results of name analysis show the various combinations of war-horses names. The war-horses' names always contain one or two external marks. They are skin colour (one external mark); skin colour+markings or skin colour+gait or skin colour+age or markings+gait (two external marks).

Key words: The Forty Knights of Steppe; war horses; skin colour, markings, horse naming

Introduction

'The Forty Knight of Steppe', known as 'The Forty Knights of Steppe' (original title *Қырымның қырық батыры*) is an epic poem in the Kazakh language. It was recorded by researchers of Kazakh SSR Academy of Sciences from Muryn zhyrau (true name is Tilegen Sengirbekuly) during WWII in 1942. Unfortunately, two years after recording the Resolution of the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks 'On the Status and Measures of Improving the Mass-Political and Ideological Work in the Tatar Party Organization' on August 9, 1944, the publication of the epic was banned. Finally, the text of the epic was published after restoration of the Independence of the Republic of Kazakhstan [Сәкенов 2005].

The Study

In the text of epic poem every war horse is linked to a particular knight or knight's ally or opponent. Moreover, every knight or knight's ally or opponent rides only their own war-horse. Every war horse has a name. This led us to add war horses to our research which gave us unexpected results. Nineteen names of war horses were found in the text of Chapter 1 of the epic. A name for war horses is generally given based on external signs. We described the names of war horses of

every knight and their allies or opponents cf. [Table 1]. In addition, we added an interpretation of every name of war horses in accordance with horse colour description in the Horse Encyclopedia [Hartley Edwards 2016]. In the text of the epic, we can see descriptions of the knights and their allies or enemies' war horses. All the knights had war horses. For instance, Knight Qazi from the ballad 'Qarasay, Qazi' had 2 war horses. In the ballads 'Angshybay', 'Parpariya', 'Nuradin', 'Mussa khan', the war horses of the opponents of the knights were described, whereas in 'Edige' and 'Qarasay, Qazi' the war horses of the allies of the knights were depicted. An interesting fact is that all the allies of the knights are knights from Chapter 3 of the Forty Knights epic poem. Moreover, the knights in the text of the ballads 'Angshybay', 'Parpariya', 'Nuradin', 'Qarasay, Qazi' tie the manes and the tails of their war-horse before going to a battle. So, all the preparations of the war horses to battle are limited to tying. Unfortunately, we could not find descriptions of war-horse armour in the text of the epic.

The Findings

The findings from the study are given in the following Table1.

Table 1. *Knights and their war horses*

<i>Knight (Information)</i>	<i>The Name of War-horse in Kazakh</i>	<i>IPA Transcription of Name</i>	<i>Meaning</i>
<i>Angshybay (One of The Forty Knights)</i>	<i>Қара ам</i>	<i>[qara at]</i>	<i>Black horse</i>
<i>Oraqshi (An opponent of the knight Angshibay)</i>	<i>Кер ам</i>	<i>[ker at]</i>	<i>Brown horse</i>
<i>Qarabalta (An opponent of the knight Angshibay)</i>	<i>Көк қасқа</i>	<i>[køk qasqa]</i>	<i>Blue Roan with blaze</i>
<i>Parpariya (One of The Forty Knights)</i>	<i>Құла шұбар ам</i>	<i>[qɒla ʃɒbar at]</i>	<i>Buckskin horse with dapples</i>
<i>Shamaqan (An opponent of the knight Parpariya)</i>	<i>Боз тарлан ам</i>	<i>[boz tarlan at]</i>	<i>Dapple gray horse</i>
<i>Shashtobe (An opponent of the knight Parpariya)</i>	<i>Күрең шұбар ам</i>	<i>[kʉrɛŋ ʃɒbar at]</i>	<i>Dark bay flea bitten horse</i>
<i>Quttikiya (One of The Forty Knights)</i>	<i>Боз тарлан ам</i>	<i>[boz tarlan at]</i>	<i>Dapple gray horse</i>
<i>Edige (One of The Forty Knights)</i>	<i>Шұбар ам</i>	<i>[ʃɒbar at]</i>	<i>Flea bitten horse</i>
<i>Aysauly Akhmet (An ally of Edige, one of The Forty Knights from Chapter 3)</i>	<i>Кер тарлан ам</i>	<i>[ker tarlan at]</i>	<i>Brown dapple horse</i>

<i>Knight (Information)</i>	<i>The Name of War-horse in Kazakh</i>	<i>IPA Transcription of Name</i>	<i>Meaning</i>
<i>Nuradin (One of The Forty Knights)</i>	<i>Шұбар ам</i>	<i>[ʃub̞ar at]</i>	<i>Flea bitten horse</i>
<i>Tarqas (Nuradin's opponent)</i>	<i>Кер ам</i>	<i>[ker at]</i>	<i>Brown horse</i>
<i>Mussa khan (One of The Forty Knights)</i>	<i>Боз ам</i>	<i>[boz at]</i>	<i>Gray horse</i>
<i>Qosim (Mussa khan's opponent)</i>	<i>Кер ам</i>	<i>[ker at]</i>	<i>Brown horse</i>
<i>Oraq (One of The Forty Knights)</i>	<i>Ала май</i>	<i>[ala taj]</i>	<i>Pinto shearer</i>
<i>Mamay (One of The Forty Knights)</i>	<i>Күрең жорға ам</i>	<i>[kureŋ ʒorɣa at]</i>	<i>Dark bay pacer horse</i>
<i>Qarasay (One of The Forty Knights)</i>	<i>Тарлан ам</i>	<i>[tarlan at]</i>	<i>Dappled horse</i>
<i>Qazy (One of The Forty Knights)</i>	<i>Боз жорға ам</i>	<i>[boz ʒorɣa at]</i>	<i>Gray pacer horse</i>
	<i>Күрең ам</i>	<i>[kureŋ at]</i>	<i>Dark bay horse</i>
<i>Er Kokshe (Qarasay's ally, One of The Forty Knights from Chapter 3)</i>	<i>Тарлан ам</i>	<i>[tarlan at]</i>	<i>Dappled horse</i>

War horses. As we already mentioned, every knight and their ally and opponents have a war-horse. They ride only their own war horse, and every war horse has a name. The names of war horses are based on a basic coat colour, head and body markings, gait and age of war-horse. Based on the war horses' names, we have detailed information about the appearance of the knights' war horses.

Conclusion

The results of the analysis of Chapter 1 of The Forty Knights of Steppe epic poem categorize three groups of personal military equipment as follows Armour, Weapons and War horses. Every group of personal military equipment contains the types of armour, and weapons. Armour is represented by multiple species and subspecies of head, body armour, a shield and a decorative element of helmet. Weapons represent four types of armament. Each type of armament comprises of species and subspecies of weapons, their parts and containers for transportation. War horses are classified by colour, markings, gait and age. These results show a complicated structure of the warriors' personal military equipment. In accordance with the data that we have received, we have drawn conclusions as follows:

The Forty Knights of Steppe epic poem is a multilayer literary work that represents the military material culture of Central Asia nations (Сәкенов 2007). The multiplicity and complexity of the personal military equipment depicted in the text of the epic led us to come to this conclusion.

The personal military equipment of the knights described in the text of the Forty Knights of Steppe epic poem might be common for the late medieval times in the Central Asian region. This unexpected conclusion is based on the matching our data with the research of Akhmetzhanov [Ахметжанов 1996] and Bobrov [Bobrov 2003].

The names of the war horses of warriors in the text of the Forty Knights of Steppe epic poem are based mainly on the external signs of the war horses. We suggest that the names of war horses may have a particular regularity and order.

References

Bobrov 2003: Bobrov, L. Iron hawks from the territory of Maveranahr (sets of the defensive equipment of the warriors of the Middle Asia and the neighbouring territories in the 16th - 17th centuries). *Para Bellum*, 18, 2003, 43–80. <<http://www.parabellum.vzmakh.ru/>>

Hartley Edwards 2016: Hartley Edwards, E. *The Horse Encyclopedia*. In: G. Pitts & K. Shang (eds.). Dorling Kindersley Ltdq 2016. <<https://www.dk.com/uk/>>

Ахметжанов 1996: Ахметжанов, Қ. *Жараған темір кигендер: Батырлардың қару-жарағы, әскери өнері, салт-дәстүрлері*. Дәуір, 1996.

Сәкенов 2005: Сәкенов, С. (Ed.). *Қырымның қырық батыры: Ноғайлы жырлары* (1st ed.). Арыс. <https://books.google.kz/books?id=mrGBAAAAMAAJ>, 2005.

Сәкенов 2007: Сәкенов, С. "Қырымның қырық батыры" эпосы және Ноғай ордасының тарихнамасы. *Абай*, 3, 2007, с. 68–75.

ЗА СЪЗДАВАНЕ НА ЦЕНТЪР ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК И ЕВРОПЕЙСКА КОМУНИКАЦИЯ

Любима Йорданова

Институт за български език при Българската академия на науките

TOWARDS AN ESTABLISHMENT OF A CENTRE FOR BULGARIAN LANGUAGE AND EUROPEAN COMMUNICATION

Lyubima Yordanova

Institute for Bulgarian Language at the Bulgarian Academy of Science

Abstract: The text presents a project for the establishment of a Centre for Bulgarian Language and European communication. The conceptual framework, structure and the main areas in the work of the future Centre have been outlined. Online educational modules, MA programs, and an accompanying “Bulgarian Eurodictionary”, as well as the use of digital tools for visualization and public communication are proposed. The project aims at assisting the integration of the Bulgarian society in the European legal and communication space.

Key words: project, Centre for Bulgarian language, European communication, European law, online training, dictionary

Настоящият текст предлага концепция за създаване на Център за български език и европейска комуникация – интердисциплинарна структура, в която да работят три групи специалисти:

- българисти;
- преводачи;
- специалисти в областта на електронните технологии.

Основният акцент в дейността на Центъра ще бъде европейската институционална и правна терминология – преди всичко терминологията на Съвета на Европа и на Европейския съюз. Предвижда се създаването на тълковен речник на новата европейска лексика, включващ понятия, които все още не са достатъчно представени в наличните български речници.

Проектът включва и разработването на онлайн образователни програми, както и създаването на дигитални ресурси за визуализация на подготвените материали. Очаква се в рамките на Центъра да бъдат разработени магистърски програми, свързани с прилагането на европейското право в България и с овладяването на европейската комуникационна култура.

След политическите промени от 1989 г., белязали началото на прехода от социалистическа система към демократично обществено устройство, България предприе важни стъпки към институционална и ценностна

интеграция в европейското пространство. Сред ключовите събития могат да бъдат посочени:

- приемането на новата Конституция на Република България през 1991 г.;

- членството в Съвета на Европа (1992 г.);

- присъединяването към Европейския съюз (2007 г.).

Тези процеси доведоха до включването на България в европейското политическо, правно и културно пространство. От 2007 г. съвременният български книжовен език е един от официалните езици на Европейския съюз, което поставя нови изисквания към неговото функционално развитие, терминологична прецизност и обществена употреба.

1. Създаване на Центъра

Комуникацията е основно средство за обмен на информация и за усвояване на нови знания. Значителна част от европейската правна и институционална терминология остава недостатъчно позната в българското общество, което създава потребност от систематизиране, тълкуване и образователно посредничество.

Идеята за създаването на подобна структура възниква още през 2000 г., първоначално като проект за изработване на тълковен речник на новия политически и европейски език. Предложението тогава не получава институционална подкрепа. Въпреки това необходимостта от подобен център остава актуална, особено в контекста на задълбочаващата се европейска интеграция и разширяващата се нормативна рамка на ЕС.

1.1. Обхват и поле на дейност

Основна целева група на Центъра ще бъдат студентите и младите специалисти. Предвижда се разработването на онлайн магистърски, а впоследствие и бакалавърски програми, насочени към неюристи – българисти, филолози, журналисти, социолози, политолози и други специалисти, които желаят да задълбочат познанията си в областта на европейската комуникация.

Обучението ще включва:

- запознаване с Европейската конвенция за защита правата на човека и основните свободи;

- изучаване на Хартата на основните права на Европейския съюз;

- въвеждане в основни принципи на европейското право.

Целта е изграждане на стабилна справочна и понятийна култура, която да подпомага професионалната реализация и обществената ангажираност на обучаемите.

1.2. Структура на онлайн лекцията

Моделът на онлайн обучението стъпва върху европейски университетски практики. Всяка лекция включва:

- кратък въвеждащ текст (2 – 4 абзаца), подготвен от преподавателя;

- препратка към пълния текст на съответния нормативен документ;
- аналитични въпроси за самостоятелна работа;
- изпращане на писмени отговори до преподавателя.

Акцент се поставя върху активното учене и аргументираното критическо мислене. Форматът позволява гъвкавост и съобразяване с професионалната заетост на обучаемите.

1.3. Речникът – „Български евроречник“

Към всяка лекция ще бъде включен кратък терминологичен модул с обяснение на използваните понятия. Примерни единици:

- *адженда/агенда* – актуален дневен ред;
- *субсидиарност* – принцип в правото на ЕС, според който решенията се вземат на възможно най-близко до гражданите ниво;
- *синя политика* – политика на ЕС, свързана с морските ресурси и рибарството;
- *e-Learning* – програма на ЕС (2004 – 2006), насочена към дигитализация на университетското образование.

Предвижда се речникът да има тълковен характер, като при необходимост отделни статии могат да придобият енциклопедични елементи. Ще бъдат отбелязвани равноправни произносителни варианти, когато това е оправдано от езиковата практика.

1.4. Оценяване на преподаването

В рамките на онлайн обучението се предвижда студентите да оценяват:

- яснотата и структурната цялост на лекцията;
- връзката ѝ с общия курс;
- качеството на преподавателската подготовка.

По този начин се осигурява обратна връзка и механизъм за повишаване на академичното качество.

1.5. Визуализация и публична дейност

Съществен компонент в дейността на Центъра за български език и европейска комуникация ще бъде визуализацията на съдържанието чрез дигитални и аудиовизуални средства. Снимки, видеоматериали, документални филми и музикални фрагменти ще подпомагат възприемането на информацията и ще създават по-широк културен контекст на разглежданите теми.

Предвижда се изграждането на дигитален архив, включващ изображения, аудио- и видеоматериали, свързани с европейските институции, правата на човека и развитието на европейската правна и културна традиция. По този начин комуникацията няма да бъде сведена единствено до текстовото съдържание, а ще се осъществява чрез синтез на различни семиотични канали.

Публичната дейност на Центъра ще включва организирането на срещи с образователен и културен характер с граждани, студенти и представители на академичната общност, най-малко четири пъти годишно, посветени на значими европейски и национални дати (напр. 8 май, 24 май, 22 септември, 1 ноември).

Примерната структура на една среща може да включва:

- въвеждане в темата;
- аудио-визуален модул;
- представяне на институционалния и правния контекст;
- дискусия с участниците.

В рамките на визуалния модул може да прозвучи музика от Едвард Григ, съпроводена с филмови кадри, представящи природната красота на Норвегия. Този културен акцент би послужил като въведение към темата за Съвета на Европа и неговата историческа мисия в областта на защитата на правата на човека. Възможно е да бъде представена дейността на Института по правата на човека в Осло като пример за институционализирана европейска отговорност към човешките права.

Паралелно с това следва да се подчертае, че и в България съществуват научни институции с подобна насоченост, включително Правният институт при Българската академия на науките. Така се очертава връзката между националния и европейския контекст и се акцентира върху споделената отговорност за утвърждаване на правовия ред.

Заглавието на настоящия сборник – „Отговорността пред езика“, избрано от българистите от Шуменския университет за тяхната езиковедска поредица, притежава концептуална значимост, която надхвърля рамките на отделна публикация. То може да бъде възприето като програмно мото и на бъдещия Център за български език и европейска комуникация.

Проектът се вписва в трайната мисия на българските езиковеди да проследяват и анализират развитието на съвременния български книжовен език, включително в неговото функциониране като официален език на Европейския съюз от 2007 г.

От 26 септември 2001 г. се отбелязва Европейският ден на езиките – символ на многоезичието и културното разнообразие в Европа. В този контекст отговорността пред езика неизбежно се свързва и с отговорността пред обществото. Езиковата политика, терминологичната прецизност и културата на публичната комуникация са съществени елементи от гражданската и правната култура.

Създаването на Центъра би могло да постави основа и за бъдещо институционално сътрудничество, включително с Катедрата по български език при Шуменския университет. Разкриването на филиал в университетска среда би съответствало на принципа на децентрализацията, утвърден в европейската образователна практика, и би допринесло за по-широкото разпространение на натрупания научен и образователен опит.

Цитирана литература

Валтер, Дечкова, Йорданова 2003: Валтер, Х. Л. Дачкова, Л. Йорданова (редактори). – В: Германците и българите в диалог, София: Българска асоциация по четене, кн. 2, 2003.

Хелман 2004: Хелман, М. Български речник на Европейската интеграция – меморандум и коментар (превод Л. Йорданова). – В: Германците и българите в диалог, София: Българска асоциация по четене, 2004, кн. 2, с. 25–33.